

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҮ ИНСТИТУТЫ

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ДӘҮИРИ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕРИНИҢ АКТУАЛ МӘСЕЛЕЛЕРИ

филология илимлериниң докторы
Нажимов Пердебай Аймановичтың
60 жыллығына бағышланған
Республикалық илимий-әмелий конференция

МАТЕРИАЛЛАРЫ

Нөкис – «ILIMPAZ» – 2023

ISBN 978-9910-775-04-8

9 789910 775048 >

«ILIMPAZ»

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҰ ИНСТИТУТЫ

**ҒӘРЕЗСИЗЛИК ДӘҰИРИ ГУМАНИТАР
ИЛИМЛЕРИНИҢ АКТУАЛ МӘСЕЛЕЛЕРИ**

филология илимлериниң докторы Нажимов Пердебай Аймановичтың
60 жыллығына бағышланған Республикалық илимий-әмелий
конференция

МАТЕРИАЛЛАРЫ

УОК 005.747
КБК 67.91
F 192

Ғарезсизлик дэўири гуманитар илимлерининг актуал маселелери // Республикалык илимий-эмелий конференция материаллары. ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты. – Нөкис: «ILIMPAZ» баспасы, 2023. 152 б.

Бул топлам Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты Илимий кеңесиниң (2023-жыл, 10-январь күнги №1 баянлама) қарарына тийкарланып қарақалпақ илиминде өз орнына ийе лингвист алым, филология илимлериниң докторы Пердебай Нажимовтың 60 жыллығы мүнәсибети менен шөлкемлестирилген «Ғарезсизлик дэўири гуманитар илимлерининг актуал маселелери» атамасындағы Республикалык илимий-эмелий конференция материаллары тийкарында таярланды.

Бас редактор:

Альниязов А.И.

филология илимлериниң докторы, профессор

Таярлаўшылар:

Бекбергенов Қ.А.

филология илимлериниң кандидаты

Бекимбетов А.М.

филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты Илимий кеңесиниң 2022-жыл 28-октябрь күнги 10-санлы баянлама қарары менен баспаға усынылған.

УОК 005.747
КБК 67.91
F 192

ISBN 978-9910-775-04-8

©«Илимпаз», 2023

TILIMIZDIN QAYNAR BULAGIN QASTERLEGEN ALIM

A.I.Alniyazov

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti*

Qaraqalpaqstanda kóplesh belgili filologlar, tilshi alımlar bar. Biraq filologiya ilimleriniń doktorı, úlken ilimiy xızmetker Perdebay Aymanovich Najimov kibi jańalıqqa umtılp, ġayrat penen islep atırǵanlar az bolsa kerek.

Bir neshe monografiya, sabaqlıqlar, júzlesh ilimiy maqalalar, respublikalıq hám xalıqaralıq ánjumanlardagı bayanatlar – bular Qaraqalpaq gumanitar ilimler instituti direktorınıń ilimiy isler boyınsha orınbasarı, filologiya ilimleriniń doktorı Perdebay Aymanovich Najimovtıń miynetleriniń tolıq dizimi yemes.

Dáslep alımnıń ómir jolına názer salsaq.

Najimov Perdebay Aymanovich 1963-jıl 3-martta Qaraózek rayonında tuwılǵan. 1980-85-jılları Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti filologiya fakultetiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligin tabıslı tamamladı. 1985-1988-jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikası Nókis rayonu «QQASSRdın 50 jıllıǵı» orta mektebinde óz qánigeligi boyınsha miynet jolın basladı.

1989-1991-jılları Qaraqalpaq mámleketlik universiteti aspiranturasında tálim aldı. 1992-jılı yanvar ayınan baslap sol jıldıń sentabr ayna shekem Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń N.Dáwqaraev atındaǵı Til hám ádebiyat institutında kishi ilimiy xızmetker lawazımında jumıs alıp bardı.

1995-jılı «Qaraqalpaq tilinde teńewlerdin struktura-semantikalıq ózgeshelikleri» atlı temada kandidatlıq dissertatsiyasın tabıslı jaqlap shıqtı.

1992-jılı Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń Baslawısh tálim kafedrasında assistent-oqıtıwshı, sońınan oqıtıwshı, úlken oqıtıwshı lawazımlarında isledi. 2002-2008 jılları usı instituttıń Baslawısh tálim, Pedagogika fakultetlerinde dekan lawazımlarında xızmet etti.

2010-jıldan baslap Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilimiy-izertlew institutınıń Qaraqalpaq til bilimi bóliminiń úlken ilimiy xızmetkeri.

2014-2016-jılları Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilimiy-izertlew institutınıń doktorantı. Qaraqalpaq til bilimi bóliminiń 10.00.03 – Qaraqalpaq tili qánigeligi boyınsha doktorantı sıpatında 2020-jılı «Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması» temasında filologiya ilimleriniń doktorı, professor Sh.N.Abdinazimovtıń ilimiy másláhátshiliginde filologiya ilimleriniń doktorı (DSc) ilimiy dárejesin alıw ushın doktorlıq dissertatsiyasın tabıslı jaqlap shıqtı.

2018-jıldan 2023-jılǵa shekem qaraqalpaq til bilimi bólimin basqardı. 2023-jıldıń yanvar ayınan baslap usı institut direktorınıń ilimiy isler boyınsha orınbasarı lawazımında islep kelmekte.

Bunday jetiskenliklerge erisiw óz-ózinen bolmaydı, álbette. Insanda onı basqalardan ajıratıp turatúǵın pazıyet bolıw kerek. Bunday pazıyet, yeń aldı menen, alımnıń erk-ıqırarınıń bekkemligi, maqsetke erisiw jolındaǵı qatánligi, tabanlılıǵı, jaqsı mánistegi táwekelshilligi, dep aytqan bolar edim.

Til biliminde belgili bir tilge tán sóz jasaw usılları menen sóz jasawshı qurallar járdeminde jańa sózlerdi payda etiw leksikalıq qatlamdı bayıtıwdıń eń jetekshi jollarınan biri sıpatında

talqılanadı. Qaraqalpaq til biliminde sóz jasaw pútın bir sistema sıpatında úyrenilmey kelgen edi. P.A.Najimov óziniń doktorlıq dissertatsiyasında sóz jasawdıń burın úyrenilmegen usılların tiykarlap berdi, qaraqalpaq til biliminde óz aldına lingvistikalıq taraw – sóz jasalıwdıń ilimiy tiykarların jarattı.

Belgili bolǵanıday, túrkiy tillerde sóz jasaw mánisiniń leksikalıq hám grammatikalıq jaqtan ózine tán ózgesheligi, túrleri jeterli bayanlanbaǵan. P.Najimov qaraqalpaq tilindegi sóz jasaw mánisiniń eki túrin ayırıqsha ajıratıp kórsetedi: modifikatsiyalıq máni (bunda jasalma sóz quramında qosımsha sema payda boladı) hám mutaciyalıq máni. Sonıń menen birge, sóz jasalıw motiviniń úsh túrin belgileydi: dawıs motivatsiyası; sóz jasalıw motivatsiyası: semantikalıq motivatsiya.

Bul ayılǵanlar, álbette, alımnıń ilimiy dóretiwshiliginen qısqa ǵana úzindi. Lekin P.Najimovtıń ilimiy miynetleri qaraqalpaq til biliminde girewli orın iyeleydi hám bunnan bılay da tilimizdi tereń jáne hár tárepleme izertlewlerge tiykar jaratadı.

Najimov P.A. 90 nan artıq ilimiy miynetler avtorı, sonıń ishinde 2 monografiya, JOO talabaları ushın 1 oqıw qollanba hám ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın 2-klass oqıwshıları ushın mámleketlik til boyınsha sabaqlıqtıń dúziwshisi. Sonday-aq, shet el jurnallarında maqalaları basılıp shıqqan.

P.A.Najimov institut hám respublika kóleminde alıp barılǵan jámiyetlik islerde de aktiv qatnasıp kelmekte, atap aytqanda ol:

Ózbekstan Respublikası Joqarı tálim, ilim hám innovatsiyalar ministrliginiń «Filologiya, psixologiya hám pedagogika ilimleri» baǵdarı boyınsha «Startaplar» boyınsha Ilimiy-texnikalıq keńes aǵzası;

ÓZR IA Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilimiy-izertlew institutı janındaǵı ilimiy dárejeler beriwshi DSc.02/25.08.2021.Fil.137.01 sanlı Ilimiy keńes aǵzası hám sol Ilimiy keńestiń 10.00.03 – Qaraqalpaq tili qánigeligi boyınsha Ilimiy seminarı baslıǵı;

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti janındaǵı ilimiy dárejeler beriwshi DSc.03/30.04.2021.Fil.20.01 sanlı Ilimiy keńes aǵzası hám sol Ilimiy keńestiń 10.00.03 – Qaraqalpaq tili qánigeligi boyınsha seminardıń aǵzası;

Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi janındaǵı Atamalar komissiyasınıń aǵzası;

«Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń Xabarshısı» hám Qaraqalpaqstan Respublikası XBM, Ózbekstan Pedagogika ilimleri ilimiy izertlew institutı Qaraqalpaq filialınıń «Muǵallım hám úziliksiz tálim» jurnallarınıń redkollegiya aǵzası;

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń Prezidium aǵzası;

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilimiy izertlew institutınıń «Qaraqalpaq filologiyasınıń aktual máseleleri» turaqlı ilimiy seminar aǵzası hám usı seminar qasınan shólkemlestirilgen «Qaraqalpaq filologiyasınıń máseleleri» ilimiy toplamınıń juwaplı redaktorı;

Sonday-aq, P.A.Najimov 10.00.03.- Qaraqalpaq tili hám 10.00.06.-Salıstırmalı til bilimi, salıstırmalı ádebiyattanıw hám awdarma teoriiyası qánigeliklerinen filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD) hám filologiya doktorı (DSc) ilimiy dárejesin alıw ushın usınılǵan dissertatsiyalarǵa rásmiy opponent sıpatında aktiv qatnasıp kelmekte.

Torqalı toy múnásibeti menen Perdebay Aymanovich Najimovqa tilimizdiń mártebesin bunnan bılay da kótere beretuǵın ilimiy miynetlerińiz kóbeye bersin deymiz, oǵan aldaǵı waqıtlarda dóretiwshilik tabıslar, jemisli miynetlerdi jalǵastıratuǵın uzaq ómir, bekkem densawlıq tileymiz!!!

П.НАЖИМОВ – КӨРНЕКЛІ ТІЛШІ ИЛИМПАЗ

Юсупова Б.Т.

Ажсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Қарақалпақ тил билиминде көркем әдебиат стилистикасы Е.Бердимуратов, А.Бекбергеновтың мийнетлеринде улыўмалық бағдарда сөз етилип, ал, әдебий шығарма тилиниң тийкарғы көркемлигин, образлылығын, тәсиршеңлигин тәмийинлейтуғын көркем сүүретлеў қураллары лингвостилистикалық аспектте арнаўлы изертленбеген мәселелердиң қатарында турған бир дәўирде П.Нажимовтың мийнетинде монографиялық бағдарда изертлеўдиң объектине айналды. Атап айтқанда, жүдә ерте дәўирлерден баслап көркем әдебиат тилиниң ажыралмас бир бөлеги сыпатында қолланылып киятырған көркемлеў қуралларының бири – қарақалпақ тилиндеги теңеўлер өз алдына бөлип алып таллаў жасалды. П.Нажимов проф. Е.Бердимуратовтың илимий басшылығында 1994-жылы «Қарақалпақ тилинде теңеўлердиң структура-семантикалық өзгешеликлери» деген темада кандидатлық диссертациясын табыссы қорғап шықты. Бунда П.Нажимов теңеўлерди лингвистикалық бирлик сыпатында изертлеп, олардың дүзилиў жолларын, семантика-стилистикалық өзгешеликлерин, мәнилик түрлерин анықлады, олардың дәслеппи мәртебе тиллик конструкция – қурылма екенлигин белгилеп көрсетти және усы қурылмаларды дүзиўши қуралларды тиллик таллаўға тарта алды. Алым қарақалпақ тилиндеги теңеў қурылмаларын: адамға байланыссы қолланылатуғын теңеўлер; мифологиялық хәм аўызеки әдебиат қахарманларына байланыссы қолланылатуғын теңеўлер хәм бизди қоршаған орталыққа байланыссы қолланылатуғын теңеўлер деп үлкен үш семантикалық топарға бөлип қарайды. Бул дәўирде қарақалпақ тил билиминде антропоцентристлик парадигма түсиниги көпшиликке еле таныс емес еди. Сонлықтан, П.Нажимовтың бул жумысы қарақалпақ тилиндеги усы бағдарда изертленген дәслеппи жумыслардың бири деп есаплаўға болады.

Изертлеў материаллары 2014-жылы «Қарақалпақ тилиндеги теңеўлер» деген атамада басылып шықты хәм қарақалпақ тил билими көркем әдебиат стилистикасының келеси раўажланыў басқышларына кең жол ашты. Соның менен бирге, қарақалпақ әдебиаттаныў илими ушын да зәрүр илимий әдебиатлардың бири сыпатында хызмет атқарды. Солай етип, бул мийнет қарақалпақ тил билиминде бурын изертлеў объекти болмаған жаңа мәселеге терең илимий нәтийже хәм шешим бериўи менен әхмийетли болды.

Сөз жасалыў мәселелери дәслеппи тил билиминде бир пүтин морфологиялық қурылыстың бир бөлеги сыпатында усы морфология тараўының қурамында үйренилди. Кейин ўақыттың өтиўи менен бул тараўда алып барылған илимий-изертлеў жумысларының нәтийжесинде сөз жасалыў тил билиминиң жеке тараўы сыпатында морфологияның қурамынан бөлип алынды.

XX әсирдиң соңғы жылларына келип түркий тиллерде тилди система сыпатында изертлеўге айрықша дыққат қаратыла баслады. Қарақалпақ тил билиминде сөз жасалыў тараўының раўажланыўында оны бир пүтин система сыпатында үйрениў зәрүрлиги жаңа бағдардағы изертлеўлерди жүзеге шығарды. Усы көз-қарастан, қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў системасына байланыссы ызамлылықларды илимий жақтан тийкарлап бериў, бурын изертлеў объектине кирмеген тәреплерин анықлаў хәм илимий айналысқа алып кириў әхмийетли болды. Сонлықтан, қарақалпақ тилиндеги сөзлердиң жасалыўы толық түринде жеке система сыпатында П.Нажимовтың жумысларында изертленди. Ол 2014-

2016-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институтының докторантурасын оқып питкерди хәм 2020-жылы «Қарақалпақ тилинің сөз жасалыу системасы» деген темада ф.и.д., профессор Ш.Н.Абдиназимовтың илимий мәсләхатшилигинде филология илимлериниң докторы (DSc) илимий дәрежесин алыу ушын докторлық диссертациясын табыслы қорғап шықты.

Сөз жасалыуды система сыпатында алып қарау ушын оның тийкаргы бирликлерин изертлеу баслы мәселе болып табылады. П.Нажимовтың «Қарақалпақ тилинің сөз жасалыу системасы» атлы мийнетинде сөз жасалыудың тийкаргы бирлиги ретинде дөренди сөз, комплекс бирлиги ретинде сөз жасау жубы, сөз жасау шынжыры, сөз жасау уясы, сөз жасау типин усаған терминлер арнаулы изертлеуге тартылады. Айта кететуғын жағдай, көпшилик түркий тиллеринде, соның ишинде, қарақалпақ тил билиминде де П.Нажимовтың изертлеулерине шекем бул терминлер (дөренди сөз термининен тысқары) илимий әдебиятларда қолланылмаған еди. Алым бул терминлерди илимий айланысқа түсирип, қарақалпақ тил билиминиң теориялық жақтан байыуына өзиниң салмақлы үлесин қосты.

П.Нажимов түбир хәм дөренди сөзлердиң семантикалық өзгешеликлерин ашып көрсетип, олардың сөз жасалыу мәнисиниң модификациялық мәни (сөз мәнилериниң бир сөз шақабына тийислилиги) хәм мутациялық мәни (сөз мәнилериниң хәр қыйлы сөз шақабына тийислилиги) сыяқлы еки типин анықлап берди. Бул да алымның сөз жасалыу системасындағы теориялық жаңалықларынан бири болып есапланады.

Рус тил билиминде сөз жасау мотивациясы қубылысы өз алдына арнаулы изертлеу объекти болды, бул бойынша бир неше әдебиятлар басылып шықты. Мәселен, О.И.Блинованың «Явление мотивации слов. Лексический аспект» (М.,2011), И.С.Улукхановтың «Мотивация словообразовательной системы» (М., 2015) хәм т.б. көплеген мийнетлерди атап өтиуге болады. Ал, түркий тиллеринде бул қубылыс сөз етилген илимий әдебиятлар ушыраспайды. П.Нажимов өзиниң сөз жасалыу мәселесине арналған мийнетинде сөз жасау мотивациясы терминин түркий тиллеринде бириншилерден болып илимий айланысқа енгизди.

Қарақалпақ тили сөз жасалыуының комплекс бирликлери – сөз жасау жубы, сөз жасау шынжыры, сөз жасау уясы, сөз жасау типин хәр тәреплеме изертлеу арқалы илимпаз тек қарақалпақ тил билими ушын ғана емес, ал басқа да түркий тиллерде сөзлердиң жасалыуында әхмийетли болған мәселелерге илимий жақтан шешим жасады. Жумыста алым сөз жасау усылларының бес түрин көрсетеди. Солай етип, П.Нажимовтың бул мийнетинде ортаға қойылған мәселелер қарақалпақ тил билиминиң рауажланыуында үлкен илимий жетискенликлердиң бири сыпатында гиреули орын ийелейди.

Алымның қарақалпақ тил билиминдеги үлкен табыслардың бири есапланған және бир мийнети – «Қарақалпақ фольклорының этнолингвистикалық анализи» деп аталады. Бүгинги глобалласу шараятында фольклорлық шығармалар тилин хәр тәреплеме изертлеу – дүнья тил билиминде ең актуал мәселелердиң бири. Себеби, хәр бир миллет өзиниң өтмишине, тарийхына байланыслы оғада әхмийетли дереклерди өз ауызеки әдебиятындағы, фольклорындағы сақланып қалған тиллик бирликлерден табады хәм олар арқалы тастыйықлайды. Усы тәрәпинен, тилши илимпаздың бул мийнети қарақалпақ тил билиминде жаңа бир тарау – этнолингвистиканың қәлиплесиуи хәм рауажланыуында қунлы, бақалы мийнет сыпатында орын ийелейди.

Илимпаз барлық уақытта изленип, қарақалпақ тил илиминдеги актуал, өз шешимин кўтип турған мәселелерге кеўил бөледі. Оның жақында ғана баспа жүзин көрген «Лингвофольклористика: Қарақалпақ дәстанларында теңеўлер» деген атамадағы монографиясы республиканың илимий турмысындағы әҳмийетли сәне – Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы шөлкемлестирилгенинің 80 жыллық юбилейине арналды.

Хәзирги дәўирде қарақалпақ тил билими өзинің жаңа раўажланыў басқышында болып, жаңа бағдардағы изертлеўлер тил билиминиң бир қанша тараўларының пайда болыўы хәм қәлиплесиўи менен жүзеге келип атыр. Соңғы дәўирлерде, дүнья тил билиминде, лингвомәденияттаныў, социолингвистика, мифолингвистика, этнолингвистика, когнитивлик тил билими сыяқлы әҳмийетли тараўлардың қатарында, әсиресе, лингвофольклористика тийкарғы орынды ийелейди. Алымның көрсетиўинше, көркем әдебиат тили менен фольклорлық текст тилин бирдей методлар менен үйрениўге болмайды. Фольклор тилине лексикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да басқаша қатнас жасаў талап етиледі. Усы бағдарда келешекте фольклорлық шығармалардың тил өзгешеликлерин үйрениўге байланысly илим-изертлеў жумысларын жүргизиўде П.Нажимовтың мийнети оғада әҳмийетли.

Жумыста қарақалпақ аўызеки әдебиаты көлемли шығармаларынан есапланған дәстанлар тилинде көркем әдебиаттың тийкарғы сўўретлеў қуралларының бири – теңеўлердің стильлик қолланылыў өзгешеликleri таллаў жасалады. Жумыс хәзирги тил билими раўажланыўының тийкарғы бағдарларына сәйкес қарақалпақ тил билиминде дәслепки мәртебе қарақалпақ халық дәстанларының тилин теңеўлер мысалында антропоцентристик принцип тийкарында таллаў жасаған мийнет сыпатында баҳалы. Бул мийнет дәстанлар тилинде теңеўлер жаңаша бағдарда арнаўлы изертленген биринши илимий тәжирийбе болып, қарақалпақ тили мәселелерин келеси ўақытларда антропоцентристик жақтан изертлеўлерге кең жол ашады. Жумыс усындай әҳмийетли илимий жаңалықлары менен қарақалпақ тил билиминиң көркем әдебиат стилистикасы, лингвофольклористика сыяқлы тараўларының раўажланыўына қосылған салмақлы үлес болып есапланады.

П.Нажимов – улыўма билим бериў мектеплеринде оқыў қарақалпақ тилинен басқа тиллерде алып барылатуғын 2-класс оқыўшылары ушын мәмлекетлик тил бойынша сабақлықтың да авторы.

П.Нажимовтың илимий-теориялық көз-қараслары тил билиминиң хәр қыйлы тараўларына байланысly республика хәм шет ел журналларында жарық көрген бир қанша илимий мақалаларында сәўлеленген. Илимпаздың шәкиртleri оның илимий басшылығында қарақалпақ тилинің хәр қыйлы теориялық хәм әмелий әҳмийетке ийе мәселелери бойынша илимий-изертлеў жумысларын әмелге асырып атыр.

Атап айтқанда, П.Нажимовтың илимий басшылығында Д.Нзаматдинова «Қахарманлық дәстанларында турақлы теңеўлердің лингвокультурологиялық өзгешеликleri (қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен, қырғыз тилleri мысалында)» деген темада филология илимleri бойынша философия докторы (PhD) илимий дәрежесин алыў ушын таярлаған диссертациясын 10.00.11 – Тил теориясы. Әмелий хәм компьютер лингвистикасы қәнигелиги бойынша 2023-жылы Ферғана қаласында табысly қорғап шықты. Бул диссертациялық жумыс қарақалпақ тил билиминде үлкен илимий жаңалықлардың бири болды. Салыстырмалы бағдарда алып барылған жумыслар арасында бул изертлеў дәслепки мәртебе бес тил материалы салыстырылып үйренілген мийнет

сыпатында оғада бахалы. Қарақалпақ тил билиминде усындай жаңа бағдардағы изертлеў жумысларының орынланыўында П.Нажимовтың хызметлери айрықша.

Нажимовлар шаңарағы ҳаққында сөз еткенде, көрнекли тилши илимпаз, халқымызға белгили, әдиўли устаз филология илимлериниң кандидаты, профессор Айман Нажимовтың жарқын естелиги көз алдымызда келеди. А.Нажимовтың мийнетлери қарақалпақ тил билиминде қунлы изертлеўлер сыпатында тил илиминиң раўажланыўында, студент жаслардың билим алыўында зәрүр оқыў қолланба хәм сабақлықлар болып хызмет етип атыр.

«Атаның салған жолы бар, Ананың пишкен тоны бар» дегендей, П.Нажимов қарақалпақ тил билиминде ата жолын даўам етип, қарақалпақ тилиндеги ең әҳмийетли мәселелер бойынша илимий-изертлеў жумысларын алып барып, үлгили устаз хәм илимпаздың ылайықлы перзенти сыпатында келешек әўладларға тәлим-тәрбия берип келмекте.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институтының үлкен илимий хызметкери, ф.и.д. (DSc) П.Нажимовты 60 жыллық юбилейи менен шын кеўилден қутлықлай отырып, бекем ден саўлық, алдағы илимий-дөретиўшилиқ жумысларында, елимизге тилши кадрлар таярлаў ислеринде мол табыслар тилеймиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Блинова О.И. Явление мотивации слов. Лексический аспект. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011.
2. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилинде теңеўлер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2014.
3. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў системасы. – Нөкис: Илим, 2019.
4. Нажимов П.А. Лингвофольклористика: Қарақалпақ дәстанларында теңеўлер. – Тошкент: Lesson Press, 2023.
5. Улуханов И.С. Мотивация словообразовательной системы. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2015.

QARAQALPAQ TILIN IZERTLEWSHI ALÍM

Bekbergenov Q.A.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti*

Perdebay Aymanovich Najimovtiń ilimiy-dóretiwsilik iskerligi ótken ásirdiń 90-jıllarınan baslanadı. Ol 1989-1991-jılları Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Qaraqalpaq tili kafedrasınıń aspiranturasında oqıydı. Kandidatlıq dissertaciyası ústinde jumıs islep, respublikalıq ilimiy jurnallarda temasına baylanıslı maqalalar járiyalay baslaydı. Tınımsız ilimiy izlenisleri nátiyjesinde ol 1995-jılı «Qaraqalpaq tilinde teńewlerdiń struktura-semantikalıq ózgeshelikleri» degen temada kandidatlıq dissertaciyasını tabıslı jaqlap shıǵadı [1]. 2014-jılı kandidatlıq dissertaciyasınıń tiykarında «Qaraqalpaq tilinde teńewler» atamasındaǵı monografiyasın baspadan shıǵaradı [2].

Izertlewshi óziniń dissertaciyasında qaraqalpaq tilindegi teńewlerdi arnawlı izertleydi. Teńewler tildiń basqa kórkemlew qurallarınıń ishinde óziniń qurılısı, semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri menen ajralıp turadı.

Jumıstıń kirisiw bóliminde til biliminde teńewlerdiń izertleniw tariyxına sholıw jasaydı: - «Teńew – eń áyyemnen kiyatırǵan usıl hám júdá keń qollanıladı. Ol kópshilik jaǵdayda metaforaǵa baylanıslı izertlenip keldi. Bul jóninde dáslepki maǵlıwmatlardı áyyemgi grek hám

rim oratorlarının miynetlerinde ushıratıwǵa boladı» [2;5]. Ol áyyemgi grek hám rim oyshıllarınan Aristotel, Mark Ciceron, Mark Fabiy Kvintilian miynetlerinde teńewge berilgen túsiniklerdi keltiredi. Onnan basqa A.A.Potebnya, E.Elster, N.D.Arutyunova, E.T.Cherkasovalardıń teńewge berilgen pikirlerin atap kórsetedi. Bul ilimpazlar óz miynetlerinde teńewdıń metaforaǵa jaqın ekenligin ayta kelip, olardıń bir-birinen ózgesheliklerin dálilleydi. Sonday-aq A.I.Efimov, L.E. Rozental, A.I.Fedorov, I.R.Galperinniń miynetlerinde de teńewge baylanıslı ayılǵan pikirler bar. Avtor bul ekewin birdey qubılıs dep juwmaq shıǵarıwǵa bolmaydı dep esaplap, olar arasında ayırmashılıqlardı kórsetip, belgilep beredi.

Túrkiy tillerinde teńewler A.T.Kaydarov, S.M.Ibragimov, K.Babanov, E.Isxakov, R.Qungurov, N.Nazarov, S.Sh.Povarisov, M.Mukarramov, N.Z.Zufarova, T.Końırov, D.S.Xudaybergenovaniń miynetlerinde izertlengen. Qaraqalpaq til biliminde bul máselege baylanıslı az da bolsa A.Bekbergenov, M.Dáwletov, A.Najimovtıń miynetlerinde sóz etiledi [2;13].

Izertlew jumısıńıń I babı «Qaraqalpaq tilindegi teńewlerdiń ańlatılıwı» dep ataladı. Qaraqalpaq tilindegi teńewlerdi ol ańlatılıwına qaray bes toparǵa bólip qaraydı: 1. Morfologiyalıq; 2. Sintaksislik; 3. Morfologiya-sintaksislik; 4. Leksika-grammatikalıq; 5. Intonaciyalıq.

Qaraqalpaq tilindegi teńewlerdiń morfologiyalıq jol menen ańlatılıwı tómendegi qosımtalar arqalı ámelge asırıladı dep kórsetedi: -day/-dey, -dayın/-deyin, -sha/-she, -shılap/-shilep, -sı/-si, -sın/-sin, -sıra/-sire, – sımaq, -raq/-rek, -law/-lew hám shıǵıs sepliginiń qosımtası.

Qaraqalpaq tilindegi teńewlerdiń sintaksislik jol menen ańlatılıwında tiykarınan, tirkewishler qatnasadı: kibi, yańlı, sıyaqlı, sekilli, tárizli, taqılette, misli, mısalı, shelli, túwe, góre. Sonday-aq házirgi qaraqalpaq tilindegi teńew qurılımaları tek jay gáp formasında emes, sonıń menen birge tutas qospa gáp túrinde de, sintaksislik parallelizm usılı menen de ańlatılıwı mısallar arqalı dálillengen.

Qaraqalpaq tilindegi teńewlerdiń morfologiya-sintaksislik jol menen ańlatılıwında morfologiyalıq qurallar menen birge sintaksislik qurallar aralasıp kelip teńew qurılmasın dúzedi dep olardı úsh toparǵa bólip kórsetedi: 1. misli + - day/-dey; 2. Mısalı + - day/-dey; 3. Sekilli + - day/-dey.

Qaraqalpaq tilindegi teńewlerdiń leksika-grammatikalıq jol menen ańlatılıwında avtor teńew qurılmasın dúziwde tek ǵana grammatikalıq qurallar ǵana emes, sonıń menen birge bazıbir sózler yaki bolmasa sóz dizbekleri de qatnasadı degen pikirdi bildiredi hám tómendegishe bólip qaraydı: teń sózi; barabar sózi; uqsa feyili; dál ózi sóz dizbegi; tap ózi sóz dizbegi; aynımaǵan sózi; ayırması joq sóz dizbegi; táqabbıl sózi; meǵzew feyili; esletiw, elesletiw feyilleri; yadqa túsiw, oyǵa túsiw feyilleri; kóriniw feyili; de feyili járdeminde; bol feyili arqalı; aylanıw feyili járdeminde.

Qaraqalpaq tilinde teńewler intonaciya arqalı da ańlatıladı. Avtor óz pikirin mısallar arqalı dálillep kórsetedi: Qaraman aǵash – qattı aǵash, iyilgeni – sınıǵanı, hayaldıń tilin alǵanı – xosh jigittiń ólgeni («Sháryar»). Otırışı – turna, yúrishi – ǵazdur, Bastan-ayaq tamam aǵzası nazdur (Ájiniyaz).

Ilmiy jumısıńıń II babında Qaraqalpaq tilinde teńewlerdiń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri izertlengen. Baptıń birinshi bólimi «Qaraqalpaq tilindegi teńewlerdiń stilistikalıq ózgeshelikleri» dep atalıp, onda teńewler hár qıylı usıllar arqalı ańlatıladı dep olardı bılayınsha bólip kórsetedi: 1. Metaforalıq teńewler. 2. Giperbolalıq teńewler. 3. Litotalıq teńewler. 4. Epitetlik teńewler. 5. Gradaciyalıq teńewler. Mısallar: Kemligim hádden asıp tur, Biraq sóz suwday tasıp tur (metaforalıq teńew). Qáteptey awzın ashadı, Dáryaday gúwlep tasadı

(giperbolalıq teńew). Soppas ishinde balanıń mushınday bolsa da Ğayıp xannıń bası bar (litotalıq teńew). At tisindey iri gúrishten elge, Salıkesh, tabaqlap tart palawındı (epitetlik teńew). Qız oǵan juwap berip úlgergen joq, quwǵınshılardıń sawıt kiygen, murtlı, hár beti awırıqtay birewi kele sala ğarrıǵa nayza urıp joqarı kóterdi (gradacıyalıq teńew).

Qaraqalpaq tilinde teńewlerdiń qollanılıwı hám olardıń semantikası bóliminde avtor 1. Adamǵa baylanıslı qollanılatuǵın teńewler. 2. Mifologiyalıq hám awızeki ádebiyat qaharmanlarına baylanıslı qollanılǵan teńewler. 3. Bizdi qorshaǵan ortalıqqa baylanıslı qollanılatuǵın teńewler dep úsh toparǵa bólip izertleydi. Adamǵa baylanıslı qollanılatuǵın teńewlerdi óz ishinde kishi tarawlarǵa bóledi: 1.1. Adamnıń sırtqı kórinisin súwretlewshi teńewler. 1.2. Adamnıń ishki sezimin, minezin súwretlewshi teńewler: a) jaǵımsız emociya tuwdırıwshı teńewler; b) jaǵımlı emociya tuwdırıwshı teńewler. 1.3. Adamnıń is-háreketine baylanıslı qollanılatuǵın teńewler. 1.4. Adamdı táriplewshi teńewler.

Mifologiyalıq hám awızeki ádebiyat qaharmanlarına baylanıslı qollanılatuǵın teńewler qaraqalpaq tilinde júdá kóplep ushırasadı. Bunday teńewler obrazlılıq, emocional-ekspressivligin kúsheytıw maqsetinde jazba ádebiy tilde de, awızeki sóylew stiline de qollanıla beredi dep juwmaq jasaydı.

Bizdi qorshaǵan ortalıqqa baylanıslı qollanılatuǵın teńewlerge haywanatlar, ósimlikler dúnyası, tábiyat qubılısları kiredi dep kórsetedi.

Ilımpaz 2019-jılı «Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması» atlı monografiyasın baspadan shıǵaradı [3]. Bul monografiya onıń 2020-jılı usı atamada (DSc) ilimiy dárejesin alıw ushın jazǵan doktorlıq dissertaciyasınıń [4] mazmunın quraydı.

Monografiya tórt baptan ibarat bolıp, onıń birinshi babı «Qaraqalpaq tili sóz jasalıwınıń teoriyalıq tiykarları» dep ataladı. Bul bapta «Qaraqalpaq tilinde sóz jasaw mánisi», «Qaraqalpaq tilinde sóz jasaw motivaciyası», «Qaraqalpaq tili sóz jasalıwınıń birlikleri», «Qaraqalpaq tili sóz jasalıwınıń kompleks birlikleri» sóz etilgen.

Jumıstıń ekinshi babı «Qaraqalpaq tilinde sóz jasaw usılları» dep ataladı. Qaraqalpaq tilinde sóz jasaw usılların ol beske bólip kórsetedi: 1) affiksaciya; 2) sózlerdiń qosılıwı; 3) leksika-semantikalıq usıl; 4) sóz jasawdıń konwersiya usılı; 5) fonetika-semantikalıq usıl.

Monografiyanıń úshinshi babın «Qaraqalpaq tilinde atawısh sózlerdiń jasalıwı» dep atap, onı tómendegi tarawlarǵa bólip izertleydi: «Qaraqalpaq tilinde atlıq sózlerdiń jasalıwı», «Atlıq jasawshı affikslerdiń ónimli tipleri», «Atlıq jasawshı affikslerdiń ónimsiz tipleri», «Atlıq jasawshı ózlestirilgen affiksler tipleri», «Qaraqalpaq tilinde kelbetlik sózlerdiń jasalıwı», «Kelbetlik jasawshı affikslerdiń ónimli tipleri», «Kelbetlik jasawshı affikslerdiń ónimsiz tipleri».

Tórtinshi bap «Qaraqalpaq tilinde feyil hám ráwish sózlerdiń jasalıwı» dep ataladı hám onda tómendegi máseleler sóz etilgen: «Qaraqalpaq tilinde feyil sózlerdiń jasalıwı», «Feyil jasawshı affikslerdiń ónimli tipleri», «Feyil jasawshı affikslerdiń ónimsiz tipleri», «Qaraqalpaq tilinde ráwish sózlerdiń jasalıwı», «Ráwish jasawshı affikslerdiń ónimli tipleri», «Ráwish jasawshı affikslerdiń ónimsiz tipleri», «Ráwish jasawshı seplik affikslerdiń tipleri».

Alım óziniń doktorlıq jumısınıń tiykarında 2021-jılı «Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıwı» atamasındaǵı metodikalıq qollanbasın (Sh.Xojanov, D.Seytqasimov penen avtorlıqta) baspadan shıǵaradı [5]. Bul metodikalıq qollanbada shınǵıwlar toplanıp, ol joqarı oqıw orınlarınıń studentleri hám oqıtıwshıları ushın «Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıwı» tarawınan ámeliy sabaqlar ótkeriwde járdemshi qural xızmetin atqaradı.

2021-2023-jıllar aralıǵında «Qaraqalpaq tili» bólimi reje boyınsha «Qaraqalpaq folklorında álemniń etnolingvistikalıq kórinisi» temasında ilimiy-izertlew jumısın alıp bardı. Bul ilimiy-izertlew jumısına P.Najimov tikkeley basshılıq etti. Izertlew ilimiy nátiyjeleri 2022-jılı bólim

илимий хызметкерleri Q.Bekbergenov, X.Óteniyazova, E.Orazimbetova menen birgelikte baspadan shıǵarǵan «Qaraqalpaq folklorınıń etnolingvistikalıq analizi» [6] kitabında óz kórinisin tapqan.

Iimpaz qaraqalpaq tiliniń leksikologiya, morfologiya, sintaksis tarawları menen shuǵıllanadı. Sonday-aq til biliminiń jańa baǵdarları – lingvofolkloristika, etnolingvistika, lingvokulturologiya máseleleri boyınsha da ilimiy izertlewleri bar. Ol qaraqalpaq dástanlarınıń tilin izertlep, «Qaraqalpaq dástanlarında teńewler» atamasındaǵı monografiyasın jazıp pitkerdi. Izertlew jumısınıń dáslepki miynetinen ózgesheligi sonda, bul miynetinde alım tek dástanlıq shıǵarmalarda ushırasatuǵın, ayırımları házirgi tilde derlik qollanılmaıtuǵın teńewlerge analiz jasaǵan. Sonlıqtan izertlew jumısı qaraqalpaq lingvofolkloristikası, lingvokulturologiyası, etnolingvistikası tarawlarınıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye ilimiy miynet sıpatında qaraqalpaq til bilimine qosılǵan úles bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Нажимов П.А. Структурно-семантические особенности сравнения в каракалпакском языке // АКД. – Нукус 1994. – с. 22.
2. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилинде теңеулер. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2014. – Б. 80.
3. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилинің сөз жасалыў системасы. – Нөкіс: «Илим», 2019. – Б. 200.
4. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилининг сўз ясалиш тизими // филол.фан. док. автореф. – Нукус 2020. – Б. 74.
5. Najimov P., Xojanov Sh., Seytqasimov D. Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıwı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2021. – B. 72.
6. Нажимов П.А., Бекбергенов Қ.А., Өтениязова Х.Е., Оразымбетова Э.Ш. Қарақалпақ фольклорының этнолингвистикалық анализи. – Ташкент: «Lesson Press», 2022. – Б. 98.

ӘКЕДЕН БАТПАН АРТЫҚ....

филология илимлериниң докторы Пердебай Нажимов 60 жаста

Пазылов А.К.

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Халықтың арасынан гейде «бала әкеден бир батпан кем туўылады» деген гәплерди де еситип қаламыз. Бирақ, бул гәплерди еситип жүрип «бала бир батпан кем туўылса, баланың баласы өз әкесинен және кем туўылса, оның баласы және кем туўылса» онда ақыл-парасат қалып жарымайды ғой», деген ойларға берилер едим. Деген менен Нәжимов Пердебай Аймановичтиң илимий жетискенликлерин көрип, сүйсинип, оған тилеклес болып жүрип айырым балалардың әкеден бир батпан зиятлаў туўылатуғынлығына көзим жеткендей болды.

Мени Пердебай Нәжимовтың әкеси, мархум, филология илимлериниң кандидаты, профессор Айман Нажимов «Қарақалпақ тили» пәнинен институтта оқытты. Ал, Пердебай менен 1992-жылдан баслап Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институтының Баслаўыш тәлим факультетинде бирге ислестим. Ол усы факультет курамындағы Баслаўыш тәлим методикасы кафедрасында дәслебинде ассистент-оқытыўшы, соңынан оқытыўшы, үлкен оқытыўшы лаўазымларында иследи.

1995-жылы «Қарақалпақ тилинде теңеулердиң структура-семантикалық өзгешеликleri» атлы темада кандидатлық диссертациясын табыслы жақлап шыққанынан

соң, анығырағы, 1996-2002 жыллар аралығында оқыў ислери бойынша декан орынбасары, 2002-жылы факультет деканы лаўазымында жумысын даўам еттирди.

Пердебай Нәжимов декан орынбасары болып ислеген ўақытларында ҳеш ўақытта атқаратуғын хызметлеринде шалалық ислеми. Сабақ кестелери орны орнында болып профессор-оқытыўшылардың да сабақ кестелери бойынша өз сабақларын оқытыўларына илимий-методикалық көз-қарастан қатнас жасалды. Профессор-оқытыўшыларды сабақ оқытыў менен талықтырып қоймаў мақсетинде иләжы болғаншелли сабақ араларына ашық орынларды қалдырмады. Оны бизлердин тилимизде айтқанда «окно» дейди. Оқыў еки сменада алып барылды. П.Нәжимов болса азанғы 8.00 ден кешки 19.00лерге шекем жумыста болды. Бул ўақытларда факультетте сабақ бериўши профессор-оқытыўшылардың дүзилген сабақ кестелерине разы болғанлығы соншелли, олар жумысқа асығып келип, қуўанып қайтып жүрди.

Деген менен Пердебай Айманович декан орынбасары болып ислеп жүрген ўақытларында да өзиниң илимий жумысларын өзи боладылыққа салып қоймады. 1995-жылдан баслап филология илимлериниң кандидаты деген илимий дәрежеге ийе болыўына қарамастан бос ўақытларында өзиниң докторлық диссертация жумысына материаллар топлап барды. 2002-2008-жыллары онша ислеген мийнетлериң көзге көрине бермейтуғын, көбинесе бақырыс еситетуғын, машақатлы, дәслеп Баслаўыш тәлим, соңынан, Педагогика факультетиниң деканы деген лаўазымда жумыс алып барыўына қарамастан, тынбай излениў жумыслары менен шуғылланды.

Деканлық лаўазымда ислеп жүрип илимий жумыс пенен шуғылланыўдың нәтийжелилигиниң төменлигин инабатқа алып 2010-жылдан баслап Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институтының Қарақалпақ тил билими бөлиминиң үлкен илимий хызметкери лаўазымында өз мийнет хәм илимий жумысларын даўам еттирди.

Илим жолына барлық жумысты қойып, шынлап түспесе болмайтуғынлығын жақсы түсинген П.Нәжимов 2014-2016-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий-изертлеў институтының докторантурасына қабылланды. Нәтийжеде 2020-жылы «Қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў системасы» темасында филология илимлериниң докторы, профессор Ш.Н.Абдиназимовтың илимий мәсләхатшилигинде, филология илимлериниң докторы, профессорлар М.Қудайбергенов, Б.Абдушукуров хәм филология илимлериниң докторы, доцент Д.Урунбаевалардың рәсмий оппонентлигинде филология илимлери докторы (DSc) илимий дәрежесин алыў шарапатына миясар болды. Бул көринис Қарақалпақстандағы филология илими тараўының және бир жетискенлигине айланды хәм өз нәўбетинде айрым перзентлердин атадан бир батпан кем емес, керисинше бир батпан артық болатуғынлығында ис жүзинде дәлилледди.

Пердебай Нәжимовтың айрықша қәсийетлериниң бири, оған ис ҳақы төленбейтуғын жумысларды тапсырып қойсаң да ҳеш қандай қыйналыўды билместен, жан-тәни менен ислей бередди. Мен деканлық лаўазымда ислеген ўақытларымда оған факультет кеңесиниң ағзасы, факультет методикалық кеңесиниң ағзасы, факультет коридорындағы жазыўлардың кәтесизлигине жуўап бериўши, факультет кураторлар кеңесиниң ағзасы хәм басқа да лаўазымларды бириктирип қойғанман. Ал, енди мен оның хәзирдин өзинде айлық төленбейтуғын он бир түрли жумысларды атқарып жүргенлигин билемен. Мысаллар келтирейин:

П.Нәжимов – Өзбекстан Республикасы Жоқары билимлендириў, илим хәм инновациялар министрлигиниң “Филология, психология хәм педагогика илимлери” бағдарындағы “Стартаплар” бойынша Илимий-техникалық кеңестиң ағзасы;

- Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты жанындағы илимий дәрежелер бериўши Илимий кеңес ағзасы хәм сол Илимий кеңестиң Қарақалпақ тили қәнигелиги бойынша семинарының баслығы;

- Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы илимий дәрежелер бериўши Илимий кеңес ағзасы хәм сол Илимий кеңестиң Қарақалпақ тили қәнигелиги бойынша семинарының ағзасы;

- Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы Атамалар комиссиясының ағзасы;

- Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң “Хабаршысы” хәм Қарақалпақстан Республикасы Мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириўи, Өзбекстан Педагогика илимлерин илимий изертлеў институты Қарақалпақстан филиалының “Муғаллим хәм үзиликсиз тәлим” журналларының редколлегия ағзасы;

- Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Президиум ағзасы;

- Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институтының «Қарақалпақ филологиясының актуаль мәселелери» турақлы илимий семинарының ағзасы хәм усы семинар қасынан шөлкемлестирилген «Қарақалпақ филологиясының мәселелери» илимий топламының жуўаплы редакторы.

Мениң өзим қарақалпақ тилинен қәниге болмасамда қарақалпақ тилинде грамматикалық, стилистикалық қәтелерге жол қоймастан, дурыс жазыўға қызығаман. Усы орында маған П.Нәжимовтың илимий мийнетлерине, монографияларына еркисиз түрде нәзер таслаўыма туўра келеди.

Тил билими бойынша илимпазларға мәлим болғанындай түркий тиллердиң тарийхий-семасиологиялық сөз жасалыўы, бул процессти сөз бирикпелери шеңберинде үйрениў мәселелерине байланыслы бир катар илимий изертлеў жумыслары алып барылған. Бирақ, бул алып барылған изертлеў жумысларында мәлим бир сөз бирикпелерин үйрениў, сөз жасалыў системасының тийкарғы теориялық тәреплери, ызамлықлары, сөз жасаў усыллары негизги мәселе сыпатында өз шешимин таппай келген. Анығырағы, сөз жасалыў система сыпатында емес, ал, формал-семантикалық аспектте үйренилген. Пердебай Нәжимовтың қарақалпақ тилиндеги сөз жасалыўын система сыпатында үйрениўге бағышланған диссертациясында машқалаға улыўма түркий концепцияларды ынабатқа алған ҳалда қатнас жасалғанлығы, тийисли теориялық усыныслардың берилгенлиги менен тек ғана қарақалпақ тил билими ушын емес, ал, пүткил түркий тиллер ушын да әҳмийетли жетискенлик саналады.

П.Нәжимов сөзлердиң жасалыўын аффиксация усылы, сөз қосыў усылы, лексика-семантикалық, конверсия хәм фонетика-семантикалық усылларға бөлип көрсетеди. Сөз жасаўдың усы бес усылларын мысаллар жәрдеминде дәлилlep береди. Мәселен; Қарақалпақ тилиндеги –шы/-ши, –лық/-лик, –лас/лес, –лы/-ли, –ша/-ше, шық/-шиқ сияқлы ат жасаўда қолланылатуғын аффикслер, –лы/-ли, –сыз/-сиз, –лық/лик, –лас/-лес, –ғы/-ги, сияқлы заттың сыпат белгисин жасаўшы аффикслер, –ла/-ле, –лан/-лен, ландыр/-лендир сияқлы

фейил жасаўшы аффикслер, *-ша/-ше, -лай/-лей, -лап/-леп* сияқлы рәўишти жасаўшы аффикслер хәм олардың хәр бирине тийисли болған камунум аффикслерди анықлайды.

Пердебай Нажимовтың диссертациялық жумысында келтирилген илимий жаңалықлардан сабақлықларды дүзиўге актив қатнасып атырған илимпазлар өнимли пайдаланып атыр. Мәселен 2021-жылы баспадан шығарылған «Әлипбе» (Ташкент, 2021) сабақлығында *-шық/-шик, -сық/-сик* сыяқлы атлық жасаўда қолланылатуғын аффикслердиң баслаўыш класс оқыўшыларының үйрениўи ушын жүдә қолайлығы инабатқа алынған.

Сондай-ақ, изертлеў жумысында жаңа лексемалардың қәлиплесиўи белгили бир қағыйдаларға тийкарланып, хәр қыйлы сөз жасаў усыллары арқалы да жүзеге келеди деген илимий жуўмақларды береди. Бундай усыллардың формасы, мазмуны хәм нәтийжелилиги тәрeпинен бир қыйлы емеслигин, керисинше олардың хәр бириниң өзине тән өзгешеликлерге ийе екенлигин илимий тийкарда дәлиллеп береди.

Биз филология илимлериниң докторы Перебай Айманович Нажимовты бүгинги 60 жыллық торқалы тойы мүнәсебети менен шын жүректен қутлықлаймыз. Пердебайға узак өмир, бекем ден саўлық, илимий жумысларына тасқын табыслар, өсирип атырғанларының рәхәтин келин менен екеўи теңдей көриў несип етсин деп тилеп қаламыз.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛ БИЛИМИНИҢ ПИДАЙЫСЫ

филология илимлериниң докторы Пердебай Нажимов 60 жаста

Өтениязов П.Ж.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты

Хәр бир миллеттиң, халықтың мақтанышы, сөз қуралы бул тили саналады, ол мейли үлкен, яки киши халық болсын, бәрибир өзиниң ана тили менен мақтанады. Шайырлар, жазыўшылар өзлериниң шығармаларын ана тилинде жазып, көркем әдебиятта өз орнына ийе болады. Ал, илим ғайраткерлери болса, өзиниң ана тилин илимий-теориялық, әмелий жақтан изертлеп, анализ жасайды. Қарақалпақ тил билимин кейинги заманағөй илим көзқарасынан изертлеген хәм еле де даўам етип киятырған пидайы илимпазлар халқымыздың миллий мақтанышы болып табылады. Олардың бири – Пердебай Нажимов. Ол филология илимлериниң докторы, Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты директорының орынбасары лаўазымында жумыс алып бармақта.

Қарақалпақ тили билиминде, улыўма филология илиминде сөз жасалыўын системаластырыў, көркем шығармаларда утымлы пайдаланылатуғын троплар – көркем сүўретлеў кураллары, соның арасында теңеўлерди теориялық жақтан изертлеў, нызамлылығын анықлаў, сөз жасалыўына тийисли материалларды илимий проблемаға киргизиў оғада үлкен әхмийетке ийе.

Пердебай Айманович 1963-жыл 3-март күни Қарақалпақстан Республикасының арқа аймағы есапланған Қараөзек районында дүньяға келди. Оқыўға шын ықлас пенен қараған, дәслепки билим сырларын үйренген жас оқыўшы орта мектепти жоқары баҳаларға питкерди. Әлбетте, жас өспиримниң камал табыўында, маман қәнийге болыўында шанаарағының да орны бөлек. Баласының билимге қуштарлығын сезген әкеси Айман Нажимов оның ушын барлық имканиятларды жаратып берди. Интеллегенция ўәкили болған алымның үйинде бир неше тараўлық газета-журналлар, бир-биринен қызықлы китаплар туратуғын еди. Усы үй китапханасының арасында Пердебайды қарақалпақ тили

хәм әдебияты пәніне тийисли сабақлықлар, оқыўлық қолланбалар қызықтырды. Қарақалпақ тилиниң әлипбесиндеги хәриплерден баслап сөз шақаплары, сепликлер, көркем сүўретлеў қуралларына шекемги темалар болажақ илимпазды ойға талдырды. Өзине күнделик дәптер қойып, қызықлы мағлыўматларды жазып барыўды үрдиске айландырған Пердебай Нажимовтың ықласы ата-анасының сүйиспеншилигин еле де арттырды. Халқымызда «Ат туяғын тай басар» деген мақал бар. Шынында да, шаңарақтағы ул перзент әкесиниң дәретиўшилиқ жолын даўам етсе, бул мақтаныш саналады. Пердебайдың әкеси Айман Нажимов та Қарақалпақстанға белгили тилши, филология илимлериниң кандидаты еди. Ол өзиниң перзентиниң ықласын жоқары баҳалады.

Орта мектепти питкерий алдында болажақ алым күнди күн, түнди түн деместен қарақалпақ тили хәм әдебиятына тийисли китапларды оқып, үйренип, билимин еле де арттырды. Усы тынымсыз излениўлериниң, мийнетлериниң нәтийжесинде 1980-жылы Пердебай Нажимов Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети филология факультети, Қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнийгелигине оқыўға кирди. Бул билим дәрғайында Пердебай Нажимов өзиниң оқыўға деген ықласы менен басқа курсласларынан өзгешеленип турды. Әсиресе, болажақ алым студентлик жылларында қарақалпақ тили хәм әдебиятына жоқары дәрежеде қызықты. Бурынғы оқығанларына қанаатланған жоқ. Бул орын жоқары оқыў дәрғайы болғаны ушын хәр бир студентке теориялық хәм әмелий дереклер зәрүр. Сонлықтан да, Пердебайды оқыўынан соң университеттиң китапханасынан табыў мүмкин еди. Бул дәўир жас, ғошшақ жигиттиң нағыз күш-ғайратқа толып турған ўақты емес пе?! Дәл солай! Жоқары билим алыў бул орта билим алыўдан парық қылады. Сол себеп, хәр бир студент аудиториядан белгили дәрежеде терең билим алып кетиўи шәрт. Оның үстине бирге оқып атырған курслар арасында да өз-ара бәсекилик бар. Бул нағыз бәйгиге шыққан тулпарларды еслетеди. Қатар-қурбыларының арасында кимиси шайыр, кимиси спортшы, және базы биреўлери қарақалпақ тилине қоса шет тиллерин де билип баратыр. Айырымлары әлле қашан-ақ журналист болып кеткен! Студентлик дәўирдеги әдебий, илимий орталық басқаша-дә! Спорт жарысларында старт алып, финишке умтылған атлетлердей жуўырып-жортасаң, үйренесең, шынығысаң!

Қулласы, Пердебай Нажимов бул дәрғайды 1985-жылы табыслы тамамлады. Дипломды қолға киргизгеннен соң сол жылы-ақ Нөкис районындағы «50 жыллық» орта мектепте өз қәнийгелиги бойынша мийнет жолын баслады. Бул мектепте үш жыл жұмыс алып барды. Отыз оқыўшының отыз түрли минез-қулқы, өз алдына, өз шеңбериндеги қәбилети бар. Усы тәреплерин есапқа алған жас педагог бар итибарды тәлим-тәрбияға қаратты. Сол себепли де оның оқытқан оқыўшыларынан белгили қәнийгелер, талантлы жаслар жетилисти. Пердебай Нажимов бул билиминен де қанаатланбады. Оны илим қызықтырды. Сонлықтан да, 1989-1991-жыллары аралығында Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Қарақалпақ тили кафедрасының аспирантурасында тәлим алды. Бул билим дәрғайында белгили тилши устазлардан илим сырларын үйренди, изленди, оқыды, ой-пикирлерин жәмлеп, илимий мақала, тезис жазыўды, баянат жасаў усылларын меңгерди. Халқымызда «Илим – ийне менен қудық қазғандай тараў» деген гәп бар. Болажақ алым, мақалаларды дәрхал илимий стильде жазып кете алған жоқ. Дәслепки жыллары жазғанлары көбирек көркем-публицистикалық стильге жақындай көринди. Соңынан устазларының пикир-усынысларынан соң бул машқала да шешилди. Яғнай, ол илимий анализ, салыстырыў, тийкарлаў, бийкарлаў, жуўмақлаў әдислерин өз мақалаларында, тезислеринде қоллана баслады. Билимлендирий илими басқа, ҳақыйқый илим дәрғайы

басқа. Яғный, ол 1992-жылдың басынан сол жылдың сентябрь айына шекем Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы, Қарақалпақстан Бөлими, Н.Дәўқараев атындағы Тил хәм әдебиат институтында киши илимий хызметкер лаўазымында жумыс алып барыўға туўра келди. Шынында да, илимлер академиясы ҳақыйқый илимпазлардың дәретиўшилик мектеби еди. Әсиресе, усы дәрғайдың қол жазбалар фондында, китапханасында бир-биринен бийбаха китаплар, қолжазбалар, илимий материаллар илими пидайысына ҳақыйқый имканият есиклерин ашты.

Арадан үш жыл өткеннен кейин (1995-жылы) «Қарақалпақ тилинде тенеўлердин структура-семантикалық өзгешеликтери» темасында кандидатлық диссертациясын табыслы жақлап шықты. Илимпаздың жумыс карьерасының ҳақыйқый көтерилген дәўири усы жылларға туўра келеди. Яғный, алым 1992-жылы Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Баслаўыш тәлим кафедрасында ассистент-оқытыўшы, соңынан оқытыўшы, үлкен оқытыўшы лаўазымларында иследи. Студентлерге сабақ өтиў бул мектеп оқыўшыларына сабақ өтиў емес. Жоқары оқыў орнының студенти белгили дәрежеде қарақалпақ тилин үйренген, белгили дәрежеде билимге ийе саналады. Бул да илимпаздың еле де излениўине түртки болды. Оның үстине үлкен билим дәрғайының факультетлерине басшылық өтиў жағы да бар. Пердебай Айманович 2002-2008-жыллары пединституттың Баслаўыш тәлим хәм Педагогика факультетлериниң деканы лаўазымларында хызмет етти. Бул болса, илимпаздан үлкен жуўапкершиликти талап етти хәм билимлендириў хәм илим тараўларының синтезлениўи процесси көзге тасланды. Бул еки факультетке декан болыў оғада қыйын еди. Илим докторы дәрежесин алыўды өз алдына нийет еткен ол 2010-жылдан баслап Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институтының Қарақалпақ тил билими бөлиминиң үлкен илимий хызметкер лаўазымында хызмет етти. 2014-2016-жыллары усы илимий дәрғайдың докторанты болып жумыс алып барды. 2020-жылы Қарақалпақ тил билими бөлиминиң 10.00.03 – Қарақалпақ тили қәнийгелиги бойынша докторанты сыпатында «Қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў системасы» темасында филология илимлери докторы (DSc) илимий дәрежесин алыў докторлық диссертациясын табыслы жақлап шықты. Илимпазға филология илимлериниң докторы, профессор Ш.Н.Абдиназимов илимий мәсләхәтшилик етти. Бул диссертацияда сөз жасалыў мәниси, мотивациясы, комплекс бирликлери мысаллар менен ашып берилген. 2018-жылдан 2023-жылға шекемги аралықта усы бөлим баслығы лаўазымында жумыс ислеп келди. 2023-жылдың январь айынан баслап усы институт директорының илимий ислер бойынша орынбасары лаўазымында ислеп келмекте.

Пердебай Нажимов 90 нан артық илимий мийнетлер авторы, соның ишинде 2 монография, жоқары оқыў студентлери ушын 1 оқыў колланба хәм улыўма билим бериў мектеплеринде оқыў басқа тиллерде алып барылатуғын 2-класс оқыўшылары ушын мәмлекетлик тил бойынша сабақлықтың дүзиўшиси. Сондай-ақ, шет ел журналларында бир неше мақалалары басылып шыққан. Ол институт хәм республика көлеминде алып барылған жәмийетлик ислерде де белсене қатнасып келмекте. Атап айтқанда, Өзбекстан Республикасы Жоқары тәлим, илим хәм инновациялар министрлигиниң “Филология, психология хәм педагогика илимлери” бағдары бойынша “Стартаплар” бойынша Илимий-техникалық кеңес ағзасы есапланады. Сондай-ақ, ӨзР ИА Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты жанындағы илимий дәрежелер бериўши DSc.02/25.08.2021.Fil.137.01 санлы Илимий кеңес ағзасы хәм сол Илимий кеңестин 10.00.03 – Қарақалпақ тили қәнийгелиги бойынша семинардың баслығы. Соның

менен бирге, илимпаз Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы илимий дәрежелер бериўши DSc.03/30.04.2021.Fil.20.01 санлы Илимий кеңес ағзасы хәм сол Илимий кеңестің 10.00.03 – Қарақалпақ тили қәнийгелиги бойынша семинардың ағзасы. Және де, Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы Атамалар комиссиясының ағзасы. Илимпаз “Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршысы” хәм Қарақалпақстан Республикасы ХБМ, ӨзПІІІІІ (Өзбекстан Педагогика илимлери илимий изертлеў институты) Қарақалпақ филиалының “Муғаллим хәм үзиликсиз тәлим” журналларының редколлегия ағзасы. Сондай-ақ, ол Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Президиум ағзасы. Пердебай Нажимов Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институтының «Қарақалпақ филологиясының актуаль мәселелери» атамасындағы турақлы илимий семинардың ағзасы хәм усы семинар қасынан шөлкемлестирилген «Қарақалпақ филологиясының мәселелери» илимий топламиың жуўаплы редакторы да саналады. Сондай-ақ, П.А.Нажимов 10.00.03. – Қарақалпақ тили хәм 10.00.06.-Салыстырмалы тил билими, салыстырмалы әдебияттану хәм аўдарма теориясы қәнийгеликлеринен филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) хәм филология докторы (DSc.) илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертацияларға рәсмий оппонент сыпатында белсене қатнасып келмекте.

П.Нажимов – шаңарақлы, үш перзенттің әкеси, ақлықларының атасы. Илимпаз, перзентлериниң, ақлықларының тәлим-тәрбиясына да үлкен дыққат хәм жуўапкершилик пенен қарайды.

Хәзирги күнде бир неше киши топардағы тиллердиң қатарына қосылған қарақалпақ тилин келешек әўладларға таза ҳалында мийрас етип жеткеріў мәселеси әҳмийетли болып турған бир пайытта тил билими пидайысының ийгиликли илимий дәретиўшилиқ ислеринде тасқын табыслар тилеймиз!

“QORQUD ATA KITABI”NIN QARAQALPAQCAYA TƏRCÜMƏSİ ILƏ BAĞLI MÜXTƏSƏR QEYDLƏR

(«Коркут Ата китабы» Текст. Ж.Хошаниязов, Ташкент, Anorbooks, 2022, 202 б.)

Nizami Məmmədov Tağısoy

Bakı Slavyan Universiteti

Şəbnəm Məmmədova

AMEA Folklor İnstitutu

Türk xalqlarının bədii yaradıcılığı qədim və zəngin keçmişə malik olmaqla özündə “Bilqamis”, “Oğuz Kağan”, “Dədə Qorqud”, “Ural-Batır”, “Maaday-Qara”, “Nartlar”, “Kulun Kullustuur”, “Olonxo”, “Manas”, “Alpamış”, və b. bu kimi mükəmməl epos nümunələrini əks etdirməkdədir. Adlarını çəkdiyimiz əksər dastanların digər süjet analogiyaları olsa da, onlar poetik janr və struktur baxımından Şumer qəhrəmanlıq eposu ənənələrinə bağlılığını da qeyd etmək məqsədə uyğundur.

Digər adlarını çəkdiyimiz dastanların yerini və rolunu təhlil etməyə can atmadan “Dədə Qorqud”un türk xalqları arasında geniş yayılmasının mədəni-mənəvi, sosial-psixoloji və ictimai-fəlsəfi əhəmiyyətini dəyərləndirməklə, abidənin qaraqalpaq mədəniyyətində tutduğu mövqeyi dilə gətirmək istəyirik. Bəri başdan deyək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz boyundan olan türk xalqlarının mifoloji təfəkkür məhsulu olub, məskunlaşdığı ərazilərdə geniş yayıldığından (“Xorxut Ata” folklor abidəsi istisna olunmaqla bəhs edəcəyik. Çünki “Xorxut Ata” Türkünstanda qazax milli-mədəni, ədəbi-elmi arealında çeşidli yönərdən araşdırılmışdır, o cümlədən bu

sətirlərin müəllifləri də bu barədə əvvəllər bəhs etmişlər) biz burada yalnız “Kitab”dan danışacağıq. Eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistanda yetərincə təhlillərə cəlb edilmiş, dastanın mətni dəfələrlə ayrıca nəşr olunaraq geniş oxucu auditoriyasına çatdırılmışdır. Bununla belə, “Kitabi-Dədə Qorqud”a qaraqalpaq eposşünaslığında da müəyyən maraq göstərilmişdir. Belə ki, əvvəllər abidənin müxtəlif parçaları Kamal Mambetov, Abdikadır Niyazov kimi tədqiqatçı və mütərcimlər tərəfindən qaraqalpaq oxucularına təqdim olunsa da, onun tam mətni son dövrlərə qədər qaraqalpaq dilində işıq üzü görməmişdir.

Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyası Qaraqalpaqıstan Bölümü Qaraqalpaqıstan Humanitar Elmlər Elmi-Tədqiqat İnstitutu xətti ilə 2022-ci ildə filologiya elmləri doktoru Jalqasbay Xoşniyazov dastanının tam mətnini tərcümə edərək nəşr etdirmişdir [6, 202]. Nəşrin məsul redaktoru filologiya elmləri doktoru Şahmirzə Turdimov, rəyçilər filologiya elmləri doktoru, prof. Kamal Jərimbətov və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Polad Oteniyazov, redaktoru Abadan Turdimuradovadır.

Jalqasbay Xoşniyazov tərcüməni əsasən iki nəşrə söykənərək həyata keçirmişdir. Bu, bir tərəfdən, akad. V.Bartoldun tərcümə etdiyi “Oğuz qəhrəmanlıq dastanı” [7], digər tərəfdən özbək dastanşünası S.Ruzimbayevin özbək dilinə tərcümə etdiyi “Kitabi-Dədəm Qorqud” [5] kimi mənbələr əsasında aparılmışdır.

“Korkut-Ata kitabı” aşağıdakı kompozisiya və məzmununda təqdim olunmuşdur:

“Kitab” haqqında mühüm məlumatlar (Китап хаккында гейпара маглыуматлар). Söz başı (Сöz басы); Dirsə xan oğlu Buğacxan dastanı (Дарсахан улы Бугачхан дәстаны); Qarasa çoban dastanı (Карашык шопан дәстаны); Baybura oğlu Bamsı Beyrək dastanı (Байбуранын улы Бамси Бейрек дәстаны); Burlaxatun dastanı (Бурлахатун дәстаны); Dirsə хоса oğlu Dəli Domrul dastanı (Дәу хоса улы Дәли Домрул дәстаны); Qanlı хоса oğlu Qanturalı dastanı (Канлы хоса улы Кантуралы дәстаны); Qazılıq хоса oğlu Yaqanak dastanı (Қазылық хоса улы Яканак дәстаны); Basatın dastanı (Басаттын дәстаны); Bəkil oğlu Əmranın dastanı (Бағыл улы Әмираннын дәстаны); Uçan хоса oğlu Saqraqın dastanı (Ушан хоса улы Сағрақтың дәстаны); Araz dastanı (Ораз дәстаны); Salur Qazan dastanı (Салор Казан дәстаны) və “Korkıt” ataması turası” adlı J.Xoşniyazovun “söz ardı”nı çevrələməkdədir.

Mütərcimin dastanla bağlı “Kitab” haqqında mühüm məlumatlar “ adlı geniş ön sözdə “Kitabi-Dədəm Qorqud”un çeşidli folklor süjetlərinə söykənib, 12 dastandan ibarət olub [13, 3], onun elm dünyasına Drezden və Vatikan əlyazmalarına əsaslanmaqla V.V.Bartoldun rus dilinə etdiyi tərcümədən olduğunu qeyd edir. “Kitab” nəşrlə verilsə də, onun hər bir bölümündə “jır” (nəğmə) hissəsi də təqdim olunur.

Onu da bildirək ki, J.Xoşniyazov “Qorqud Ata kitabı”nın tərcüməsinə əsərlə bağlı xeyli mənbələri araşdırdıqdan sonra başlamışdır. Bu isə öz növbəsində ön sözün özünün də kompetensiyalı hazırlanması üçün baza rolunu oynamışdır. Ön söz müəllifi professor K.Mambetova söykənərək bildirir ki, dastan-nəğmələrdən hər biri məhz belə bir üslubda ortaya qoyulmuşdur [8].

Onu da qeyd edək ki, Jalqasbay Xoşniyazov hələ 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi “Qaraqalpaq qəhrəmanlıq dastanı “Alpamış” [12, 18] adlı kitabında Bayandur xan, Qazan xan, Qorqud Ata və başqaları ilə bağlı süjetlərdən, onlarda yer almış ictimai məzmunlu motivlərdən danışmışdır.

Mütərcim və tədqiqatçı J.Xoşniyazov “Kitabi-Dədəm Qorqud”un VIII-XI əsrlərdə Sırdərya boylarında, Azərbaycanda, ...Qafqaz ərəzilərinə köçüb gəlmiş türk qövmləri – oğuzlarla bağlı olmasını və yaranmasını XV əsrə aid etməsi, orta əsrlərdə Yeddisu (Cetisu) və Sırdərya boyunda yaşayan türk qövmlərinin ruhi-mənəvi mülki kimi qəbul edilməsinin mümkünlüyünü dilə gətirsə

də [14, 121-122] müasir dövrdə belə yanaşma heç də bütün hallarda tam şəkildə təsdiqlənmə imkanı əldə etmir. Çünki XX əsrin 60-cı illərindən üzü bəri “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsi istiqamətində xeyli uğurlar əldə edilmiş, bu sahədə Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan qorqudşünasları (həm də digərləri) yeni-yeni çoxsaylı tədqiqatlar ortaya qoymuşlar. Eyni zamanda J.Xoşniyazov “Alpamıs” dastanının xeyli tərəflərini işıqlandırarkən onun “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Bamsı Beyrək nəğmə-dastanı ilə məzmun baxımından orada yer almış süjetlərdən qidalandığını da göstərmişdir. Bundan başqa tədqiqatçı “Alpamıs”ın təhlillərində onun digər tərəfdən oyрат (Altaylar) eposu ilə tipoloji müstəvidə, yəni “Alıp Manaş” tipindəki epik yaradıcılıqla yaxınlığa malik olduğunu da, ayrı-ayrı versiya və variantlarının, süjet motivlərinin oğuzların milli epik ənənələrində mövcudluğunu və Salor Qazan qəhrəmanlıq nəğmələrindən qidalandığını da söyləmişdir.

J.Xoşniyazov həm də özbək eposşünasları T.Mirzoyev və B.Sarımsakova istinad edərək “Qorqud Ata kitabı”na çeşidli tərəflərdən baxmağa səy göstərməklə bir məsələni də diqqət mərkəzinə çəkir ki, XI əsrdə Səlcuqlar dövründə bu abidə Asiya və Qafqaza daxil olaraq öz strukturunu saxlamışdır [9, 43]. J.Xoşniyazovun fikrincə, məhz adları çəkilən ərazilərdə dastanın epik süjetlərinin transformasiyaları getmişdir. Tədqiqatçı və mütərcim Qorqud Ata dövrünə yaxın (IX-XI əsrlər) nümunələrdən bəhs edərkən, Mahmud Qaşqarlının “Divani-lüğət-it türk” kitabındakı “kobuzluq kişi” deyilən sözə də diqqət yetirmiş və “Qorqud Ata kitabı”nın giriş hissəsindən aşağıdakı fraqmenti nəzərə çarpdırmışdır:

Kolunda кобызы елден-еллерге,
Беклерден-беклерге журер жраулар,
Мәрт пенен намәрттин паркын айырып,
Жаксы ким, жаман ким билер жыраулар,
Хайтларда кобыздын тарын жанлатып,
Донип киятырган кәуип-кәтәрден,
Аман болыуынды тилер жыраулар [6, 12].

Elə buradaca J.Xoşniyazov türk sözlüyündə və Qorqud kitabındakı qopuz və jırau ifadələrinin X-XI əsrlərdən başlayaraq mədəni inkişaf və mədəni ənənələrimizə daxil olub, atababalarımızdan bizə gəlib yetişmiş abidə olması qənaətindədir.

Qorqud Atayla bağlı fikirlərinə davam edərkən J.Xoşniyazov onun haqqında qaraqalpaq alimlərinin yanaşma və qənaətlərini də diqqətdən kənarda qoymur. Yəni Qorqud Atanın ağızda, şifahi şəkildə və yazıda, nəğməkar, peyğəmbər, ali statusa malik müdrik qoca kimi tanındığını da bildirir. Məsələn, professor K.Mambetov onu nəğməkar kimi göstərib, əlində qopuz Qorqudun saz və sözlə daim nəsihətləri verməkdə olduğunu [8, 32] söyləməyi də zəruri hesab edir.

Başqa bir qaraqalpaq dastanşünası prof. Sarıgül Bahadırovanın tədqiqatlarına əsaslanaraq Jalqasbay Xoşniyazov onu da bildirir ki, Qorqud Ata qaraqalpaq xalq yaradıcılığında ən birinci qopuzçu və nəğməkarlardan biri olub, müsəlman dininə həm də qədim şaman peyğəmbərlərindən biri kimi daxil olmuşdur [1, 5].

Jalqasbay Xoşniyazov eyni zamanda filologiya elmləri doktoru K. Palımbetovun “Dədə Qorqud kitabı” və qaraqalpaq folkloru (Qaraqalpaq eposu əsasında)” mövzusunda yazdığı dissertasiya [11] və yenə də bu müəllifin “Qorqud ata və dövrün qaraqalpaq rəvayətləri” [10, 105] kimi materiallarla da tanış olduğunu görməkdəyik.

Jalqasbay Xoşniyazov “Qorqud Ata kitabı”nı V.V.Bartoldun tərcüməsi əsasında həyat keçirsə də, dastandakı şeir parçaları, nəsrə yazılmış hissə S.R.Ruzimbayevin 1999-cu ildə Tehrandə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş mətnə əsaslanaraq həyata keçirdiyini söyləmişdir. Əsərdəki şeir parçaları ilə nəsr hissələri qaraqalpaq milli dastanları üçün kompozisiya, forma və

görkəmin lap qədim zamanlardan dastan mətnləri üçün əsas rol oynadığını da qeyd etdiyini də vurğulamalıyıq.

“Kitab” qaraqalpaq dilinə tərcümə edilən zaman əsərdəki şəxs adları, coğrafi terminologiyanın fonetik ifadə şəkilləri və s. qorunub saxlanılmışdır. Burada şeir mətnlərinin məzmununun saxlanılması məqsədi ilə ayrıntılar da göstərilmişdir. Tərcüməçi onu da qeyd edir ki, “Kitab”ın qaraqalpaqların ana dilinə çevrilməsi onların ata-babalarının ruhlarını şad etməsi ilə yanaşı, həm də əcdadlarımızın qədim dövrlərdən bizə göndərdikləri ismarıqların ürəklərə yol tapacağı niyyəti ilə ortaya qoyulmasını dilə gətirmişdir [13, 11].

Heç şübhəsiz ki, J.Xoşniyazovun “Qorqud Ata kitabı”nın qaraqalpaq dilinə tərcüməsi xoş niyyətə tuşlanmaqla doğma xalqın bu müqəddəs abidə ilə yaxından tanış olması kimi məramla xidmət etməsi ilə bağlıdır. Odur ki, belə yanaşmanı biz yetərinə yüksək dəyərləndiririk. Bununla belə, yuxarıda söylədiyimiz kimi, 1962-ci ildən bu yana dastan mətni ilə bağlı hər iki nüsxəylə əlaqədar çoxsaylı axtarışlar, mülahizələr və yanaşmalar, təhlil və tədqiqatların ortaya çıxdığını da kənara qoymaq düzgün olmazdı. Bunlar da, heç şübhəsiz ki, mütərcim tərəfindən nəzərə alınmalıydı. Bundan başqa, bu da məlumdur ki, orijinal dəyişməz, sabit mətn olduğu halda, tərcümənin köhnəliyi fikri də onun diqqətindən kənarda qalmamalı idi.

Bilinməli idi ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan qorqudsünaslığında daha əsaslı təhlillərə cəlb edilmişdir. Bu məqsədlə J.Xoşniyazovun bu istiqamətdə mövcud Azərbaycan təcrübəsinə müraciət etməsi əsərin tərcüməsi üçün daha böyük səmərə verə bilərdi. Məsələn, məlum olduğu kimi, 2000-ci ildə Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası” iki cildliyi nəşr olunmuşdur [2; 3].

Birinci cildə digər çoxsaylı ön söz və başlıqlarla yanaşı, “Kitabi-Dədə Qorqud”. Əla-lisani-Taifeyi – Oğuzan”dan başlamış, Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələri və M. Erginin nəşri əsasında filologiya elmləri doktoru, professor Samət Əlizadənin “KDQ” mətninin tərtib prinsipləri, Drezden nüsxəsi [2, 30-31], Vatikan nüsxəsi (V.N)-dən [2, 32-33] və “Orfoqrafiya” qaydalarından sonra (onu da Samət Əlizadə tərtib etmişdir) dastanın mətni “Bismillah ir-rəhman ir-rəhim və bini nəstəin” kimi başladığı halda [2, 37] J.Xoşniyazov bu yeri “Бисмиллохир рахмони рахимуа ба насталин” kimi çevirir. Eyni zamanda mütərcim bu sözlərdən əvvəl mətnin tərcüməsinə “Söz başı” (“Cöz басы”) əlavə edir. Bundan başqa, mətnin bu yerlərinə heç bir ehtiyac olmadan çoxsaylı əlavələr də edir ki, onların burada iştirakı, yer alması da özünü doğrultmur [6, 12].

Orijinal mətnə bu tipli müdaxilələr, heç şübhəsiz ki, əvvəlki tərcümələrdən gələn qüsurlarla bağlıdır. Odur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi sakral abidənin bizim dövrümüzdə edilən tərcüməsini köhnəlmiş mətnlərə əsaslanaraq həyata keçirmək heç bir halda nə normal görünür, nə də mütərcimə haqq qazandırır.

Son dövrlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”u Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Milli Əlyazmalar İnstitutu 2015-ci ildə Aşqabaddakı “Türkmən dövlət nəşriyyat qulluğu” nəşriyyatında çapdan buraxmışdır [4]. Bizə belə gəlir ki, regional və dil baxımından qaraqalpaqlara daha yaxın olan “Kitabi”Dədə Qorqud”un türkmən dilinə tərcüməsindən də mütərcimin yararlanması daha yaxşı səmərə verə bilərdi.

Bununla belə, heç şübhəsiz ki, Jalqasbay Xoşniyazovun ilk dəfə qaraqalpaq dilində səsləndirdiyi “Qorqud Ata kitabı” milli eposşünaslığın və ədəbiyyatşünaslığın uğuru kimi qiymətləndirməlidir. Odur ki, Jalqasbay Xoşniyazova dünya epos mədəniyyətinin şah əsəri olan “Qorqud Ata kitabı”nın yeni tərcümələri və tədqiqi istiqamətində böyük uğurlar arzulayırıq.

Açar sözlər: Qorqud Ata kitabı, qaraqalpaqcaya tərcümə, mütərcim, dastan süjetlərinin transformasiyaları, rus və özbək dilindəki mətnlərdən istifadə

Xülasə

Dünya epos mədəniyyətinin nadir incisi hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” iki əsrdən artıqdır ki, elm aləminə məlum olmaqla Azərbaycan, Anadolu türkcəsi, türkmən, qazax, özbək dillərində dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda dastanda yer almış mövzu, ideya, məzmun, struktur, kompozisiya özəllikləri, onun coğrafi, etnoloji, psixoloji, tarixi, pedaqoji, onomastik xüsusiyyətləri müxtəlif yönəldən təhlil edilmiş, bu istiqamətdə çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır. Dastan folklor-mifoloji kontekstində daha çox qazax alimləri tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin sonrakı mərhələlərdə eposun və “Kitab”ın mətni üzərində çeşidli tekstoloji tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Dastanın müxtəlif dillərə çevrilməsi daim aktual olsa da, XX əsrin 90-cı illərinə qədər o qaraqalpaq türkcəsində səsləndirilməmişdir. Yalnız 90-cı illərin əvvəllərindən qaraqalpaq alimləri K.Mambetov, S.Bahadırova, K.Palımbetov və başqaları “Kitabi-Dədə Qorqud”dan bəzi fraqmentləri milli dilə tərcümə etmiş, əsərin çeşidli məqamlarını qaraqalpaq dastanları “Alpamış”, “Koblan”, “Edige” kimi abidələrlə əlaqəli şəkildə öyrənməyə səy göstərmişlər. Filologiya elmləri doktoru Jalqasbay Xoşniyazov hələ 1992-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un bəzi məqamlarına nəzər salsada, o vaxtlar onun qaraqalpaq dilinə tərcüməsini həyata keçirməmişdir. Xoşniyazovun yaradıcılığı ilə tanış olduğumuzdan onun bu sahədəki tədqiqatları maraq doğurmaqdadır. Budur 30 ildən sonra Jalqasbay Xoşniyazov “Qorqud Ata kitabı”nı 2022-ci ildə Daşkənddə qaraqalpaq dilində yerli oxuculara təqdim etmişdir. Qeyd etməliyik ki, bu qaraqalpaq mədəni-ədəbi həyatında mühüm ictimai hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Təqdim olunmuş materialda biz qaraqalpaqçaya tərcümənin struktur-kompozisiya və məzmun-mahiyyət xüsusiyyətlərindən bəhs etməklə, onun özəl tərəflərinə, orijinal mətndən bəzi hallarda olan kənarlaşmalara nəzər yetirib, əsərin çeşidli tərəfləri ilə bağlı mülahizələr irəli sürməyə çalışmışıq. Eyni zamanda ona da diqqət yetirmişik ki, J.Xoşniyazov “Qorqud Ata kitabı”nı, bir tərəfdən, 1962-ci ildə V.V.Bartoldun rus tərcüməsi, daha doğrusu “Oğuz qəhrəmanlıq eposu” və prof. Ruzimbayevin özbək dilində 2019-cu ildə nəşr etdirdiyi “Kitabi dədəm Qorqud”un əsasında aparmışdır. J.Xoşniyazov əsərin tərcüməsindən öncə “Kitab haqqında mühüm məlumatlar” təqdim etmişdir ki, bu da tərcümə müəllifinin “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı ümumi təsəvvürlərinin mənzərəsini yaratmaqdadır. Bəzi kəmkəsirlərə baxmayaraq, Jalqasbay Xoşniyazovun bu abidənin tərcüməsi təqdirəlayiq fakt kimi dəyərləndirilməkdədir.

ƏDƏBYAT:

1. Бахадырова С. “Китаби Дедем Коркыт”, “Koblan”, “Едиге” хем хәзирги әдебият хаккында ойлар. Нөкис, “Каракалпакстан”, 1992
2. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 633 s.
3. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə. Birinci cild. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 567 s.
4. Kitaby Dadem Gorkut. Aşgabat, Türkmen döwlet neşiryat gullugu, 2015, 269 s.
5. “Китоби дадам Коркут. Таржимаси профессор С.Р.Рузимбаев. Урганч, 2019.
6. Коркут ата китабы. Аударган Жалгасбай Хошниязов, «Ташкент: Anorbooks, 2022, 202 б.
7. “Огузский героический эпос. Книга моего деда Коркуда. Перевод академика Бартольда. М., -Л., Изд-во Академии. Наук СССР, 1962
8. Мамбетов К. Ерте дэйрдеги каракалпак әдебияты. Нөкис, «Билим», 1992

9. Мирзаев Т., Саримсаков Б. «Достон, унинг турлари ва тарихий таракиеми // Узбек фольклорининг эпик жанрлари. Ташкент, ФАН, 1981
10. Palimbetov K. «Коркыт ата хэм ол тууралы каракалпак рауиятлары. «Эмиудэрья» журн. 1995, 10-12 с.
11. Палымбетов К.С. «Книга Деде Коркута» и каракалпакский эпос) Filol. elm. nam. diss. Нукус, 1997
12. Хошаниязов Ж. Каракалпак кахраманлык дастаны «Алпамыс», Нөкис, «Билим», 1992
13. Хошаниязов Ж. Китап хаккында гейпара маглыуматлар // Коркыт Ата Китабы. Ташкент, Anorbooks, 2022, б. 3-11
14. Якубовский А.Ю. «Китаби Коркуд» и его значения для изучения туркменского общества в эпоху раннего Средневековья // «Книга моего деда Коркута». М., - Л., 1962

ТҮРК ТИЛ БИЛИМИНИҢ КӨРНЕКЛИ ҰӘКИЛИ

Абдиназимов Ш.Н.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Талат Текин түрк тилши илимпазларының ишинде айрықша орынға ийе, талантлы хэм мийнеткеш илимпаз сыпатында ажыралып турады. Оның мийнетлери шет еллерге де кең тарқалған.

Мехмет Талат Текин 1927-жылы 16-июльде Түркияның Қожаели провинциясының (Гебзе) Дилобасы деген жеринде тууылған. Ол дәслеп Тавшанжилда баслауыш класста оқыды, Үскүдар Пашакапыжы орта мектебинде, соң Хайдарпаша лицейинде оқыды. Лицейди 1945-жылы питкерген. Жоқары билимди Стамбул университетиниң әдебият факультетиниң түрк тили хэм әдебияты бөлиминде алды. Ол Стамбул университетин 1951-жылы тамамлаған. Университетти питкергеннен кейин Измир, Трабзон хэм Битлис лицейлеринде оқытыушы болып жумыс иследи. 1957-жылдан баслап Түрк Дил Қурумында (Түркия тил комитети) грамматика бойынша қәниге сыпатында жумыс ислей баслайды. Билимин жетилистириу ушын 1961-жыл Америка Курама Штатларына кетти. 1965-жылы Лос-Анджелес штатындағы Калифорния университетинде «A Grammar of Orkhon Turkic» (Орхон түрк тили грамматикасы) деген темада докторлық диссертация қорғады. 1965-1972-жыллары Калифорния хэм Индиана университетлеринде Түрк тили хэм әдебияты оқытыушысы лауазымларында жумыс иследи. Ол Индиана университетинде Урал-алтай тиллери бөлиминде еки жыл түрк тили оқытыушысы болып иследи.

1970-жылы Стамбулға келип «Ана түркшеде созымлы дауыссылар» (Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler) деген темадағы изертлеу ушын доцент атағын алды. 1972-жылы Түркияға биротала келгеннен кейин Хажеттепе университетинде 1976-жыл «Волга булғар жазба естеликлери хэм Волга булғар тили» темасындағы изертлеуи ушын профессор атағын алды.

1982-жылдан Хажеттепе университети Түрк тили хэм әдебияты факультети деканы ұазыйпасында 1991-жылға шекем иследи. 1994-жылы напакға шықты. 1994-жылы Стамбулда Йедитепе университети Түрк тили хэм әдебияты бөлими басқармасында иследи.

Талат Текин өзиниң мийнетлеринде түркий тиллерине байланысly «диалект» ямаса «сөйлем» терминлерин емес, ал «тил» терминин қолланады. Басқа түрк тилши илимпазларының мийнетинде бир түрк тили бар, басқа түркий тиллери усы түрк тилиниң

диалектлери деп қаралыў жағдайлары ушырасады. Түрк хәм жер жүзилик Түркология журналларында түркше хәм инглизше илимий мақалалары жәрияланды. Талат Текинниң қосық жазатуғын өнери де болған.

Талат Текин 2015-жылы 28-ноябрь күни 88 жасында Түркияның Бодрум қаласында қайтыс болды.

Талат Текинниң 30 дан аслам кітаплары, 200 ге шамалас мақалалары жәрияланған. Олардың ишинде төмендеги кітапларын көрсетип өткен мақул [1]. Оның ең тийкарғы мийнетлериниң бири – «Орхон естеликлери» (Orhon Yazıtları) мийнети. Бул мийнет 1968-жылы Америкадағы Индиана университетиниң баспаханасында басылып шықты [2, 419; 200]. Оның бул «A Grammar of Orkhon Turkic» мийнети Түркиядан тысқары да кең тарқалған, оны дүньяға танытқан мийнети есапланады. Ол көп санлы шәкиртлер таярлады.

Автордың илимий мийнетлерин үйренип қарағанымызда ол Орхон естеликлерин изертлеўге үлкен дыққат аударғанының гүясы боламыз. «A Grammar of Orkhon Turkic» («Орхон түрк тили грамматикасы») мийнетин Түркияға қайтып келгеннен кейин бир неше мәртебе толықтырып жәриялаған. «Ана түркшеде созымлы даўысшылар» мийнетин Анкара қаласында, «Орхон жазыўлары. Қултегин, Билге қаған, Тунюкук» мийнети Стамбулда, «Тоныкөк естелиги» мийнетин 1994-жылы Анкарада, «Орхон түркшеси грамматикасы» мийнетин 2000-жылы Анкарада жәриялады [3, 278].

Талат Текинниң ески түркий жазба естеликлерин изертлеўге қызығыўшылығы Битлис лицейинде түрк тили хәм әдебияты оқытыўшысы болып ислеген 1956-1957-жыллардан басланған. Түрк Дил қурумында ислеген төрт жыл ишинде де бул бойынша изертлеўлерин даўам еткен. Өзиниң еслеўи бойынша оның ең баҳалы изертлеўлерим Лос-Анжелестеги Калифорния университетинде «Орхон түркшеси грамматикасы» деген темадағы докторлық диссертациясы болған.

Талат Текинниң «Орхон естеликлери» мийнети 1998-жылы Стамбул қаласының «Симург» баспасында қайта жәрияланды. Бул мийнеттиң жуўаплы редакторы Мехмед Өлмез. Бул естелик қурылысы бойынша алғы сөз, кирисиў, он бөлим, жазба естеликлер, сөзлик хәм жазба естеликлердиң сүўретлеринен ибарат. Алғы сөзде Талат Текинниң өмири хәм мийнетлери туўралы мағлыўматлар берилген. Кирисиў бөлиминде дәслепки түрк қағанлықлары туўралы мағлыўмат берилген. Онда қытай жылнамаларында көрсетилиўинше, түрклер халық сыпатында VI әсирлердиң орталарында гунн қәўимлериниң бир бөлими сыпатында тарийхый аренада пайда болғанлығы олардың жуан-жуанлар, яғный аварларға бағынышлы түрде Алтай таўларының кубла тәреплеринде жасағанлығы туўралы мағлыўматлар келтирилген.

Буннан соң Орхон естеликлери туўралы мағлыўматлар келтирилген. Қултегин хәм Билке қаған естеликлериниң орналасқан жери, оның 1889-жылы Ядринцев тәрепинен табылғаны айтылған. Орхон жазыўларының екинши шығыс түрк қағанлығы (682-744 ж.) дәўиринде (Қултегин естелиги 732-жылы, Билке қаған естелиги 735-жыл) жазылғаны көрсетилип өтилген.

Билке қаған естелиги Билке қағанның генже улы Теңри қаған тәрепинен орнатылған. Теңри қаған 734-741-жыллары қаған болған. Билке қаған естелиги де Билке қағанның тилинен басланады. Естеликтиң тек түслик тәрепиндеги жазыўдың 10-15 қатарлары хәм естеликтиң батыс тәрепине жазылған жазыўдың алты қатары бул естеликти жаздырған Теңри қағанның тилинен баянланады.

Автор булардан басқа да Монголияда екінші түрк қағанлығы дәуіріне тийісли киши көлемдеги бир қанша естеликлер сақланғанын көрсетип өтеди. Олардың ишіндеги ең тийкарғылары Куш Чор естелиги. Бул естелик В.Л.Котвич (1872-1944) тәрөпинен 1912-жылы Улан-Батор қаласының түслик-батыс тәрөпинен Йхэ-Хушоту деген жерден табылған. Онгин естелиги 1891-жылы Н.М.Ядринцев тәрөпинен Маниту тауы менен Онгин дәрөясы аралығынан табылған, 700-716-жыллары жазылған деп болжанады.

1897-жылы Клеменц тәрөпинен екінші түрк қағанлығы дәуірінде жазылған Монголияның пайтахты Улан-Батордың 50 км түслик-батысында Налайха қаласы менен Тола дәрөясының оң жағында Байн Цокто деген жерінде жайласқан Тоныкөк естелиги табылған. Автор бул естеликтің 720-725-жыллары аралығында жазылғанлығын көрсетеди. Буннан соң автор Култегин, Билке қаған, Тоныкөк естеликлерине кең түрде сыпатлама береді. Сондай-ақ, бул бөлімде Култегин хәм Билке қаған естеликлерин жазған олардың жийени Йоллуғ тегин туұралы мағлыұмат берип Култегин естелигин 20 күнде (731-жылы 1-ноябрьде), Билке қаған естелигин 34 күнде (735-жылы 22-июньде) жазып тамамлағанын айтады.

Кирисиу бөлімінде бул естеликлерде қолланылған турақлы сөз дизбеклери, жуп сөзлер, теңеулер, параллелизм, қолланылған руналық әлипбе туұралы мағлыұматлар берілген. Сегіз дауыслыны (а, е, о, ө, у, ү, ы, и.) аңлатыу ушын төрт хәрип, 24 дауыссыз сести аңлатыу ушын 34 хәрип қолланылған. Б, д, г, к, л, н, р, с, т, й сеслериниң үнли хәм үнсизлигине қарай хәр бири өз алдына хәрип арқалы аңлатылған. Бул бөлімде естеликлердің текстлериндеги хәр бир хәрипти оқыу бойынша илимпазлардың пикирлерине шолыу жасалған.

Келеси бөлімде Қултегин, Билке қаған, Тоныкөк естеликлериниң тийкарғы текстлери хәм олардың түрк тилиндеги түсиниклери берілген. Китаптың кейинги бөлімінде сөзлик берілген. Жумыстың соңында пайдаланылған әдебиятлардың дизими берілген. Мийнеттиң соңында ески түркий жазба естеликлериниң сүүретлери берілген.

2023-жылы Талат Текинниң илимий мақалаларының электрон 3 томлығы жәрияланды. I томы «Altayistik» деген атамада Емине Йылмаз, Нуреттин Демирдин баспаға таярлауында Анкарада Түрк Дил Қуруму баспасында (көлеми 319 беттен ибарат) жәрияланды [4, 319]. Бул томға автордың инглиз, түрк, рус тиллерде жәриялаған 35 мақаласы киргизилген. Мақалаларда алтай тиллери теориясы, изертлениуи алтай дәуири, алтай тиллериниң фонетикасы хәм грамматикалық қурылысы, алтай тиллерине япон хәм кореец тиллериниң қатнасы бойынша автордың бағалы пикирлери билдирилген.

Екінші том «Түркий тиллериниң тарийхы» деп аталып, онда 52 мақаласы, үшінші томы «Хәзирги түрк тиллери» деп аталып онда 62 мақаласы жәрияланған [5, 498]. Бул топламда түркий тиллериниң рауажланыу дәуірлери, хәзирги түрк тилиниң басқа түркий тиллеринен өзгешеликлери, түркий тиллери арасындағы байланыслар, түркий тили хәм диалектлериниң классификациясы мәселелерине бағышланған мақалалары жәрияланған. Мақалалардың ишінде автордың Л.С.Левицкаяның «Историческая морфология чувашского языка» (Москва: Наука, 1976. – 208 с.), И.Кеңесбаевтиң «Қазақ тилиниң фразеологиялық сөзлиги» (Алмата, 1977, 711 б.)не жазған рецензиялары бар. Әсиресе А.Н.Кононовтың «Грамматика современного турецкого литературного языка» (Москва-Ленинград: АНССР, 1956. – 569 с.) мийнетине жазған кең көлемли пикири жәрияланған (109-152-бетлер). Бул мақала дәслепп «Turk dili anastirmaları yilligi» журналының 1964-жылғы санының 332-378-бетлеринде жәрияланған еди. Талат Текинниң А.Н.Кононов пенен илимий тартыслары қызығыушылық туудырады. Автор өзиниң 46 беттен ибарат

көлемлі бул мақаласында А.Н.Кононовтың 1956-жылы жәрияланған 569 беттен ибарат «Хәзирги түрк әдебий тилинің грамматикасы» мийнетин талқыға алады. Бул мийнеттиң кирисиў бөлиминде Россияда түрк тили бойынша жәрияланған мийнетлерге шолыў жасалған. Жумыстың 21-58-бетлеринде фонетика, 59-372-бетлеринде морфология, 373-549-бетлеринде синтаксис, 550-569-бетлеринде грамматикалық формалардың көрсеткиши берилгенин көрсетип өтеди. Талат Текин бул мийнетти терең үйренип жумыстың жетискенликлери менен бирге оның кемшиликлерин көрсетеди хәм өзиниң 75 ескертиўин жасайды. Талат Текин үлкен илимпазларға тән мәдениятлылық пенен бул қәте-кемшиликлерди санап көрсетпестен алдын «Биз көрсетип өткен қәте-кемшиликлер хәм олар туўралы бизиң жеке көзқарасларымызды хұрметли илимпаз куўанышлы түрде қабыл ететуғынына гүман келтирмеймен» – деп жазады. Сондай-ақ жумыстың соңында «А.Н.Кононовтың бул мийнети биз түрк илимпазлары сезбеген бир қанша тиллик кубылысларды анықлаўы, оригинал мысаллары менен айрықша ажыралып туратуғын дәслепки кең көлемли грамматика есапланады. Сонлықтан да авторды бул уллы изертлеўи ушын қутлықлайман. Түрк тилинің грамматикасын изертлеўге қосқан үлкен үлеси ушын авторға миннетдаршылық билдириў қарызымыз деп билемиз» – деп автор өз мақаласын жуўмақлайды [6, 109-152].

Академик А.Н.Кононов та өзиниң «VII-IX әсирлердеги түркий руналық естеликлери тилинің грамматикасы» деген мийнетинде түркий руналық естеликлери тилинің грамматикасын системалы түрде изертлеген В.В.Радлов, А.Габенлердиң қатарында Талат Текинди тилге алады. Сондай-ақ, өзиниң усы мийнетин жазыўда тийкарғы база сыпатында басқа илимпазлардың мийнетлери менен бирге Талат Текинниң де изертлеўин көрсетип оған өзиниң хұрметин билдиреди [7, 45-46]. Ол Талат Текинниң «Орхон түрк тили грамматикасы» мийнети туўралы арнаўлы рецензия жәриялады [8, 141-145].

«Екинши Шығыс түрк қағанаты дәўиринде жазылған естеликлердиң тилине байланысly «Орхон түрк тили» деген терминди қолланыў керек деген Талат Текинниң пикирин қанаатландыралы деп тән алыўға болмайды, себеби Оғуз хәм тоқуз-оғузлар екинши Шығыс түрк қағанатында бирден-бир этникалық топар болған жоқ, олардан басқа да этникалық топарлар бар еди, ол сонлықтан «Орхон-түрклери тили» термини тек Орхон дәрйясы бассейнинен табылған естеликлерди аңлатады, – деп сын пикирин билдиреди [9, 45-46].

Жуўмақластырып айтқанда, Талат Текин түрк тил билиминиң көрнекли ўәкиллериниң бири. Илимий көзқараслары кең, терең анализлеўлери, баҳалы пикирлери менен ажыралып туратуғын, тек ғана Түркияда емес, ал ески түркий жазба естеликлери тили бойынша изертлеўлери арқалы шет еллерге де кең танылған тилши илимпаз есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Tuna Bulgarları ve dilleri. TDK: 530, Ankara, 1987, 70 s.; Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası. TDK: 531, Ankara, 1988, 212 s.; Irk Bitig (The Book of Omens), Wiesbaden, 1993, 133 s. [Türkçesi: Irk Bitig. Eski Uyurca fal kitabı. Ankara, 2004, 127 s.]; Hunların dili. Doruk Yayınevi. 33. Ankara, 1993. 59 s.; Japonca ve Altay Dilleri. Doruk Yayınevi, 34. Ankara, 1993. 95 s.; Türkmençe-Türkçe sözlük. Ankara, 1995, 728 s. [M.Ölmez, E.Ceylan, Z.Ölmez, S.Erker ili birlikte] хәм т.б.

2. Talat Tekin A Grammar of Orkhon Turkic. Indiana University publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69. Bloomington, 1968. 419 s.; Orhon Yazıtları, TDK: 540, Ankara. 1988. – 200 s.

3. Ana Türkçede aslî uzun ünlüler. – Ankara, 1975. – 278 s.; Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, İstanbul, 1995. 128 s. [2 baski 1998; 3 baski 2003; runic harfli metinle birlikte. 152 s.]; Tonyukuk Yazıtı. – Ankara, 1994. – 74 s.; Orhon Türkçesi Grameri. – Ankara, 2000. – 272 s. [2 ve 3 baskıları 2003; 4 baski 2016].

4. Talat Tekin Altayistik. Yayına hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir. – Ankara: Dil Kurumu, 2023, – 319 s.

5. Talat Tekin Çağdaş Türk Dilleri. Yayına hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir. – Ankara: 2023, – 498 s.

6. Türk dili Araştırmaları yaylığı. Belleten. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1964. – S. 332-378; Talat Tekin Çağdaş Türk Dilleri. Makaleler 3. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. – S. 109-152.

7. Кононов Н.А. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. – Ленинград: Наука, 1980. – с. 45-46.

8. Кононов Н.А. Talat Tekin. A grammar of Orkhon Turkis. Bloomington, 1968. 419 s. // Вопросы языкознания. 1970. №4. – с. 141-145

9. Кононов Н.А. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. – Ленинград: Наука, 1980. – с. 45-46.

QORAQALPOQ VA INGLIZ TILLARIDAGI “YURAK” SOMATIZMI

Abdinazimov Sh.N., Nurillaev H.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tilimizda asrlar davomida shakllanib, badiiy soʻz xazinasining eng serhosil, boy zaxiralaridan biriga aylangan boy va rang-barang iboralar orasida somatik toʻplamlar alohida oʻrin tutadi.

Somatik frazeologik birliklar - inson va hayvon tanasi qismlarining nomlarini oʻz ichiga olgan frazeologik birliklar. Somatik frazeologik birliklar, asosan, majoziy, metaforik nutq burilishlari boʻlib, ular odam yoki hayvonning xatti-harakati, aqliy faoliyatini kuzatishga asoslangan [Vakk, 1968, 6-b].

Inson tabiatning toʻla-toʻkis ijodi, asl farzand boʻlishiga qaramay, u tabiatning sirli kuchlari bilan birga yashaydi, uning sir-asrorlarini bir paytlar anglab yetadi. Bularning barchasi tana qismlari bilan bevosita bogʻliq. Koʻpgina tadqiqotchilar va leksikograflarning fikriga koʻra, somatik iboralar har qanday tilning frazeologik zaxirasining 30% ni tashkil qiladi. Shaxsning tana qismidan ilhomlangan frazeologizmlar toʻplam soʻz birikmalarining tematik guruhlanishi tufayli paydo boʻlgan nomdir.

Somatik frazeologiya har qanday tilning serhosil va mahalliy, son jihatdan koʻpligi va murakkabligi tufayli uning leksikasi – frazeologik fondini har tomonlama tahlil qilishni talab qiladi. Shu munosabat bilan inson tanasining predmeti boʻlgan somatik frazeologiyani ajratib olish, uning lingvistik tabiatini alohida oʻrganish muhimdir.

Inson tanasining qismlarini oʻz ichiga olgan idiomalarni oʻrganishni tanlaganimiz sababi shundaki, idiomatik til asosan antropotsentrikdir, yaʼni u odamlarga, ularning xatti-harakatlariga, atrof-muhitni idrok etishiga, jismoniy va hissiy holatiga va boshqalar bilan oʻzaro munosabatiga qaratilgan [Bilkova, 2000, 6-b].

E.Berdimuratovning fikricha, “Frazeologik soʻz tizimini boshqa soʻz turkumlaridan, shuningdek, soʻzlardan farqlash, ular oʻrtasidagi farqlarni aniqlash umumiy tilshunoslikning, xususan, qoraqalpoq tilini oʻrganishdagi asosiy muammolardan biridir. frazeologiyani tanib

olishning kaliti hisoblanadi”. Qolaversa, qoraqalpoq tilida inson tanasi a’zolarining nomlariga oid bir qancha turkum iboralar mavjud. [Berdimuratov, 1994, 136 b].

Agar biz fiziologiya, anatomiya, psixologiya nuqtai nazaridan odamni yagona, sirli, murakkab biologik shaxs deb hisoblasak, u holda biz bo’linmas shaxs tizimini tashkil etuvchi tananing qismlari va qismlarini bir-biri bilan chambarchas bog’liq deb ataymiz.

Umuman olganda, inson tabiatini to’liq bilish ham ko’p jihatdan uning mavjudligi bilan bevosita bog’liq bo’lgan tana qismlarining tabiatini chuqurroq bilishga bog’liq. Tana organlarining vazifalari hamma hollarda bir xil emas. Ular ko’pincha inson ongida, jamoat muhitida shakllangan tasvir shaklida tasavvur qilinadi, unda harakatlar natijasi tajriba bilan baholanadi. Insonga xos bo’lgan bu hodisa esa avloddan-avlodga faqat til (fakt, ma’lumot) orqali o’tadi. “Til xalqning tarixiy xotirasi” degan naql shundan dalolat beradi. Tana a’zolarimiz haqida nimalarni bilamiz? Bu haqda ota-bobolarimiz nima deyishgan? Xalq ongida tabaqalanib, xotirada saqlanadigan ma’lumotlarga, xalq tushunchasiga, og’zaki adabiyot asarlari orqali olingan ma’lumotlarga asoslanib, “bosh” somatizmi boshqaruv, tafakkur, yo’naltirish tushunchalarining ramzi hisoblanadi. , aql, “ko’z” – dunyoqarash, “buyrak”, “jigar” – yaqinlik, qarindoshlik, “o’pka” – kayfiyat, “devor” – tepalik, kuch, “yurak” – tuyg’ular, muhabbat, kuch manbalari.

Shu munosabat bilan biz ishimizning asosi bo’lgan insonning ichki organlaridan yurak somatizmi bo’yicha tadqiqot o’tkazishga qaror qildik. Yurak tananing asosiy organi bo’lganligi sababli, u insonning biologik, psixologik va ruhiy markazini tavsiflovchi yagona tarkibiy qismdir.

“Qoraqalpoq tilining izohli lug’atida quyidagicha ta’rif berilgan: yurak – 1) ko’krak qafasi chap tarafida joylashgan qonni butun tanaga tarqatadigan asosiy organdir; [Qoraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi II tom, 227 b].

Qalb bilish, his qilish, kamolotga yetish uchun Alloh taolo tomonidan o’rnatilgan ruhiy organdir. Qalbdan shodlik, qayg’u, shodlik, ishonch, to’g’ridan-to’g’rilik tuyg’ulari yashaydi. Inson qalb orqali haqiqat va yolg’onni, to’g’ri va noto’g’rini ajratadi.

Yurak inson tanasidagi eng muhim organdir. U ilm va yaxshi fazilatlar, niyatlar, fazilatlar maskanidir. Yurak inson tanasining markazi, uning mavjudligining asosiy kuchi bo’lib, yurak urishdan to’xtasa, inson ham mavjud bo’lishni to’xtatadi. Yurak inson tanasining barcha a’zolari bilan bevosita bog’liq bo’lgan va asosiy boshqaruv organi bo’lgan tana organidir.

Yurak umuminsoniy hodisa sifatida qoraqalpoq va ingliz tillarida qo’rquv, qayg’u, qayg’u, quvonch, ezgulik, muhabbat, tuyg’u, muhabbat timsoli sifatida turg’un iboralar tarkibida keng aks ettirilgan. Somatizmlarning frazeologizmlarni yaratishda ishtirok etish darajasining xilma-xilligi, ehtimol, inson uchun tana a’zolarining faolligi bilan belgilanadi. B.Bekniyozov asarida shunday deyiladi: “Insonning yurak a’zosi insonning ichki dunyosini, uning kayfiyatini, his-tuyg’ularini, psixo-emotsiyalarini tushuntirishda samaralidir. Yurak insonning ruhini ifodalash uchun eng mos tanadir. Sababi, yurak urishi odamning biror ish qilganini, o’tib ketganini bildirsa, aksincha, to’xtab, o’lib ketishini bildiradi” [Bekniyozov, 2021, 17-b].

Holbuki, turg’un so’z birikmasini hosil qilishda boshqa ichki a’zolarga nisbatan eng mahsuldor va eng keng tarqalgan leksema odam tanasining ichki a’zosi bo’lgan yurak hisoblanadi. O’rganish natijasida yurak somatizmidan kelib chiqqan to’siq so’z birikmalarining qoraqalpoq tilida ham, ingliz tilida ham ko’pligi aniqlandi. Biz qoraqalpoq va ingliz tillaridagi frazeologik lug’atlar asosida qoraqalpoq tilida yurak somatizmiga oid 100 ga yaqin, ingliz tilida esa 120 ga yaqin somatik frazeologizmlarni guruhlarga ajratdik. Bu frazeologizmlarni tasniflashdan oldin, avvalo, ikki tilga xos, to’g’ridan-to’g’ri tarjima qilingan, ikkinchi tilda

ekvivalent bo'lgan somatik frazeologizmlarni, ya'ni ularga xos bo'lgan tillararo muvofiqliklarni ko'rib chiqish zarur: *a big heart* – *júregi keń (keń peyilli)*; *a heart of stone* – *tas júrek (miyrimsiz)*; *to break smb's heart* – *júregin jaralaw, júregine daǵ túsiriw*; *from the bottom of one's heart* – *shın júrekten*; *with a light heart* – *hesh qanday táshwishesiz, qayǵı-qáwetersiz, uwayım-qayǵısız*; *smb's heart is in a right place* – *itibarlı, ǵamxor, mehriban, basqa adamlarǵa ǵamxorlıq qılıw* [Kunin, 1984, 373-375]

• To'g'ridan-to'g'ri tarjima qilib bo'lmaydigan, lekin ikkinchi tilda ma'nosiga mos keladigan ekvivalenti orqali uzatiladigan yoki so'zma-so'z tarjima qilingan somatik frazeologiyani ham eslatib o'tishimiz mumkin: frazeologiyalarning bu guruhini ko'pincha ingliz tilidagi predlog somatizmiga kiritish mumkin: masalan, *heart in your boots* – *júregi arqasına tartıp ketti*; *at heart / in heart (old fashioned)* – *júreginiń túbinde*; *heart and soul* – *janın jabbarǵa berip*; *a man/woman after your own heart* – *júrekke, qálbine jaqın adam*; *open (pour or uncover) one's heart to smb* – *sezimlerin aytıw yaki tóǵıp taslaw, kewilin ashıw*.

Yurak somatizmiga oid to'plangan iboralarni semantik jihatdan guruhlasak, avvalo, yurak somatizmining izohli lug'atda berilgan ma'nolariga e'tibor qarataylik: yurak – 1) qon aylanishining ko'krak bo'shlig'ining chap tomonida joylashgan asosiy organ. tizim; 2) Insonning ruhi, ruhiy tuyg'ulari;

Yurak - organizm sifatida:

• *Inson salomatligi va jismoniy holatini tavsiflovchi somatik iboralar*: *júregi qısıldı, júregin jalǵadı, júregi sazdı, júregi úzildi*.

• *Quvonch va baxtni ifodalovchi somatik iboralar*: *júregi jarılayın dedi (qattı quwanıw) – one's heart leaps, júregi alıp ushıw (qattı tolqınlanıw) – one's heart skips*.

• *Xavotir va qayg'u tuyg'ularini ifodalovchi somatik iboralar*: *birewdiń júregin jaralaw – break smb's heart; birewdiń júregin eljiretiw – move/touch smb's heart; júregi qan boldı (qıynaldı, qapa) – make smb.'s heart bleed*

• *Qo'rquv va vahima hissini ifodalovchi somatik iboralar*:

júregi awzına tıǵılıw – have one's heart in one's mouth; júregi suw ete qaldı – one's heart sinks,

• *Sevgi tuyg'ularini ifodalovchi somatik iboralar*: *júrekten urdı – lose one's heart; júregin iyelew (júregine jol tabıw) – win smb.'s heart; júrekke shoq salıw – one's heart goes out to smb*.

• *Mehribonlik va rahm-shafqat tuyg'ularini ifodalovchi somatik iboralar*: *mexriban, meyrimli kewli keń – a kind (soft, sympathetic, warm) heart; kewli keń, hak jurek (kewli dár'ya) – a heart of gold; júregine jılıw beri w – have a soft (warm) corner (place) in one's heart*.

• *Qahramonlik va jasorat tuyg'ularini ifodalovchi somatik iboralar*: *júreginiń túgi bar, júreginde oti bar – a heart of oak/with heart of oak; bir zat islewge júregi batınıw – have the heart to do smth*.

• *Shafqatsizlik va yovuzlik hissini ifodalovchi somatik iboralar*: *tas júrek, tas bawır – a heart of stone / with heart of stone = a hard heart*;

Tilning boy frazeologik fondini yaratishda alohida ahamiyatga ega bo'lgan somatik frazeologiyaning so'z asosi, fikr asosi sifatidagi vazifasi alohidadir. Demak, qoraqalpoq va ingliz tillarida tana a'zolariga oid frazeologik birliklar orasida yurak somatizmi bilan qo'llangan frazeologik birliklar ham tilda, ham xalq madaniy hayotida katta ahamiyatga ega. Yurak inson organizmidagi qon aylanish jarayonini tartibga solib, uning asosiy vazifasi hisoblanib, yuqorida zikr etilgan shaxsdagi nafaqat his-tuyg'ularni, his-tuyg'ularni, balki inson bilishidagi kulish, quvonish, xafa bo'lish, qo'rqish kabi turli harakatlarni ham ifodalaydi, his qilish, fikrlash. Yurak inson hayotidagi jismoniy va ma'naviy dunyoqarashning asosiy manbaidir.

ADABIYOTLAR:

1. Vakk F.O. Somaticheskoy frazeologii estonskogo yazıka // Voprosı frazeologii i sostavleniya frazeologicheskix slovarey. – Baku, 1968. – S. 23.
2. Czech and English Idioms of Body Parts: A View from Cognitive Semantics
3. by Ilona Bilkova University of Glasgow: 2000. 140 p.
4. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili (Leksikologiya). – Nókis: Bilim, 1994.
5. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi, II tom. – Nókis.1984. 227 bet.
6. Bekniyazov B.K. Qoraqalpogiston qozoqlari tilidagi somatik frazeologizmlarning lingvomadaniy tahlili // filol. fanl. buyicha fals. dokt. (PhD)... diss. avtoreferati. – Nukus: 2021.
7. Oxford Advanced Learner's Dictionary. 2010. – 720p.
8. Kunin A.V. Anglo – russkiy frazeologicheskii slovar'. Izd. 4-e. – M., 1984. – str. 945.

ӨТЕШ ШАЙЫР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМЛИГИ

Палымбетов К.С.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

XIX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхында Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырлар менен қатар өз дәуириниң жәмийетлик сиясий ўақыяларын, халық турмысы, келешеги ҳаққында гуманистлик идеяларын көркем поэтикалық қатарларда сәўлелендирген озық ойлы, терең пикирли, аса шайырлық талантқа ийе шайырлардың бири Өтеш Алшынбай улы (1828-1902) есапланады.

Қарақалпақ әдебиятында Өтеш шайыр дәретиўшилиги бойынша бир қатар илимпазлардың изертлеўлери жазылды ҳәм шайыр шығармаларының өзине тән көркемлик өзгешелиги бойынша баҳалы пикирлер айтылды. Әдебиятшы А.Каримов ҳәм С.Матекеев шайыр дәретиўшилигин монографиялық жобада арнаўлы изертледі [Каримов,1984; Матекеев, 2009]. Лекин, қаншелли дәрежеде изертлеўлер жазылыўына қарамастан, шайыр шығармаларын оқығанымызда, оның өзине тән дәретиўшилик жолын, поэтикалық пикирлеў дүньясын, шайырлық шеберлигин, поэзиясының көркемлигин ҳәм өзгешелигин аңлап барамыз ҳәм рән-бәреңлигин түсинемиз.

Өтештиң дәретиўшилиги поэзиядан ибарат болып, сегиз ҳәм он бир буўынға қурылған, төрт қатарлы қосықлардан турады. Шайыр қосықтың идеясы ҳәм мазмунын жеткерип бериўде көркем поэтикалық сүүретлеў куралларынан шеберлик пенен пайдаланған. Әсиресе, шайыр қосықтың идеялық мазмунын ашыўға, пикирди образлы түрде жеткерип бериўге, мазмунның тәсиршеңлигин арттырыўға айрықша итибар қаратады. Қосықтың көркемлигин асырыўда тийисли сөзлерди ҳәм сөз дизбеклерин орынлы түрде қолланғанын көремиз. Мысалы, «Дәркар» қосығында:

Аўлатдин, Нуратдийин, сизлер ҳәм бизлер,

Көрди шексиз әлапатты бул көзлер,

Көп узамас, қыс кетер ҳәм яз келер,

Тезлемесе тезден жүрмегиң дәркар [Өтеш Алшынбай улы, 1989, 3-б].

Қосықтың еки қатарында лирик қаҳарман шайырдың өзи ҳәм өз дәуириниң заманласлары менен бирге заманның аўыр қысыўметин көргенлигин «Көрди шексиз әлапатты бул көзлер» қатары менен береді де, үшінши қатарда «қыс кетер ҳәм яз келер» деген образлы сөзлер арқалы теңсизлик, жағдайсыз, аўыр күнлерди қыс мәўсимине теңеп,

оның «көп узамай» кететуғынын хәм жадырған, жайнаған, теңлик заман келетуғынын, бул теңлик заманды жаз мәүсимине теңеп, оны көп узамай «яз келер» сөзи менен образлы түрде береді. Ал, төртінші қатарда усы бахытлы күнлерге жетиу ушын тез хәрекет етилмесе, онда шаққанлық пенен алдыға жүриуің дәркар деген пикирди «Тезлемесе тезден жүрмегиң дәркар» деген қатарлар менен шуўмаққа, шешиуи жуумақлаушы бәнт басар пикирин айтады хәм бул қатарларда образлы түрде жеткерип бериледи. Шайырдағы бир өзгешелик қосықлары неше қатардан ибарат болса да, дерлик барлық қосықларының соңғы төртінші қатарындағы ақырғы сөз редиф түрінде тәкирарланып бәнт басар болып келеді. Биз жоқарыда сөз еткен «Дәркар» қосығының да ақырғы төртінші қатары халықты гүреске руўхландыратуғын, өткір мәнилі қатарлар менен жуўмақланып отырады.

Шайырдың сүүретлеу қуралларынан шеберлик пенен пайдаланыуы қосықларының көркемлиги менен тәсиршеңлигин арттырады. Мысалы, шайыр қосықларында көбінесе сүүретлеудің антитеза усылын жийи қолланады. Шығармада сүүретленип атырған ўақыяларды, анық түсиникли етип жеткеріуде хәм лирик қаҳарманның образын, оның жәмийеттеги орнын, характерин хәм минезин ашып беріуде қарама-қарсы сүүретлеу усылларын пайдаланып, қосықтың эмоционаллық жақтан тәсиршеңлигин арттырады. Мысалы, «Яңлыды» қосығында:

Бул заманда адамлардың,
Биразы адам яңлыды.
Бул заманда адамлардың,
Биразы доңыз яңлыды.

Биразлары тыңлар сөзди,
Биразлары қызартар жүзди.
Адмзатқа салып тезди,
Яқшылар атақ ялыды [Өтеш Алшынбай улы, 1989, 4-б].

Шайырдың бул қосығы 11 шуўмақтан ибарат, жоқарыдағы еки шуўмақта шайыр сүүретлеудің антитеза усылын пайдаланып өз дәуириндеги адамларды «биразлары адам, биразлары доңыз», ал «биразлары сөзди тыңласа, биразлары жүзди қызартады» деп қарама-қарсы қойып сүүретлеу арқалы, жәмийеттеги теңсизликти, әдалатсыз заманды көрсетіп береді. Усы теңсизликти көрсетіу қосықтың кейинги 3-4 шуўмағында еле де тереңірек айдынласады. Мысалы:

Биразлар қәдириңди билмес,
Ўәдесине тайын келмес,
Яқшы менен бас қосып жүрмес,
Тымсал, тәкаббир яңлыды.

Тәкаббирликти көп тутып,
Өтирик айтып, уў жутып.
Қудайыны умытып,
Бираз адам мал яңлыды [Өтеш Алшынбай улы, 1989, 4-б].

«Яңлыды» қосығы тийкарынан Ермекбай деген бай адамның унамсыз образын ашып беріуге арналған, лекин шайырдың шеберлиги сонда, өзи қосыққа объект етип алған лирик қаҳарманның дара образын сүүретлеп беріуден алдын жоқарыда мысал менен келтиріп өткениміздей, дәслепп қосықта дәуирдің характерин көрсетіп береді де,

соңынан Ермекбайдың образын сүўретлеўге өтеди. Ермекбайдың образы менен қатар, оның шопанларының образы, жасаў жағдайы хәм турмысы қатар қойылып, салыстырылып, антитеза усылында сүўретленеди. Мысалы, Ермекбай:

Үйинде сонша малы көп,
Қатардан асқан ҳалы көп,
Жеўге соншелли наны көп,
Сондадағы жоқ яңлыды [Өтеш Алшынбай улы, 1989, 4-б].
Үйиндеги еки шопанның жағдайын:
Үйиндеги еки шопан,
Жатақ жери гүди-топан,
Өмиринше киймеди шапан,
Солар ярғанат яңлыды [Өтеш Алшынбай улы, 1989, 4-5-б].

Бунда жәмийетте өмир сүрип атырған адамлардың турмысындағы өзгешелик салыстырылған. Бир жәмийетте жасап социаллық жақтан еки түрли турмыс кеширип атырған адамлардың образын қарама-қарсы қойып сүўретлеў арқалы көрсетип береді. Шайыр лирик қахарман Ермекбайдың ең пәс, жеркенишли, жаман адам екенлигин оқыўшының көз алдында айқын сәўлелендирип бериў ушын, оны «доңыз», «мал», «ийт» сыяқлы хайўанларға теңейди, ал шопанларды «жарғанат»қа теңейди. Бунда лирик қахарман Ермекбайдың образын сатираның сарказм усылынан пайдаланып, бөрттирип, үлкейтип берген. Оның образы күлки оятпағаны менен, жеркениш сезимин оятады. Өтеш шайырда сүўретлеўдиң сарказим усылынан пайдаланыў «Шерменде» қосығында да бар.

Шайыр жәмийеттеги жақсы-жаман, ақыллы-ақылсыз, бай-жарлы т.б. тайпадағы адамлардың образларын, турмыстағы ўақыяларды, түсиниклерди бир-бирине қатаң қарама-қарсы қойып сүўретлеўде антитеза усылын жийи қолланады. Мысалы, «Болар» қосығында:

Жақсы менен жүрсең узақ жолларға,
Өлгенше қадирдан қамдамың болар,
Жаман менен шықсаң узақ жолларға,
Жәбириў-жапаға көмекши болар [Өтеш шайыр, 1978, 68-б].

Шайырдың қосықларында антитезалық сүўретлеўлер менен бирге анафора, эпифора, аллитерациялық сүўретлеўлерде қатар қолланылады. Мысалы, «Болар» қосығында:

Биреўлер бек болды, биреў жоқ болды,
Биреўлер шер болды, биреў оқ болды,
Биреўлер аш болды, биреў тоқ болды,
Усылардың бәри ойсыздан болар [Өтеш Алшынбай улы, 1989, 36-б].

Бунда жәмийеттеги адамлар турмысы алынып, олар бир-бирине қарама-қарсы тәризде, образлы сүўретлеўлер менен биреўлер бек болып шалқыса, биреўлер хеш нәрсесиз қалып жоқ болатуғынын, биреў шердей болып үстемлигин өткерсе, биреў атылған оқ сыяқлы өзінде ерки жоқ, өмиринше ғәрезлиликте екинши биреўге бағынышлы болып өмир өткеретуғынын, биреў аш болып жасаса, биреў тоқ болып жасайтуғынын астарлы мәниде антитеза усылында сүўретлеп береді. Сондай-ақ, усы шуўмақта бир ямаса бир неше сеслердиң хәр бир қатардың басында, ортасында, ақырында келип қосықтың эмоционаллық тәсирлилигин күшейткен. Және уқсас биргеликли даўыссыз хәриплердиң, сеслердиң қайталанып келиўи қосықтың көтериңкилигин тәмийинлеген хәм сапасы менен мазмунын арттырған.

Жоқарыда айтып өткеніміздей шайыр салыстырыу ұсылын жийи қолланыу менен қатар ұқсатыу ұсылында пайдаланып отырады. Шайыр сүүретлеп атырған қақарманының образының өзгешелигин екінши бир затқа ұқсатып, мегзетип метафоралық ұсылда аўыстырып көрсетеди. Мысалы, шайыр «Өтти дуньядан» қосығында қарақалпақ әдебиятында Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақтың «...сыртқы пишими, ишки дунясы, қоршаған орта менен байланыслы түрде сүүретленип, хәр бириниң қайталанбас дара типик образы дөретилген. Қарақалпақ классик шайырларының өлмес образларын биринши болып дөреткен Өтеш, бириншиден, қарақалпақ поэзиясына новаторство (жаңалық) киргизген болса, екіншиден, ұсы Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ творчествосы хәм өмирбаяны туўралы күтә дерекли мағлыўматлар келтирип, қарақалпақ әдебияттануы илиминиң раўажланыуына өз үлесин қосты» [Пирназаров, 1991, 7-8-б]. Ұсы қосығында шайыр Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырларға кең түрде тәрийп береді. Қосықтың Бердақ шайырға бағышланған бөлиминде мынадай қатарлар бар:

Айтқан ўақта, дослар ишим жанады,

Еиткенлер сөзлериме инанады,

Бердақ сөзи тыңлағанға унады,

Жигиттиң арысланы өттиң дуньядан [Өтеш шайыр, 1978, 137-б].

- деп Бердаққа тәрийп береді. Бунда Бердақтың өлимине қыйналыу сезимлери, ишки хәсирети, руўхый дуньясындағы дәрт хәм дебдиўлери «Айтқан ўақта, дослар ишим жанады» қатарларында берилип, шайырдың даналығы, әдиллиги, халықшылық пикирлери, теңлик заман ҳаққындағы сөзлери «Бердақ сөзи тыңлағанға унады» қатарында аңлатылып, қосықтың төртинши қатарын «Жигиттиң арысланы өттиң дуньядан» деп жуўмақлайды. Өтеш қосықта «арыслан» эпитетин қолланыу арқалы Бердақтың жәмийеттеги басқарыушылық дүзимди, ел бийлеуши үстем класс ўәкиллерин, олардың унамсыз, әдалатсыз қылўаларын қорықтастан жырлаған батырлығын арысланға мегзетиу арқалы метафоралық сүүретлеуді орынлы қолланған. Шайыр «Болар» қосығында:

Жаўды жеңип ғайратланса алмаға,

Жаўға қылыш, найза алып салмаға,

Ер жигит арыслан батыр болмаға,

Ақылда дәрьядай терең ой болар [Өтеш Алшынбай улы, 1989, 35-б].

Жаманлық етмеслер достына ҳаслан,

Жолынан жүрерме жолдан адасқан,

Жақсы жигит жәҳандағы арыслан,

Айбаты жолбарыс – қапландай болар [Өтеш шайыр, 1978, 74-б].

Шайыр ели, халқы ұшын гүресетуғын ақыллы, билимли, батыр жигитлерди айрықша көтериңкилик сезим менен жырлайды хәм «Ер жигит арыслан», «Жақсы жигит жәҳандағы арыслан» сыяқлы эпитетли метафорасын қолланады, сондай-ақ, ұсы еки шуўмақтың төртинши қатарларында көркем сүүретлеу куралларынан бири теңеуді орынлы қолланады. Мысалы, ер жигиттиң ақылы хәм ой-пикир дуньясы «дәрьядай терең» болатуғынын, ал «айбаты жолбарыс-қапландай» болатуғынын теңеу арқалы көрсетеди.

Шайыр поэзиясында көркем сүүретлеу куралларынан теңеу, эпитет, гипербола, литота жүдә көплеп ушырасады. Әсиресе, бул ҳаял-қызларды тәрийплеуде, олардың образын жасауда, ишки гөззаллығы менен сыртқы портретин жасауда өнимли қолланылады. Бул шайырдың «Гүлзийба», «Хайран етти» шығармаларында қосық қақарманлары Гүлзийба хәм Айымның образын жасауда көринеди. Мысалы, «Гүлзийба

қосығында теңеулер киби, сыяқлы, - дай, -дей, -тай, -тей қосымталарының жәрдеминде шеберлік пенен ашып бериледи. Мысалы, «Күйгелек киби көзлери», «Хұр киби бәхәр жүзлери». «Қасы жайдай, кирпичи оқ», «Қаршғадай қыялланып, Ийтелгидей мойнан салып», «Көзи нурдан жаралғандай», «Ләби алтынның пуындай», «Ғәрип-ашық – Шасәнемдей», «Бақшада ашылған гүлдей», «Ләйли менен Мәжнүндей», «Мысалы Шийрин яңлыды», «Мысалы Бахрам-Гүландам», «Хамра менен Хұрликадай» сыяқлы теңеулер менен лирик қахарманның хәдден тыс сулыұлығын хәм гөззаллығын оқыұшыға жеткерип бериұде жүзин хұрдей бәхәрге, қасын оқ жайға, кирпичин оққа, көзин нурға, ләбин алтынның пуына, ашылған гүлге, Шығыс дәстанларының қахарманларына, сондай-ақ, қыймыл, хәрекетин қаршығаға теңейди. Шайыр лирик қахарманның образын еле де бөртирип, өткирлестирип бериұ максетинде гипербоалық сүүретлеулерден де шеберлік пенен пайдаланады. Мысалы, «Хәр кәдеминде жан алып», «Көрсеңлер бийхуш етеди», «Ақылы да, теңиз дәрәя», «Қыздың қыялы жан алар», ал литоталық сүүретлеулер «Сымдай буралған беллери», «Тартқан сымдай нәзик бели» сыяқлы қатарларда гөззал қыздың нәзик тулғасын көркем хәм образлы етип жеткерип береді. Усындай сүүретлеу қураллары шайырдың «Хайран етти» поэмасында да Айымның унамлы образын жасауда хәм оған атастырылған болажақ күйеуи Кәрамның унамсыз образын ашып бериұде де шеберлік пенен пайдаланылған. Бұған қарап отырып, Өтеш көркем сүүретлеу қуралларын «Гүлзийба», «Хайран етти» шығармаларынан басқа шығармаларында пайдаланбаған екен деген жуұмақ келип шықпау керек. Өтеш талантлы шайыр сыпатында барлық қосықларында көркем сүүретлеу қуралларын шебер хәм орынлы қолланған. Сонлықтан да, шайыр шығармалары халық кеулинен терең орын алып бүгинги күнимизге жетип отыр.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Каримов А. Өтеш шайырдың өмири хәм творчествосы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.; Матекеев С. Өтештиң шайырлық шеберлиги (Оқыұ қолланба). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2009.
2. Өтеш Алшынбай улы. Көк өзек (Қосықлар). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
3. Пирназаров А. Өтеш, Омар хәм фолклор. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991.
4. Өтеш шайыр. Таңламалы шығармалары. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ СЕЙФУЛҒӘБИТ МӘЖИТОВ ДӨРЕТИҰШИЛИГИНЕ ТӘСИРИ

Бекбергенова З.У.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Хәр бир халықта өзиниң саналы өмирин, дөретиұшилиқ хәм азаматлық хызметлерин ел-халықтың ийгиликли ислери, бахты, арзыұ-әрманлары, раұажланыұы ушын арнаған сөз шеберлери, ел басшылары, ағартыұшы шайырлары, мәмлекетлик искерлери, бийлери, данышпанлары көплеп ушырасады. Усындай ел азаматларының бири – қазақ халқының әдиұли перзенти пүткил өмирин мектептер, оқыұ орынларын ашыұға, қазақ балаларын оқытып, илим-билим сырларын үйретиұге арнаған көрнекли ағартыұшы-педагог, жазыұшы, этнограф хәм жәмийетлик ғайраткер Ыбырай Алтынсарин есапланады.

Ыбырай (шын аты – Ибрагим) Алтынсаринниң өмири, дөретиұшилиги хәм педагогикалық хызметлери XIX әсирдеги Орайлық Азия халықларына Россия патшалығының өз хұкимиранлығын жүргизип турған феодаллық дәуирлерге туұра келеди. Ел ишинде жүз берип атырған қарама-қарсылықлы хәрекетлерге, сиясий-

жәмийетлик ұақыяларға қарамастан, өз ана тилин хәм сол гезде орыс тилин жақсы меңгерип алған Ыбырай Алтынсарын, қазақ халқын, әсиресе өсип киятырған жас әуладты, жасларды билимлендириў исин азаматлық ұазыйпасы деп билип, өзи бас болып, бир неше жерде мектеплер ашыўға кириседи. Ыбырай Алтынсарин мектеп ашқан ұақытлары (1864-жыллар) балаларға арналған сабақлықлар улыўма жоқтың қасында болады. Билимлендириў тараўындағы усындай жетиспеўшиликлерди терең сезинген Ыбырай Алтынсарын оқыў қураллары менен бирге қысқа әңгимелер менен қосықлар жазыўға кириседи хәм оларды баспа сөзде жәриялаўға ериседи.

Өлбетте, Ыбырай Алтынсаринның билимлендириў хәм көркем әдебиат тараўында ислеген хызметлери Орайлық Азия халықлары ушын тәлим-тәрбия хәм мектеп хызметин атқарады. Ағартыўшы-шайырдың шығармаларынан өз дәўиринде хәм оннан соңғы дәўирлерде де (XX хәм XXI әсирде) түркий халықлардың сөз шеберлери үлги алып, суўсынланды. Буны биз XX әсирдеги қарақалпақ әдебиятын баслаўшы шайыр-жазыўшылар Аяпберген Муўсаев Қ.Әўезов, Ә.Өтепов, Қазы Мәўлик, Сейфулғабит Мәжитов х.т.б. талант ийелериниң дөретиўшилигинде көриўимизге болады. Солардың бири ағартыўшы шайыр хәм қарақалпақ мектеплери ушын туңғыш оқыў қолланбаларын дүзген педагог, жазыўшы Сейфулғабит Мәжитовтың дөретиўшилиги идея-тематикасы, мазмуны хәм педагогикалық хызметлери менен де Ыбырай Алтынсаринниң дөретиўшилигине оғада үнлес десек те болады. Демек, бул қарақалпақ шайыры С.Мәжитовтың қазақтың ағартыўшы шайыры хәм педагогы Ы.Алтынсаринниң шығармалары менен жақыннан танысып үйренгенлигин, және де оларды тәржималап (аўдарып) қарақалпақ оқыўшыларына жеткерип бериў менен биргеликте олардан илхамланып өзи де бир неше шығармалар дөреткенлигинен дәрек береді. Бир дәўирде жасаған еки халықтың сөз шеберлериниң (Ыбырай Алтынсарин (1841-1889), (Сейфулғабит Мәжитов (1869-1938) дөретпелерин өзара салыстырып үйренгенимизде олардың идея-тематикалық, мазмунлық хәм жанрлық уқсаслықларға ийе екенлиги сезиледи. Мәселен, Ыбырай орыс-қазақ мектеплери ушын арнаўлы оқыў қураллары зәрүр екенлигин терең түсинип, көрнекли педагог алым К.Д.Ушинскийдиң ой-пикирлерин басшылыққа алып, сол автордың «Балалар дүньясы», Л.Н.Толстойдың «Әлипбе хәм оқыў қуралы», Д.И.Тихомировтың «Грамматиканың қарапайым курсы» китапларын тәржималап, оқыў қуралы сыпатында усынады.

1879-жылы Ыбырай Алтынсаринниң «Қазақ хрестоматиясы» атамасындағы сабақлығы хәм дидактикалық оқыў мәселеси хаққында «Қазақларға орыс тилин үйретиўдиң баслаўыш қуралы» жарық көреді. Бұл еки китап та қазақ балаларын кирил әлипбеси негизинде оқытыўға арналған туңғыш оқыў қураллары болады. Ол сабақлықлар жазыў менен бирге жаңа дәўирдеги қазақ әдебиятының қәлиплесиўине салмақлы үлес қосып, К.Д.Ушинский, Л.Н.Толстой, И.А.Крылов, И.Паульсон шығармаларын қазақ тилине тәржималап, аўдарма тараўын байытып, раўажландырыўға салмақлы үлес қосқан болса, «Қазақ хрестоматиясы»на кирген «Кел, балалар, оқылық!», «Өнер-білім бар жұрттар», «Қарға мен түлкі», «Әй, достарым», «Өсиет өлендер», «Жаз», «Әй, жігіттер», «Өзен», «Бұл кім?», «Азған елдің хандары» х.т.б. қосықларында халықты жалпы саўатландырыў, ағартыўшылық идеялары менен биргеликте ана тәбиятты асыраў, қоршаған орталықты, ана Ұатанды аялаў тематикасын көтереди. «Кел, балалар, оқылық!» қосығының идея-тематикасы өз дәўириниң жасларын саўатсызлықтан, билимсизликтен қашыўға, оқып-билим алыўға шақырса, екиншиден оқыў-билимге, өнер ийелеўге, итибар бермейтуғын айырым ескише көзқарастағы адамларға соққы бериўге бағдарланған. Ал,

«Өнер-білім бар жұрттар» атамасындағы қосығында болса, өз халқын, алдыңғы қатардағы билимлі хәм мәдениетлі елдердің қатарында көргиси келеди. Буның ушын олардан үлги алып, солар менен теңдей аяқ қосып жасауға, билимлі хәм өнерлі болыуға шақырады. Бул қосықтардың мазмун, мақсети – өмірдегі сарқылмайтын мол байлық – билим хәм өнер екенлигин, адамзаттың илим-билим, өнер сырларын терең меңгеріп бахытқа, табысқа ерисетуғынлығын, буның ушын ерінбей оқыу, мийнет етиу кереклигин терең уқтырып өтеди. Буны биз, шайырдың қазақ жасларын оқыу, өнер-билимді, жаңа техниканы меңгеріуіге шақырыушы: «Оқысаңыз, балалар, Шамнан шырақ жағылар. Тілегенің алдыңнан, Іздемей-ақ табылар». «Оқымаған жүреді, Қараңғыны қармалап. Надандықтың белгісі – Еш ақылға жарымас», «Ата-енен қартайса, Тіреу болар бұл оқу. Қартайғанда мал тайса, Сүйеу болар бұл оқу», – деген сыяқлы дидактикалық қосық қатарларында терең сезинеміз. Және де, Ыбырай Алтынсарин өзінің шағын хәм қызықты сюжеттерге қурылған «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш», «Атымтай жомарт», «Әке мен бала» және тағы басқа да киші сюжеттерге қурылған әңгімелерінде жасларды мийнетті сүйіуіге, жасы үлкенлерді құрметлеп, жасы кишілерге ғамхорлық етиуіге шақырады.

Ал, қарақалпақ халқының ағартыушы-шайыры хәм драматурги Сейфулғабит Мәжитов хакында сөз ететуғын болсақ, ол 1869-жылы Қазан губерниясы Арша кантоны (аймағы) Өртем ауылында дийхан семьясында тууылады. Сейфулғабит Мәжитов хәм оның шаңарақ ағзалары елдегі сиясий жағдайларға байланыссы 1877-жылы тууылған жерін таслап, тәғдірдің бұйрығы менен ата-анасы менен биргеликте дәслепп Оренбург, Ақтөбеге, соңынан Қарақалпақстанға келеди. С.Мәжитов та Ыбырай Алтынсарин сыяқты жаслайынан илим-билимге қызығыушылығы басым бала болып ер жетеди. Қарақалпақстанға келгеннен соң қарақалпақ балалары менен ойнап өсіп, қарақалпақ халқының тилин, әдебиятын, мәдениетін тереңнен үйрениуіге умтылады. Ол сол дәуірдің белгилі адамларының бири Күлен болыстың хатшысы болып ислеген жыллары (1888-1889) қарақалпақ классик шайыры Бердақ Ғарғабай улы менен ушырасады. Ел арасынан қарақалпақ халық дөретиушілиги менен классик шайырларымыздың мийрасларын жыйнайды. Усының менен бирге ол Қазан губерниясы менен үзликсиз байланыс жасап, сол жақтан түрлі әдебиеттерді алдырып оқыйды, және татар, орыс жазыушыларының шығармаларын қарақалпақлар арасына үгіт-нәсият етип, Батыс хәм Шығыс мәдениеттерін таратыушы хызметін атқарады. Хәттеки, ХХ әсирдің басында, яғный 1907-жылы Шымбай уездинде жаңаша усулда билим беретуғын мектептердің ашылуы хәм қарапайым халықтың балаларын оқытуының зәрурлигин терең сезинип, «Иният болысқа» қосығын хат усылында жазады. Қосықтың мазмуны төмендегіше:

Шымбайдың жери кең, суы парауан,
Лекин, билимнен жоқ хеш намуу-нышан,
Жигирма мың үй, жүз жигирма мың жан,
Бир мектеп жоқ оқып билим алмаға...
Ең аңсат жол-бүгін усылы жәдийт,
Қабыл етсең, жайдық алдыңа кәрит,
Ақыл айтпақ Сизге кәмийне Мәжийт,
Қыял етер тек ядыңа салмаға.

Тилекке қарсы, ағартыушы шайыр С.Мәжитовтың бул усыныс-тилектері өз уақтында Иният болыс тәрәпинен қабыл етилмеген. 1912-жылы С.Мәжитовтың шаңарағы Қонырат қаласына көшіп келеди. Қоныраттағы «Ноғай көшесі»нде жасаушы татар

зиялылары Ғ.Тоқайдың қосықлары менен поэмаларын, Ғ.Ибрагимовтың реалисттик гүрриңлери менен романларын, Ғ.Камалдың драмалары менен комедияларын қарақалпақлар арасына таратыўшылар хәм үгит-нәсиятлаўшылар болады.

С.Мәжитов қарақалпақ тилинде туңғыш сабақлықларды жазыў хәм баспадан шығарыў жумыслары менен қоса орайлық баспа, телеграф хәм басқа да мәкемелер менен областлық халық билимлендириў бөлиминиң атынан келисим дүзиў ислерин алып баратуғын ўәкилликке де ийе болады. С.Мәжитов жаңадан ашылған мектеплерге арнап, «Қарақалпақ тилинде әлипбе», «Егеделер саўаты», «Оқыў китабы» (Ташкент, 1925-жыл), «Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығы» (Төрткүл, 1926) сабақлықларын дүзеди хәм баспадан шығарыўға ериседи. С.Мәжитов қарақалпақ тилиндеги сабақлықларды дүзген пайытларында Ташкенттеги қырғыз халық ағартыў институтында ислеген белгили башқурт илимпазы, фольклорист А.А.Диваев, қазақ жазыўшысы М.О.Әуезовлардың мәсләхәтлери оған дурыс жол-жоба болады. Сол себепли ол өзи дүзген сабақлықларында К.Д.Ушинский, Л.Н.Толстой, Ы.Алтынсаринниң гүрриңлеринен, И.А.Крыловтың тымсалларынан үлгилер келтиреди. С.Мәжитов туўысқан миллетлер әдебиятының нусқаларын пайдаланғанда оқыўшылардың жас өзгешеликлерин хәм билим дәрежесин есапқа алады. Мәселен, ол Л.Толстойдың «Как мужик гусей делил» («Мужик ғазларды қалай бөлди») деген гүрриңин кишкене еки шығарма ретинде ажыратып береді. Оларға «Бөлмеге уста екен», «Және бир усталық» деп тема қояды хәм «Бөле билген ала билер» деген қарақалпақ халық нақылы менен Л.Толстойдың гүрриңинде сүўретленген ўақыялардың дурыслығын тастыйықлайды. (Мәжитов С. «Оқыў китабы», Ташкент, 1925-жыл). Ал, Л.Толстойдың «Два товарища» («Еки жолдас») гүрриңин С.Мәжитов кеңейтип аўдарады хәм түп нусқасында айыў өлген адамға тиймейтуғыны ҳаққында ҳеш нәрсе айтылмаған болса да, дилмаш бул жабайы ҳайўанның минез-қулкы туўралы оқыўшыларға зәрүрли түсиник береді хәм «Жолға шықсаң, жолдасыңды таўып шық», – деген нақылды келтиреди (Сонда, 56-бет). С.Мәжитов өзи дүзген сабақлықларға халық аўыз еки дөретиўшилиги үлгилеринен (нақыл-мақалларды, жаңылтпашларды, ертеклер менен аталар сөзлеринен, Шығыс халықларының көбисинде ушырасатуғын «Хатамтай жомарт», «Хатамтайдың иниси», «Хожа Насратдинниң ақылы» усаған ертеклерди, қарақалпақ халық аўызеки әдебияты хәм классикалық әдебиат үлгилеринен «Өтепберген бай», «Өтепберген бай менен Қутлымурат бий», «Дәўқара», «Шымбай қаласының қурылыўы», «Шымбайдың атасы», «Айдос бий менен Маманбий», «Шоқай бийдиң айтқаны» усаған әпсаналар менен Әжинияз шайырдың «Бозатаў» поэмасын оқыўшылардың дыққатына усынады («Егеделер саўаты», Ташкент, 1925-жыл).

С.Мәжитов тек әпиўайы ағартыўшы-шайыр болып қалмастан, усының менен бирге қарақалпақ прозасы, драматургиясы хәм аўдарма тараўларында жемисли мийнет етип, «Бағдагүл», «Ерназар алакөз», «Соңғы селтең», «Жигит болдық», «Сабақ» усаған пьесалары менен бирге «Сүйин хәм Сара», «Қулмурат», «Он тоғыз» атлы романларын дөретеди.

С.Мәжитовтың ағартыўшы-шайыр сыпатында «Жасларға», «Хаяллар күнине», «Қыз-келиндерге», «Қызларға», «Қарақалпақ», «Аталар-ай», «Не жаман», «Ағасынан инисине хат», «Не әрман», «Мәрт жақсы», «Ерлик дәркар», «Оқыўға кел», «Инан мәккам», «Өнер-билим», «Кеш болмасын», «Жигит», «Дослық жайы», «Төрт мәўсим», «Ақ куў, шортан хәм шаян», «Бүлбил билән ешек» сыяқлы дидактикалық, тәрип хәм тымсал қосықларында дәўир руўхын, жаслардың оқып-билим алыўын, алдыңғы еллер менен бир сапта турып,

жаңа заманға сай аяқ қосып өнер ийелеуінің тәрептары екенлиги бул қосықтардың идея-тематикасында анық сезилип тұрады.

Мысалы, С.Мәжитовтың көпшилик дидактикалық қосықтарында, солардан «Оқыўға кел», «Өнер-билим» «Жасларға», «Қыз-келиндерге», «Қызларға», «Қарақалпақ», «Аталар-ай», «Не жаман», «Кеш болмасын», «Жигит», «Дослық жайы», «Төрт мәўсим», «Ақ куў, шортан хәм шаян», «Бүлбил билән ешек» сыяқлы қосықтарының Ы.Алтынсариннің шығармаларының тәсирінде дөретилгенлигин мына қосық қатарлары айқын дәлил бола алады. «Хей, яранлар, биз бундамыз, Қосылайық, оқыўға кел, Бар билимди оқып, уғып, Кеўилге әбден тоқыўға кел», «Билимнің жолын тосайық, Бизде билген ел усайық, Бир туўғандай бас қосайық, Биз бундамыз, қыйқыўға кел» («Оқыўға кел»), – деп жасларды, пүткил елди илим-билим үйрениўге, алдыңғы елдер қатарында болыўға шақырса, «Өнер-билим» қосығында: «Өнер-билим билген журтлар, Тастан сарайлар салдырды, Айлық жолдан көз жумғанша, Туп-туўра хабар алдырды», «Өнер-билим ел көрки екен, Ескермедик бул не деген, Қартлық, наданлық бир жерден, Гөя белимди сындырды», – деген қосық қатарларында да өнер-билимди ийелеген ел-халық ғана көркейип, раўажланатуғынын, бахыттың, мол дәрматтың, табыстың гилти өнер-билимде екенлигин терең уқтырып өтеди.

С.Мәжитовтың қара сөз бенен жазылған «Хатамтай жомарт», «Мийирман бала», «Күлмегейсиз ғаррыға», «Ата менен бала», «Оқыған бала», «Ата ўәсияты», «Дәртке жараған бала», «Халық сыйлаған балалар», «Бөри менен ийт», «Арыслан менен қоян» х.т.б. киши көлемли шағын гүрриңлери де тәлим-тәрбиялық әхмийетке ийе болып келеди. Егерде, Ыбырай Алтынсариннің «Бір уыс мақта», «Аурудан аяңған күштірек», «Алтын шеттеулік», «Тышқанның өсиеті», «Шеше мен бала», «Бақша ағаштары», «Талаптың пайдасы», «Әке мен бала», «Жаман жолдас», «Қарға мен құрт», «Түлкі мен ешкі» тағы басқа да әңгимелери сол гездеги орыс педагогларының (Ушинский, Толстой, Паульсон, Крылов) шығармалары үлгисинде жазылған болса, бундай қубылысты қарақалпақ жазыўшысы С.Мәжитовтың жоқарыдағы гүрриңлери мысалынан көриўимизге болады. Еки халықтың ағартыўшы-шайырларының лирикалық қосықтары хәм әңгимелерин оқып қарағанымызда С.Мәжитов Ы.Алтынсариннің дөретиўшилигин оқып, үйренгенлигин хәм өз шығармаларын бир мақсетке бағдарлап, дидактикалық усылда жазыўға умтылғанлығын көремиз.

Қазақ халқының ағартыўшы шайыры, көрнекли педагог, жазыўшысы, этнограф хәм жәмийетлик ғайраткер Ыбырай Алтынсарин 1889-жылы 19-июлда аўырып, өз әжели менен 48 жасында дүньядан өткен болса, қарақалпақ халқының ағартыўшы-шайыры, жазыўшысы, драматурги хәм бир неше сабақлықтардың авторы Сейфулғабит Мәжитов 1937-жылы «Халық душпаны» сыпатында нахақтан айыпланып, 1938-жылы Төрткүл түрмасында 69 жасында дүньядан өтеди. Биз өмирбаянын, шығармаларын хәм педагогикалық хызметлерин салыстырып өткен еки халықтың перзенти де өзлери жасаған саналы өмиринде ўатан алдындағы, ел-халық алдындағы азаматлық хызметлерин елимиздің ул-қызларының билимди хәм өнерли болыўына сарыплап, сабақлықтар жазыў, мектеп ашыў, поэзиялық хәм прозалық, драмалық шығармалар жазыўға үзликсиз арнады. Сонлықтан да, олардың исимлери менен халқы ушын ислеген азаматлық хызметлери кейинги урпақлардың ядында хәм қалбинде яд болып, қадирленип келмекте.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мәжитов С. Шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

2. Ыбырай Алтынсариннің шығармалары бойынша интернет материаллары // <https://sputnik.kz ›spravka>; <https://wikisource.org> wiki; <https://articlekz.com › article>

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ИСТОРИОПИСАНИЮ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Нуржанов С.У.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук ККО АН РУз

Еще во второй половине XX века западными учеными были выработаны новые концепции и подходы в историописании, которые известны под общим названием «Новая историческая наука» [1]. Она впоследствии раскололась на несколько направлений, таких как историческая антропология, история частной жизни (или история повседневности, *everyday life history*), микроистория, устная история. Общая особенность этих направлений заключается в том, что они требуют постоянного присутствия историка: он анализирует не только сам источник, готовит к печати или использует в своей работе, одновременно выявляет «скрытую» информацию о развитии общества через субъектов исторического процесса: дехкан, рабочих, интеллигенции, племен, групп, сословий и т.п. Они, по сути, и являются носителями исторической памяти, которая формирует общественное сознание. Но важный факт: массовое сознание формируется под воздействием извне – воспитание, окружающая среда, традиций, обычаи, стереотипы, литература, агитация и пропаганда (основным средством которой в XX веке была периодическая печать). То есть, данный экскурс позволяет нам утверждать, что изучение истории – это, в первую очередь, получение знания, которое зафиксировано в исторической памяти или источнике.

Предваряя анализ сведений теоретического характера, относящихся к изучению, например, периодической печати как исторического источника, обратим внимание на понятийный аппарат, которым мы оперируем в данном исследовании. Основную смысловую нагрузку несет понятие «информация» (лат. *in* – в, *forma* – нечто упорядочивающее), которое переводится как «разъяснение, изложение». Не менее важно понятие «коммуникация» (лат. *com* и *muni* – букв. «с людьми») – «делать общим, связывать, общаться».

Согласно «Философской энциклопедии» В.Кемерова, понятие «массовая коммуникация» – это процесс, в ходе которого специфически организованные институты (организации) посредством технических средств (в том числе периодической печати. – *Прим. С.Н.*) производят и передают послания большой, гетерогенной и рассеянной в пространстве аудитории. Процесс массовой коммуникации носит односторонний и внеличностный характер, поскольку институционально организованный отправитель удален от своего потенциального адресата; при этом необходимая для эффективной коммуникации обратная связь обеспечивается посредством дополнительных специальных исследовательских организаций» [2].

В периодической печати зафиксированы сведения и материалы, которые созданы авторами и имеют субъективное начало. В них автор (авторы) выражают своё отношение к тем или иным событиям, что, по сути, является неким конструктом. В то же время, подобное конструирование позволяет получить новые знания и информацию, которые в нем непосредственно не зафиксированы. Для выявления этого имеются определенные методы изучения исторических источников, в том числе периодической печати. Например, имеются методы анализа периодики как: историко-ретроспективный метод, который помогает выявлению причинно-следственных связей и закономерности развития

изучаемого объекта. Он заключается в углублении в историческое прошлое с целью выявления причин каких-либо фактов, событий, явлений и определения коммуникационных связей в обществе. Именно в данном контексте в западной историографии сформировалась теория массовых коммуникаций, о которой речь пойдет ниже.

В изучении материалов периодики не менее важную роль выполняет историко-сравнительный метод, использование которого позволило выявить как общие, так и особенные черты исследуемого объекта, а также историко-типологический метод. По сути, определение формы по типу как один из видов классификации, позволяющий определить важные признаки предмета, в данном случае, периодического издания. Основой метода является понимание взаимосвязи единичного материала прессы и всеобщих характеристик событийного процесса в коммуникативном поле.

Еще одним из нововведенных методов изучения прессы как исторического источника является метод контент-анализа, хотя в мировой исследовательской практике получил большое применение в естественных науках. Однако, во второй половине XX века данный метод стал применяться и в гуманитарных науках, таких как литературоведение, история, журналистика, политология, психология.

В исторической науке под методом контент-анализа понимается выявление частоты употребления в тексте идеологем или ключевых слов, позволяющее определить намерения автора или авторов публикуемого материала, направленные на формирование в массовом сознании определенных установок и систему ценностей. С этой точки зрения данный метод наиболее практичен и применим в изучении периодической печати и других документальных источников.

В советский период метод контент-анализа стал использоваться в 1970-е годы в политологической и социологической науках. Его применяли в процессе изучения писем, поступающих в различные организации и органы управления, редакции газет. Затем этот метод стал использоваться в исторической науке для анализа текстов (книги, книжные главы, эссе, интервью, дискуссии, заголовки газетных статей и сами статьи, исторические документы, дневниковые записи, речи выступлений и т.д.).

Метод контент-анализа в изучении прессы предполагает как количественный, так и качественный анализ. Количественный метод обработки информации связан с исчислением количества употребления определенных идеологем или ключевых слов в материалах печати, фотоснимках, карикатурных изображениях периодических изданий. Качественный метод контент-анализа подразумевает выполнение определенных действий, направленные на выявление в тексте часто используемых идеологем или ключевых слов, смысловые значения которых связаны с задачами исследования. То есть, основной элемент – это слово, несущий в себе определенный идеологический смысл [3], а также идеологемы, определенные темы в статьях, имена исторических и общественно-политических личностей, событие, официальный документ, исторический факт, фотоснимки, карикатуры на определенную тему [4].

В нашем исследовании основными единицами анализа выступают идеологемы и ключевые слова, употребляемые в периодической печати Каракалпакстана, имеющие определенное содержание, раскрывающие сущность политики советской власти в изучаемый нами период. Например, в изучаемый нами период основными темами газетных публикаций были борьба с зажиточными слоями, религией, а также коллективизация, женское движение, хлопководство, война, послевоенное восстановление

и т.д. Эти понятия выступают как категории контент-анализа и для каждой из них можно подобрать определенные идеологемы или ключевые слова, которые авторы часто использовали в своих материалах. Например, в печати Каракалпакстана довоенного периода часто использовались такие понятия как «чуждые элементы» («жат жамай»), в годы репрессий – «враг народа», «иностранные агенты», «саботажники», «фашистские наемиты» – в зависимости от внутренней и международной ситуации.

В целом, сущность методологии анализа периодической печати заключается в том, что она является одним из самых информативных и при этом сравнительно легко доступных источников. Газеты выступали единственным и массовым источником полезной и актуальной информации, когда еще не существовало ни телевидения, ни радио. Постепенно пресса сформировала обратную связь с аудиторией, поэтому содержание газет может многое сказать о жизни того общества. Поэтому научный интерес к периодике как историческому источнику возник еще в первой половине XX века, когда стали разрабатываться основные моменты теории и методологии её изучения.

В контексте нашей темы основное внимание уделяется газетам, которые среди периодических изданий считаются основными. В мировой научной литературе пока нет единого объяснения этого понятия, но применительно к ним преимущественно используется понятие «периодическая печать», которая фиксировала информацию, «предназначавшуюся для осведомления современников о наиболее важных событиях и явлениях действительности с целью выявления и отстаивания определенных общественно-групповых интересов» [5].

Нет устойчивого мнения о периодической печати и как самостоятельном историческом источнике. Существуют два мнения: часть исследователей выражают сомнения в репрезентативности материалов прессы и вообще периодической печати, другие считают периодику как вид исторических источников, содержащий информацию практически по любой теме, при этом отмечая полифоничность и целенаправленность содержащихся в них материалов [6].

Соответственно, в историографии вопроса присутствует многообразие подходов к изучению периодической печати, наиболее распространенными из них выступают: 1) всестороннее изучение истории возникновения и функционирования отдельного органа печати; 2) поиск и изучение в периодических изданиях фактов, материалов и сведений, позволяющие раскрыть ту или иную тему. Они взаимосвязаны и обусловлены между собой и в целом они лежат в основе традиционного исторического подхода к изучению периодической печати, рассматривающий прессу как источник фактических данных и материалов.

Например, в исторических исследованиях в 1960-1980-е годов анализу подвергалась не только сама история возникновения и развития периодической печати, но и освещаемые на ее страницах важные с точки зрения исторического исследования темы в соответствии с официальной концепцией истории. По этому принципу строились общие работы по источниковедению прессы, анализ отдельных газет и журналов, предпринимались более или менее успешные попытки подходить к материалам прессы как к массовому источнику, использованию математических методов (прежде всего – контент-анализа) при изучении прессы.

Что же касается подхода к периодической печати как историческому источнику, обладающему внутренним единством, то вопрос не был разработан не только в конкретно-источниковедческих исследованиях, но и в рамках теоретического источниковедения.

«Периодическая печать настолько многообразный и сложный источник, что к ней нельзя подходить с единой меркой, а следует исходить из особенностей каждой газеты и журнала», - писал М.Н.Черноморский [7]. То есть, учеными-историками так и не были выработаны общие принципы анализа периодической печати. В основном исследователи вырабатывали подходы и определенные требования в вопросе поиска и выявления экземпляров, оценки внешнего вида, содержания, идейной направленности и других принципов, исходящих от общих соображений.

Нет единого мнения и по классификации периодики. Обычно её разделяют по периодичности, территориальному признаку, языку и типам издания. При этом сформировавшаяся методика такого подхода требовала разделения информации периодической печати по сферам и жанровым особенностям.

В контексте нашей работы необходимо констатировать справедливость всего вышесказанного по отношению к периодической печати Каракалпакстана. Современное состояние источниковедения Каракалпакстана, в частности периодической печати, характеризуется отсутствием анализа материалов печати, форм и методов отображения ею исторической действительности. Акад. С.Камалов и проф. Б.Кошанов еще в середине 1990-х годов утверждали важность выработки подходов к источниковедению истории Каракалпакстана, предусматривающие «прорыв в исторических знаниях и поиск новых методологических подходов» [8]. Следовательно, важнейшая для источниковедения Каракалпакстана проблема в контексте изучаемой темы - это соответствие материалов прессы историческим реалиям. В подобной постановке этот вопрос в отношении печати в научной литературе Каракалпакстана по-настоящему даже не ставилась.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ:

1. См.: Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва, 2009.
2. Кемеров В. Философская энциклопедия. – Москва, 1998. – с. 345.
3. Мангейм Дж.Б., Рич Р.К. Политология. Методы исследования: Пер. с англ. / Предисловие А.К. Соколова. – Москва, 1997. –с. 272.
4. Исследования СМИ: методология, подходы, методы. Выпуск 1. – Москва, 2011. – с. 222.
5. Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории. – Москва, 2007. – с. 398.
6. Источниковедение истории СССР. – Москва, 1981. – с. 223.
7. Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР. Советский период. Изд. 2-е. - Москва, 1976. – с. 217.
8. Камалов С., Кошанов Б. Предлагаемая периодизация // Вести Каракалпакстана, 1995, 2 декабря.

ӘЖИНІАЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА БЕЗЕНИЎ БУЙЫМЛАРЫ ХӘМ ТАҒЫНШАҚ АТАМАЛАРЫ

Қарлыбаева Г.Е.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Кең көлемли тил мәдениатын өзінде сәўлелендирген ХІХ әсир қарақалпақ классик шайыры Әжинияз Қосыбай улы дәретиўшилигин лингвистикалық жақтан анализлеў қарақалпақ әдебий тили тарийхый раўажланыўының жетекши принциплерин ашыўға тийкар болады. Себеби, Әжинияз дәретиўшилиги бийбаха лингвопозтикалық кубылыс

сыпатында өз дәуірінің тили хәм мәдений қәдриятларын толық сәўлелендириўши әдебий дерек есапланады. Қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесиўинде айрықша орнына ийе Әжинияз Қосыбай улы (1878-1894) әдебий дәретпелериниң сөзлик қурамын, соның ишинде халықтың үрп-әдет дәстүрлерин сәўлелендиретуғын этнографизмлерди үйрениў миллий қәдриятларымыз қайта тикленип атырған ҳәзирги дәўир ушын ең әҳмийетли мәселелердиң бири. Себеби, шайыр шығармаларында қарақалпақ халқының пүткил тарийхый өмири, күн көриси, психологиясы, руйхый ҳалаты, пүткил турмысы өз сәўлелениўин тапқан. Сонлықтан да, Әжинияз шығармалары тилиндеги этнографизмлерди үйрениў шайыр жасаған дәўирдеги халқымыздың тарийхын, тилимиздиң тарийхын үйрениўде, сондай-ақ, әдебий тилдиң лексикасындағы өзгерислерди анықлаўға жәрдем береді. Мақалада шайыр дәретпелеринде жумсалған тағыншақ атамаларын үйренемиз.

Қарақалпақ ҳаял-қызларының өзине тән тағыншақларының түри оғада көп. Мәселен: *Әребек* – мурынға салынатуғын сырға. Ол гүмис сымнан дөңгелек етип жасалған болып, сыртқы қапталларында көк реңли, феруза түсли майда-майда ҳасыл таслар, алтын жалатылған. Әдетте, ол мурынның оң жағына тағылады [1.121]. Мысаллар: Писте бурынында *тилла әребек*, Екки қара көзиң екки бәладек [11.98].

Ҳаял-қызлардың тағыншағы – *хәйкел* мыс ямаса гүмистен исленген ҳаял-қызлардың көкирегине тағып жүретуғын безениў буйымы. Қарақалпақлар хәйкели бир неше бөлеклерден турады. Бас бети гүмис қаңылтырдан қуралған. Бет жағында бирнеше қаслар хәм алтын жалатып исленген нағыслары бар. Гүмис қаңылтырлы, қошқар шақ хәйкелдиң басы үш ири бөлектен турады. Оның орта бөлеги кесесине орналасқан узын түтикше. Еки ушы нағыслы етип қапланған. Бир жағының қақпағы алмалы-салмалы болып, оның ишине қуран ҳаятлары яки қағазда жазылған дуўа, теңгелер салынады. Хәйкелдиң қурамы әдеўир үлкенлеў болып, ол жәўҳар тас, алтын хәм гүмислер менен безетилген. Майда жылтыраўық шынжыры хәм қоңыраўлы тағыншағы болғаны ушын да қызларға үлкен салтанат бағышлайды [2.122]. Сонлықтан, бул тағыншақтың орны әдеўир өзгеше болып, Әжинияз дәретпелеринде жийи ушырасады. Мысалы: Қәлем қашың, қара көзиң сүзилүр, Ақ сийнең тилла *хәйкел* тизилүр [11.100]; Кийген тоны көрген сайын жалтырап, Өңир моншақ, *хәйкел* тақып сылдырап [10.50]; Ре-раўаж етти мени көксиндеги *хәйкеллерий* [10.76]; Зайы-залым өңирине *мәрўар мунаққашыны* безеп, Айни-ақылымды алып, әлгиндеги қолаң сәдеп [10.76]; Өңирине *хәйкел моншақлар* таққан, Айбаты бултты хәм дағларды басқан [10.53]; Ай-әлифтек наз етип, *хәйкелин* таққан, бери кел [11.110]; Хайтта-тойда жүрсә қыя бақышып, Өңиринә *хәйкел*, *түгмә* тақышып [11.118].

Сырға – кулаққа илдириў ушын хәр түрли металлдан арналып исленген зат [3.248]. Мысалы: Сырға салып тилла *хәйкел* таққанда, Аны салған кулақлары қырмызы [11.35]; Кулағына тақып *алтын сырғаны*, Зәрбарағ алтын қуйылмыш таққан аның *сырғасы* [11.24].

Билезик – билекке тағатуғын безениў заты, ол нағысланып, қас қойылып қымбат бағалы металлдан исленеди. Мысалы: Салып тилла *билезикти*, Қашы йай, көзи сүзикти, Шығарса *алтын жүзикти*, Қайтып бармағына түсер [11.97]; Оң қолында алтын-гүмис *билезик* [10. 32]; Алтын кос *билезик* барды дәстинде, Күнде той мереке болур үстинде [11.30]; Зәрбарағ өрилген тилла *шашбағы* [10. 54]; Алтынлап өрген *шашпағы*, Жүрсә өкшесине түсер [11.97]. Қосық қатарындағы *шашбағ* атамасы әдебий тилде *шашбаў* формасында қолланылған, *шашбаў* – шаштың ушын бириктирип туратуғын гилт ямаса гүмис тыйынлар тағатуғын лента сыяқлы жалпақ жүн жип болған.

Түйме (түгмә) – хаял-қызлардың өңирине тағатуғын безений заты. Гүмистен исленип, алтын жалатылып, нағысланған болады. Түймениң сыртқы көринисине байланысly жалпақ түйме, шар түйме, жумалақ түйме, бақа түйме, илгек түйме деген атамалары бар [4.20]. Мысаллар: Толып-ташып дәрәя киби аққанда, Қатар-қатар алтын *түгме* таққанда [11.114]; Хайтта-тойда жүрсә қыя бақышып, Өңиринә хәйкел, *түгмә* тақышып [11.118]; Көшкенде көлеңкели бар *күймеси*, Көйлеги дарайыдан, *он түймеси*, Бели қылдай, өңиринде хәр *түймеси* [10.216].

Жүзик – бармаққа салып жүрий ушын алтыннан, гүмистен хәм хәр түрли металлдан дөңгелек етип соғылған зат, сақыйна [5.347]. Мысаллар: Қумырысқадек қыпша-қыпша беллерин, Бармақ толы *йүзүк-йүзүк* әллерин [11.98]; Шығарса алтын *жүзикти*, Қайтып бармағына түсер [11. 97].

Өңирмоншақ – ярымшар үлгисиндеги, ойма нағысly, төменинде шынжырға бекитилген қоңыраулары бар, хаял-қызлардың көкирекке тағатуғын безений заты. Бул сөз шайыр дөретпелеринде жийи қолланылған: Кийген тоны көрген сайын жалтырап, *Өңир моншақ*, хәйкел тақып сылдырап [11.102]; *Шылдыры*, *өңир моншақ* бар жәнеси, *Билезик*, *жүзик*, *сырға*, көп немеси [11. 188].

Шытақ – зергерлик бұйымларында қолланылатуғын хәр қыйлы үлгидеги жуқа гүмис жапырақ. Мысалы: Алтын хәйкел, *гүмис шытақ* өңир моншақ таққаны [11.24].

Гәўхәр – қымбат бақалы жалтырақ тас атамасы болып, шайыр дөретпелеринде аўыспалы мәнилерде жийи қолланылады. Мысалы: Қара көзи *гәўхәр* киби жаўдырап, Кийген тоны көрген сайын жалтырап [10. 50].

Маржан – теңиздин түбинен алынатуғын хасыл таслар. Сондай-ақ, тилимизде маржан моншақтың ең хасыл түри, қып-қызыл болып дөнип туратуғын қызлардың тағыншақ бұйымы дегенди аңлатады [6.271]: Жалы менен кекилинде *маржан моншақ* [11.189].

Периўза – хәр қыйлы материаллар араластырып (алюминий, фосфат, қалайы) исленген ақшыл көкжасыл рендеги тас болып, буны көбинесе ерте дәўирде зергерлер безений бұйымларын ислеўде қолланған [7.21]. Бул сөз Әжинияз дөретпелери тилинде төмендеги мысалларда ушырасады: Сүйрик саўсағында *периўза жүзик*, Беллери қыналған, бир қысым нәзик [11.12].

Шайыр шығармаларында зергерлик бұйымларын жасаўда *алтын*, *гүмис*, *тиллә*, *зер*, *мәрўар* атамалары жийи қолланылған. Мысалы: Писте бурынында *тиллә* әребек [11.12]; *Тилла хәйкел* гәрдәниңе тақарсаң, Әл қаўсырып, кушақ ашқан сәўдигим [11.113]; *Тилләдан* геўиши, кийгени атлас [11. 35]; *Алтын* қос билезик барды дәстинде, Күнде той мереке болур үстинде [11.30]; *Алтынлап* өрген шашпағы, Жүрсә өкшесине түсер [11.97]; *Алтын* хәйкел, *гүмис* шытақ өңир моншақ таққаны [11.24]; Зайы-залым өңирине *мәрўар* мунаққашыны безеп [11.108]; Кийген либасының бәри *алтын-зер* [1.54].

Э.В.Севортян *алтын* сөзин *ал* (қызыл), *тон* (мыс) сөзлериниң биригиўинен пайда болған деп көрсетеди [8.142]. *Алтын* сөзи ески түркий сөзи болып, ол тасқа қашалған Орхон-Енисей жазыўларында ушырасады. Ески түркий жазба естеликлеринде *алтун* түринде қолланылған [9.357]. Жоқарыдағы мысалларда көрип өткенимиздей, Әжинияз дөретпелериндеги *алтын* сөзи көбинесе *тиллә*, *зер* сөзлери менен синоним ретинде қолланылған. Бул лексикалық бирликлер шайыр шығармалары тилиниң сөзлик курамында әхмийетли орын ийелеў менен бирге, шайыр жасаған дәўирдеги қарақалпақ халқының миллий өзгешеликлерин көрсетеди.

Улыўма алғанда, Әжинияз дәрәтпелериндеги миллий безениў буйымларын, тағыншақ атамаларын изертлеў, оларға лингвистикалық анализ жасаў қарақалпақ тилинин сөзлик қурамын тереңнен билиўде, халқымыздың тарийхы, этнографиясы туўралы мағлыўматлар алыўда хәм оларды келешек жасларға үйретиўде үлкен әмелий хәм теориялық әхмийетке ийе. Көркем сөз шебери өз қосық қатарларында қолланылған этнографизмлер арқалы, тийкарынан, сол дәўирдеги қарақалпақ халқының турмысын, оның ҳал-жағдайын сүўретлеп бере алған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995. – Б.121.
2. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995. – Б.122.
3. Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлиги. – Т. II. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984. – Б.248.
4. Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилинин қол өнер лексикасы. – Нөкис: «Билим», 1997. – Б. 20.
5. Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлиги. – Т. II. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984. – Б. 347-225.
6. Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлиги. – Т. III. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – Б. 271.
7. Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилинин қол өнер лексикасы. – Нөкис: «Билим», 1997. – Б.21.
8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974. – с. 142.
9. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., -Л., 1951. – с. 357.
10. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
11. Әжинияз. Мәңги мийраслар. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Илим», 2014.

QARAQALPAQ BALALAR EPIKALÍQ SHÍĞARMALARÍNDÁ KÓRKEM SHEBERLIK MÁSELELERI

Qazaqbaev S.S.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis Mámleketlik pedagogikalıq instituti

Kórkemlik, kórkem poetika máselesi ádebiyattıń eń tiykarǵı máselesi bolıp esaplanadı. Óytkeni, kórkemlik ádebiyattıń janı, olsız kórkem ádebiyat ómir súriwi múmkin emes. «Kórkemlik kórkem óner tarawında dóretiwshilik miynetiniń jemisiniń sapasın, dárejesin anıqlawdaǵı quramalı qubılıs». Bul talap balalar ádebiyatına da tiyisli.

Haqıyqatında da kórkem shıǵarmanıń tárbıyalalıq áhmiyeti úlken. Shıǵarmanı jazıwda jazıwshınıń juwapkerli iske qol urıp atırǵanın bilgen halda ózi sezedi. Sonlıqtan da jazıwshılar dóretiwshilik izleniske túsedı, sheberlikti payda etip, oqıwshınıń dıqqat-itibarın shıǵarmanıń kórkemligine qaratadı. Usı sheberlik hám izlenisler jazıwshınıń ózine tán stilin keltirip shıǵaradı. Qazaq ádebiyatshısı Ábdulxamit Narımbetov: «Stil-jazıwshınıń kórkemlik sheberligi menen tikkeley baylanıslı boladı», - dep kórsetip, «Kórkemlik sheberligi ábden tolısıp jetilgen jazıwshı ǵana stildi seziniwine boladı. Al, kórkemlik sapasında ázzilik bar shıǵarmadan stillik ózgeshelik izlew qıyın. Sonıń menen jasaǵan kórkem dóretpelerinen kórinıwi kerek».

Rasında da ádebiyatshınıń sózinde haqıyqatlıqtıń, shınlıqtıń ushqınları bar. Sebebi, hár bir jazıwshınıń qanshelli dárejede sheberligi onıń birinshi gezekte tema tallawında, stilinde, kórkemlik-ideyalıq ózgesheliklerinde kórinedi. Sonlıqtan da, jazıwshınıń dóretiwshiligindegi

sheberlik máselesin izertlew ádebiyattanıw iliminiń aldındaǵı aktual máselelerdiń biri bolıp kelmekte. Bul másele tek ǵana bızın qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde ǵana emes, al, dúnya júzlik ádebiyattanıw iliminde dawam etip atır.

XXI ásir ádebiyatında sońǵı jılları jarıq kórgen P.Nurjanovtıń «T.Qayıpbergenovtıń tariyxıy romanlarınıń bazı bir stillik ózgeshelikleri», Z.Ktaybekovanıń «Ǵárezsizlik dáwiri gúrrińlerinde sheberlik máselesi», T.Qurbanbaevanıń «Prozada sheberlik máselesi» boyınsha da taǵı basqa ilimpazlardıń ilimiy maqalaların aytsaq boladı. Usınday kórkem ádebiyattaǵı, sonıń ishinde jeke jazıwshınıń dóretiwshiligindegi kórkemlik sheberlikti izertlew qaraqalpaq balalar ádebiyatındaǵı búgingi kúni úlken ilimiy mashqalalardıń biri bolıp esaplanadı. Sonlıqtan biz bul másele ni dálillew maqsetinde XX ásir diń aqırı XXI ásir diń basındaǵı qaraqalpaq balalar ádebiyatındaǵı ayırım jazıwshılardıń gúrriń, ocherk, povest hám romanlarda qollanılǵan dóretiwshilik usılların, sheberlik máselesin hár tárepleme izertlewge háreket ettik.

Sh.Seytovtıń «Qıyal atawı» povestiniń ayrıqsha bir ózgesheligi sonnan ibarat, onda insan qıyalınıń qanshelli ushqır ekenligin, jazıwshı dóretiwshiliginiń qanshelli diapazonı keń hám tereń ekenligin ańlaw arqalı búgingi kúnleri jarılınıp, qurıp baratır dep esaplanıp atırǵan tábiyat álemi sonshelli jańǵırıp kóz aldımızǵa keledi, tábiyat jańǵırǵı sonshelli kóp muqamda qulaǵımızǵa esitilip atırǵanday boladı. Óytkeni, qosıq penen jazılǵan povesttiń barlıq syujetlik kompoziciyalıq rawajlanıwı menen alǵa qoyılǵan tema hám ideya ádebiy qaharmanlardıń ishki sezim hám oylarınıń hámmesi jazıwshı qıyalı arqalı sáwlelenedi, ondaǵı barlıq waqıya hám ishki sezimler insan qıyalınıń sonshelli ushqırılıǵı menen beriledi.

Qosıq penen jazılǵan bul povestte bizdi qorshaǵan ortalıq, ásirese, sharwaǵa beyim awıl tábiyatınıń sheksiz baylıǵı menen gózzallıǵı, onıń insan mehrine zar bolıp turǵan, gúńirenip esitilip atırǵan jańǵırǵı menen ulıwma adamgershilik, gumanizm ondaǵı bar bolǵan kartinalıq kórinisler, janlı kórkem detallar arqalı berilgenine hayran qalamız. Óytkeni, qosıq penen jazılǵan povesttiń usınday bolıp baslanıwınıń ózi ayrıqsha tabiyǵılıqqa hám sulıw, gózzal tábiyat kartinasına bay ekenligi ayqın kórinedi.

«Bota kóz» kól aydın shalqar,
Aydında bultlar qalqır,
Shabaq shorship, oynar balıq,
Qus bazarı qaynar anıq,!
Shaqıldısı maǵanalı,
Shaqıldasqan shaǵalalı,
Bir qazanı salpı bulaq,
Qalaq baslı ǵallıǵalaq.
Qayda barsa qoltıq tuyıq,
Qutanları keshken uyıq,
Dikildesken digildikli,
Atawları jigildikli,
kórgiń kelse úyrekli kól.,
Taylarındı úrete kel!

Mine, qosıq penen jazılǵan epikalıq túrdegi povest usılay dawam etip kete beredi. Shıǵarmada Sh.Seytovqa tán bolǵan súwretshilik ayrıqsha kózge túsip turadı. «Bota kóz» kól oqıwshınıń kóz aldına barlıq sulıwlıǵı, onda tábiyat ómiriniń qaynap atırǵanlıǵı menen elesleydi. Povestte shayır-jazıwshınıń óziniń qıyal qusın onsha aljastırmaı oy-pikirlerin shashıratpay, belgili bir syujetlik, kompoziciyalıq baǵıtqa baǵındırıp otırıp tutas dóretpeniń pafosın ayqınlastırıp beriwı hámmesi, avtor qıyalında pisip jetilistirip, shıǵarmanıń ulıwma epikalıq

waqıyaları-syujeti lirikalıq túrde, yaǵnıy qosıq formasında, ásirese, ondaǵı Qurban mama, Baxtiyar, Ánwar, Sháryarlardıń óz-ara sóylesiwleri, dialoglarǵa qızıqlı hám ózine tartımlı syujetlik-kompoziciyalıq funkciyalar júklenip beriliwi menen olardıń kishkene jas óspirimler tilinen sáwleleniwi syujetti hám jazıwshı alǵa qoyǵan tematikanı, ideyanı janlandırıp tur. «Janlandırıw metaforalıq ózine tán kórinisi, onda insaǵa hám janlı maqluqlarǵa tán belgiler, tábiyat hádiyselerine, zat-predmetke, túsiniklerge kóshiriledi». «Janlandırıw – jansız nárseni janlıday etip háreketke keltiriw, sóyletiw». Solarǵa jarısa isletilgen avtorlıq bayanlawlardıń tereń lirizm menen suwǵarılıwı tutas shıǵarmanıń ayrıqsha ózine tartımlılıǵın, emocionallıǵın támiyinlewge xızmet etken. Jazıwshı-shayıw óziniń bayanlangan hár bir detallıq qásiyetlerine iye sóylemlerinde, hátteki, hár bir qatarında dáwir mashqalaların sonshellı dárejede tereń maǵanalı hám tásirsheń jetkergen, olarǵa hayran qalıp qatnas jasamaw múmkin bolmay qaladı. Qarańız:

Payız izlep qalalılar,
«Mayopka!»- dep aǵar bular,
Ańshılar mashın-mashın,
Tigip atır palatkasın!

Talay ańlıp, talay bildik,
Máyek jıynar uya tintip,
Pisirip jer jaǵıp ottı,
Ákep isher bunda joqtı,

Túwesilse dúkan sorap,
Shawqımlasıp isher araq,
Japırısıp boyanlardı,
Úrkitedi qoyanlardı!

Usınday qatarlardıń ózinde ne degen ómirdiń tereń maǵanalı qarama-qarsılıqlı kartinaları menen bul arpalıslı dúnyanıń tolıp atırǵan ózine tán bolǵan ádep-ikramlıq kelbeti jámlengen. Waqıyalar balanıń tilinen bayanlanganlıqtan onda bul jerde bolıp atırǵan hár qanday ǵayrı-tábiyiy háreketlerge, kórinislerge tańlanıwshılıq sezimi bilinip turadı. Eń baslısı onda tek uyqasıqqa qurılǵan kartinalıq kórinisler emes, al sheshiliwi júdá qıyın bolıp atırǵan turmıs dramatizmi menen dáwir problematikası jatır! Sonıń ushın da bulardı oqıwshılar jurtsılıǵı, ásirese, jas óspirimler menen keleshek ómir, nurlı keleshek jámiyetiniń dúziwshi aǵzaları jaslar qızıq ushın ǵana emes, tereń túsinip oqıp barǵanı maqul desek durıs bolar edi. Óytkeni, shıǵarmada bunday ómirdiń álwan túrli qubılısların dóndirip, túrli boyawlarǵa malıp súwretlegen orınlar shıǵarmada sırttan qaraǵanda qızıqlı hám ózine tartımlı bolǵan orınlar júdá kóp.

«Qıyal atawı»ndaǵı mektepten kiyatırǵan balalardıń «Bota kóz» kólden jol boyı qus-ǵaz máyeklerin tawıp alıp, olardı taqıyasına salıp alıp qaytqısı kelse de, quslardı ayap taǵı da olardı sol uyaǵa salıp ketiwleri, sol háreketlerdi islep júrgen Baxtiyar menen Ánwardıń sheksiz mehribanlıǵı menen ǵamxorlıǵı, janlı tábiyatqa inta-ıqlas penen qatnas jasawları, Sháryardıń ǵaz máyegin Qurban mamanıń úyindegi qurq bolıp atırǵan tawıqtıń astına ákelip salıp, ǵaz palapanların órshitiwi, sol waqıt ǵaz palapanlardıń qıymıl-qozǵalı, háreketleri, sońınan sol tawıqtıń «Bota kóz» kólge mákan basıp, jasalma túrdegi ǵazlardıń payda bolıp, kóbeyiwi, ekinshi jer júzlik urısta erinen balalarınan ayrılǵan Qurban mamanıń táǵdiriniń qısqa-qısqa biraq, oǵada tásirli qatarlar-dialoglarda, avtorlıq bayanlawlarda beriliwi shıǵarma kórkemliginen dárek beredi. Tábiyat penen adamlar ortasında bárqulla gúres bolıp kelgen. Shıǵarmada sol jıllardaǵı tábiyatqa qırǵın tiygizilip, torańǵıl, jıńǵıl tamırlarınıń únsiz, jas tógiwleri, olardı nabıt etip

atırǵan traktor dúkkishlerdiń aldına shıǵıp turıp alǵan bajban menen jas óspirimler, Qurban mamalıń gumanizmge, erlik-patriotizmge tolı is-háreketleri, balalardıń bular tuwralı respublikalıq «Jetkinshek» gazetasına, hátteki, buringı Awqam kólemindegi shıǵatuǵın «Izvestiya» gazetasına da xabarlawı arqalı sol jaqlardan jurnalistlerdiń, sol waqıttaǵı «Jetkinshek»tiń bas redaktóri jurnalist hám jazıwshı Ábdimurat aǵanıń keliwleri, al bulardıń barlıǵınıń aqırında sońınan usı kóldiń pútkil jer júzin tańlandırǵan tábiyat qorıqqanasına aylandırılıp hátteki, oǵan alıs okeanlardan krokodillerdiń, pillerdiń de alıp keliniwi, aǵılǵan sayaxatshılardıń payda bolıwı, mine, bulardıń barlıǵı ayrıqsha sezimtalıq, baǵdarlı bir syujet muqamında epikalıq ómir waqıyaları retinde bayanlanǵan. Sóytip jazıwshı-shayır balalar qıyalın óz aqıl-parasatı, óz sezim hám oylarında sharıqlatıp haqıyqıy mánistegi tábiyat jańǵırǵın jańlatqan ómirsheń shıǵarma dóretken. Joqarıda aytqanımızday-aq, jazıwshı tábiyat kórinislerin ayrıqsha ózi súwretlep otırǵan «Bota kóz» kóliniń tereń maǵanalı sulıw reńlerin sonshellı berilip, pafos penen jırlap otırıp syujet dúzgen.

Hátteki, bul syujet detellarınıń ayırmaları folklorlıq tiptegi giperbolalardı uqsap ketse de, al olar shayır pafosına baǵınıp oqıwshılar jurtshılıǵınıń dıqqatın arttıradı, orınlı satira yumorlıq qásiyetler de payda etip otıradı. «Detal - bul jazıwshınıń, shayırdıń izleniwshilik deregi, waqıya hám hádiyselerdi súwretlewdegi tapqırılıǵı xarakterdi dóretiwdegi sheberligi».

Povesttiń kórkemlik dárejesin belgileytuǵın ayrıqsha bir sıpat – onda jazıwshı qıyalınan dóregen waqıya hám syujetler jazıwshıǵa tán bolǵan kórkem boyawlar menen bezelip berilgen. Kólge krokodillerdiń ákeliniwi, ol jerdiń tábiyattıń ayrıqsha bir gózzal múyeshine aylandırılıwı, dúnyanıń barlıq táreplerinen turistlerdiń keliwi – bul jazıwshı fantaziyası. Ol qurı fantaziya bolıp qalmastan kórkem syujetler, waqıyalar menen bezelgen. Bul nárese onıń haqıyqıy turmısqa jaqınlasıwına alıp kelgen. Balalardıń tábiyattı súyiwi, oǵan ǵamxorlıq islewge iqlası óz nátiyjesin bermey qalmaydı. Povesttiń basında qaladan kelip mázi dem alıw ushın tábiyattıń janlı múshesi bolǵan kóldi wayran qılǵan adamlar menen oǵan ǵamxorlıq islep atırǵan balalardıń isleri kontrastqa qoyıp súwretlenedi. Jazıwshınıń kórkem ideyalı úlkemiz tábiyatın sulıw halatında kóriw, oǵan shet elli turistlerdi alıp keliw arqalı respublikamızdıń mádeniyatın, ekonomikasın rawajlandırıwǵa úles qosıw. Bul búgingi kúni Húrmetli Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tárepinen qoyılıp atırǵan talaplarǵa da tuwra keledi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987. – с. 489.
2. Сейтов Ш. Қыял атауы. – Нөкис, 1987. – Б. 124.
3. Худайбергенов Е. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б. 138.
4. Мамбетов К. Әдебиат теориясы. – Нөкис: Билим, 1995. – Б. 59.

TARIYXÍY QOSÍQLARDÍŃ PAYDA BOLÍWÍ, RAWAJLANÍWÍ, ÓZGESHELIGI, XALIQ TARIYXÍ MENEN BAYLANÍSÍ

(Á.Qojıqbaev miyneti tiykarında)

Allambergenov P.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tariyxıy qosıqlardıń teoriyalıq sıpatlaması boyınsha qarastırǵanımızda qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın dáslepki izertlewshi N.Dáwqaraev óziniń miynetinde qosıqlarǵa ayrıqsha toqtap bir neshe túrlerge tematikaǵa ajratadı. Solardan jaydarı qosıqlar bóliminde usı tariyxıy qosıqlarǵa, “qaraqalpaq awız ádebiyatında oǵada keń tarqalǵan túrdiń birewi jaydarı qosıqlar. Jaydarı qosıqlardıń tematikası keń mazmunı hár túrli. Olardıń geyparalarında tariyxıy hádiyseler

jóninde ayılğan. Máselen, belgili “Bozataw” qosıǵı qaraqalpaqlardıń 1856-1857-jıllardaǵı Xıywa xanlıǵına qarsı kóterilisi jóninde, “Áwezjan” qosıǵı Xıywa xanlıǵı tárepinen Xojelide darǵa astırılğan Áwezjan xoja jóninde shıǵarılğan.”[1;128] – dep ulıwma qosıqlardıń ishinde qaraydı. Al, qaraqalpaq folklorı sabaqlıǵında “Belgili bir tariyxıy hádiysege baylanıslı dóregen shıǵarmalardı tariyxıy qosıqlar deymiz. Tariyxıy qosıqlar qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń úlken bir tarawı. Onda xalıqtıń basınan ótkergen belgili tariyxıy waqıyaları, tariyxta bolǵan adamlar, batırlar, tariyxıy orınlar qalalar haqqında sóz etiledi.”[2;102] -dep keltiriledi.

Kásip-óner kollejleri ushın arnalǵan qaraqalpaq ádebiyatı sabaqlıǵında: “Tariyxıy qosıqlarda xalıq tariyxına baylanıslı úlken waqıyalar hádiyseler, tariyxıy adamlar hám olardıń iygilikli isleri tuwralı tolıp-tasıp jırlanadı. Qaraqalpaq folklorında “Qaraqalpaq”, “Jeti úyge bir beldar”, “Márdikar”, “Bir álamat zaman boldı”, “Bozataw”, “Áwezjan”, “Eshbay” qosıqları keńnen belgili.”[3;17]– dep tariyxıy qosıqlardıń janrlıq ózgesheligine usınday anıq teoriyalıq pikirler bildiriledi. Usı pikirlerge súyengen halda ilimpaz Á.Qo jıqbaevtıń “Tariyxıy qosıqlar” miynetin hár tárepleme talqılaymız. Alım bılay deydi: “Tariyxıy qosıqlarda belgili bir tariyxıy dáwirdeń sıyasıy – ekonomikalıq jaǵdayları úlken tariyxıy sarraslıq penen belgilenedi. Sebebi jámiyetlik rawajlanıwda miynetkesh xalıqtıń turmısına tikkeley tásir jasaǵan ájayıp tariyxıy waqıyalar tariyxıy bolǵan adamlar, batırlar, tariyxıy orınlar hám qalalar haqqında sóz etiletuǵın óziniń ulıwma xalıqlıq dóretpelerine iye.”[4;3] - dep tariyxıy qosıqlardıń sıpatlamasında tariyxıy dáwirdeń, tariyxıy shınlıqtıń, tariyxıy bolǵan adamlardıń negiz etip alınatúǵının belgileydi, hám jumısında usılardı tiykar etip alǵanın kóremiz. Shınında qaraqalpaqlar Shıǵıstıń belgili xalıqlarınıń biri bolıp, olardıń kelip shıǵısı oǵada uzaq, hátte erte dáwirlerden baslap Aral boyların jaylaǵan Sak, Massaget hám Xionet qáwimleri menen tutasadı. Sak, Massaget qáwimleri Aral boyı batpaqlıqlarınıń turǵın qáwimleri sıpatında biziń eramızdan burınǵı VI-II ásir mádeniyatlarında tereń iz qaldırǵan. ahmiyetli derekler beredi. “Qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi shıǵısı tuwralı áyyemgi saklar, sonıń ishinde apasiaklar (yaǵnıy suw boyınıń sakları) turmısı oǵada xarakterli derek bola aladı”[5;5] - dep aytqanınday qaraqalpaqlar tariyxı usınday uzaq ótmishti qamtıydı. Biraq tariyxımız haqqında: “Qaraqalpaq xalqınıń tariyxı da ashılmay atır. Jazba tariyx saqlanbaǵan. Solay bolsada bul salada ádebiyat estelikleri járdem beriwi múmkın”[5;5] - dep akademik M.K.Nurmuhammedovtıń pikirin maqullasaq tariyxı úyreniwde tariyxıy qosıqlardıń da ornı úlken.Tariyxıy qosıqlardaǵı waqıyalar sol dáwirdegi tariyxıy shınlıqtı sáwlelendiriwi, miynetkesh xalıqtıń barlıq kún kóris jaǵdayları, óz xalqı, Watanına bolǵan súyispenhilik sezimleri tolıq sáwlelengen boladı. Bulardı alım “Tariyxıy qosıqlardıń materialı tariyxıy waqıyaların diopazonında qurılıp, tariyxıy shınlıq tiykarında payda bolıp otıradı. Bunday ózgesheligin esapqa alıp, tariyxıy qosıqlardı haqıyqıy tariyx dep qarawǵa da bolmaydı. Sebebi, xalıq ishinen shıqqan talant iyeleri - shayırlar, baqsı hám qıssaxanlar tárepinen dóretilip, hár bir dáwirdeń rawajlanıw ózgesheliklerine qaray turmıslıq waqıyaların geypara máseleleri qosılıp, jetilisip otıradı. Xalıqtıń eń jaqsı ıdıraldı oyları, ármanları báhá berilip barıladı”[6;4] – dep alım orınlı tastıyıqlaydı.

Tariyxıy qosıqlardıń payda bolıwı hám rawajlanıp jetilisiw processlerindegi mına ózgesheliklerdi de esapqa alıw kerek, tariyxıy qosıqlar awızeki xalıq dóretpeleriniń basqa janrları menen baylanıslı túrde rawajlansa da, sál keyinirek payda bolǵanday seziledi. Sebebi, jámiyetlik turmista bolıp ótken ájayıp tariyxıy waqıyalar tuwralı sol waqtında yáki sál keyinirek eske túsiriw maqsetinde xalıq dóretpeleriniń anaw ya mınaw túrin payda etedi. Bul jaǵdaylardı tariyxıy qosıqlardıń rawajlanıwı tábiyatınan tolıq baqlawǵa boladı. Sonday da taralıw jaǵdaylarında, bir áwladtan ekinshi áwladqa ótiw waqtında hár bir dáwirdeń unamlı turmıslıq

tariyxıy waqıyalardı da qosılıp, dáslepki variantı ıqshamlastırwı yáki bir tariyxıy waqıya tuwralı bir neshe variantlasqan shıǵarmalardıń payda bolıwı da tábiyǵıy qubılıs.

Tariyxıy qosıqlar ilimpazdıń orınlı sıpatlaǵanıday rawajlanıwı hám jetilisiwi, qalıplesiwi jaǵınan dástanlar h.t.b. xalıq dóretpeleriniń basqa túrleri menen salıstırǵanda,sonday-aq óziniń tariyxıy tiykarı jaǵınan alıp qaraǵanda da xalıq poeziyasınıń ishindegi sál keshirek rawajlangan forması bolıp tabıladı.

Tariyxıy qosıqlardıń payda bolıwı hám rawajlanıwı kóp ǵana dáwirlerdi óz ishine aladı. Jazba ádebiyattıń rawajlanıwı, eski qol jazba hám esteliklerdiń saqlanıwı bul janrlardıń rawajlanıwı tábiyatın belgileydi. Tariyxıy qosıqlardıń payda bolıwı hám rawajlanıwın usı janrdı dóretiwshi xalıqtıń tariyxınan bólip qarawǵa bolmaydı.

Tariyxıy qosıqlar Greciyda áyyemgi dáwirlerde-aq payda boldı. Al rus xalıq awız eki ádebiyatınıń tariyxına názer taslaǵanda da, rus xalqınıń rawajlanıw tariyxınıń barlıq dáwirlerinde de tariyxıy qosıqlardıń payda bolıp otırǵanın kóriwge boladı. Ataqlı patshalar, knyazlar tuwralı: Pertı, Ivan Grozniy, Kutuzov, Pugachev, Stepan Razin h.t.b. haqqındaǵı qosıq hám ańız-áńgimeler (предание) sońǵı dáwirlerde payda bolıp atırǵan tariyxıy qosıqlar menen ushlasadı. Tariyxıy qosıqlardıń bahalıǵı sonda, xalıqtıń mádeniy miyrasları bolǵanlıqtan onıń tariyxıy dáwirdi tanıstırıwda, tariyxıy waqıyalargá bolǵan, dáwirge bolǵan xalıq kóz-qarasın kórsetedi.

Qaraqalpaq tariyxıy qosıqları da awızeki dóretpelerdiń ishindegi rawajlanıwshı janrlardıń biri. Tariyxıy qosıqlar óziniń kólemi yáki tematikalıq ózgesheliklerine qaramastan, jıraw-baqsılar tárepinen atqarılıw ózgesheligine qaray bólinedi. Tariyxıy qosıqlar kóbinshe baqsılar tárepinen duwtar menen atqarılsa,tariyxıy jır hám tariyxıy tolǵawlar jırawlar tárepinen qobız benen atqarıladı. Sonıda esapqa alıw kerek, jırawlar tárepinen atqarılatuǵın shıǵarmalar baqsılardıń da repertuarında da bolıwı, al baqsılar tárepinen atqarılatuǵın shıǵarmalardıń geyparaları jırawlar tárepinen qobız benen de atqarılıwı múmkin. Bul jaǵdaylar baqsı hám jırawlardıń atqarıw sheberligine, ózine tán repertuar tańlawına da baylanıslı qubılıslar. Sonlıqtan Á.Qojıqbaev qaraqalpaq tariyxıy qosıqları qaraqalpaq xalqınıń tariyxıy rawajlanıw basqıshlarınıń basım kópshilik dáwirlerin óz ishine aladı,- dep qaraydı. Mısalı: “Ormambet biy ólgende”, “Áwezjan”, “Qaraqalpaq”, “Baysıǵa”, “Jeti úyge bir beldar”, “Qońırat legendası”, “Asqar batır”, “Marqabay batır”, “Ótеш batır”, “Márdikar”, “Tapsırdım”, “Kegeyliniń qazıwı”, “Náyleyin”, “Yaranlar”, “Zalıw yawmıt”, “Bir alamat zaman boldı”, “Náwpir jap”, h.t.b. tariyxıy jır hám tariyxıy qosıqladı, tariyxıy poemalardı atap kórsetedi. Ilimpazdıń bunday izertlewin J.Xoshniyazov joqarı bahalap bılay degen edi. “Avtor jıynalǵan materialları ústinde jumıs islegende hár qaysısın tiyisli orınlarda paydalanıwdı názerde tutqan, yaǵnıy tariyxıy shıǵarmalardıń xronologiyalıq tártibin belgilewge háreket etkenligi seziledi” [7]. Bul bizińshe durıs ayılǵan pikir. Jáne de ilimpaz Á.Qojıqbaevtıń tariyxıy qosıqlardıń naqıl-maqallargá qaharmanlıq eposlarga qatnasların orınlı sóz etkenin unamlı dep qaraydı. Shinında da joqarıdaǵı tariyxıy qosıqlardıń qaysı birin alıp qarasaqta, miynetkesh xalıqtıń turmıs tirishiligin barlıq kórinisleri sáwlelengen, tariyxıy shınlıq – tariyxıy qosıqlardıń tiykarı. Qaraqalpaq dástanlarındaǵı tariyxıy shınlıq, ondaǵı tariyxıy bolǵan adamlar, ondaǵı xalıq batırlarınıń el-jurtı menen xoshlasıwı, basqa orınlarda júrgendegi óz xalqı, Watanına bolǵan saǵınıshlı júrek sezimleri terme túrinde de beriledi. Bunday orınlar dástanlar menen tariyxıy qosıqlardıń baylanısın jánede tereńlestiredi. Awızeki dóretpelerdiń eń bir kóbirek taralıwshı janrı erteklerdi alıp qaraǵanda geypara erteklerdiń syujeti konkret tariyxıy dáwirlerdi sóz etedi. Al, tariyxıy bolǵan adamlar tuwralı xalıq tárepinen usı dáwirlerge deyin dórelip saqlanıp kelgen tariyxıy ańız-ápsanalardı (предание) alıp qaraǵanıımızda tariyxıy qosıqlardıń baylanıslı hám onıń masshtabı barınsha keńeyedi. Mısalı, Ayazxan, Sultan Sanjar yáki Tórebekxanım, Qırıq eshekli

murap yáki Qonırat legendaları menen Shımbay, Qarabaylı, Nazarxan, Shomanay, Qızketken hám t.b. orınlar haqqındaǵı toponomikalıq xarakterdegi ańız-áńgimeler Asan qayǵı, Ormambet biy, Jiyrenshe sheshen, Ómirbek laqqı Xoja Nasratdın, qul (Írisqul), Esengeldi, Aydos, Begis, Mırjıq, Oraz, Ernazar, Qabıl, Turım, hám Erejep tentek, Áwezjan xoja, Ótеш batır, Asqar batır hám t.b. haqqındaǵı tariyxıy shınlıqtıń izleri bar. Joqarıdaǵı tariyxıy ańızlar-ápsanalarda xalıqtıń belgili bir dáwirlerdegi siyasiy jámiyetlik turmısı menen xalıqtıń keleshek ármanları, zulımlıqtıń shınjırın úziw ushın bolǵan xalıqtıń tariyxıy gúresleri berilgen.

Xalıqtıń awızeki dóretpeleriniń áhimiyeti hám bahalıǵı sonda, qansha waqıt ótiwine qaramastan xalıq turmısına óz tásirin qaldırǵan tariyxıy waqıyalar, xalıqtıń dana ulları, biy hám batırларın máńgilik yadında saqlap, olar haqqında ózleriniń ájayıp dóretpelerin qaldırǵan, onı áwladtan-áwladqa jetkergen. Alımlar “Folkloristiykada miflerdi ańızları menen shatastırmaw kerek ligin aytadı. Sebebi, miflerde waqıyalıq quramalasıp ketken qiyaliy oylaw, ájayıp hádiyseler, adam aqlına uǵras kelmeytuǵın waqıyalar basım keledi. Kuta erte dáwirlerde miflerdiń baslı maqseti dunyanı onıń sırların adamzat jámiyetiniń payda bolıwın, qiyaliy tiykarda tusındırıwden ibarat”[8;117]. Folklorlıq shıǵarmalardaǵı xalıq batırларınıń, miynetkesh adamlardıń dushpanlarǵa qarsı júrgizgen gúresleri, batırılıǵı, eń qıyın orınlardan tapqırılıq penen, qutılıp ketiwi bul shıǵarma tamırınıń tereń xalıqlıǵı tariyxıy turmıs shınlıǵına jaqınlıǵın sıpatlaydı. Juwmaqlap aytqanda, tariyxıy qosıqlardıń ózine tán ózgeshelikleri, xalıq tariyxı menen baylanısı máseleleri boyınsha Á.Qojıqbaevtıń pikirleri búgingi kúnimizde de tariyxıy qosıqlardı úyreniwde áhmiyetli boıp teoriyalıq jaqtan bahalıǵı menen qollanıla beredi.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. – Б. 128.
2. Мақсетов Қ., Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1979. – Б. 102.
3. Јárimbetov Q.Q., Orazımbetov Q.K. Qaraqalpaq ádebiyatı. – Nókis. “Bilim”. 2006. – B. 17.
4. Қожықбаев Ә. Тарийхый қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1980. – Б. 3.
5. Xoshniyazov J. Dóretiwshilik miynettiń jemisleri. Ádebiyatshı – alım hám ustaz. (Ilimiy maqalalar eske túsiriwler). – Nókis: QMU, 2014.
6. Јárimbetov Q., Nzamatdinov J., Allambergenova I. Qaraqalpaq folklorı. – Tashkent: «Sano-standart» baspası, 2018. – B. 117.

ТУҰЫСҚАН ТҮРКИЙ ТИЛЛЕРИНДЕ ФРАЗЕМАЛАРДЫҢ ҮЙРЕНИЛИҰИ

Алламбергенова Г.А.

Бердақ атындағы Қарқалпақ мәмлекетлик университети

Тилимизде өзиниң раўажланыўы барысында узақ ўақытлар даўамында өз ара биригип қәлиплескен, бир неше сөзлерден дүзилген сөз дизбеклери бар. Бундай турақлы сөз дизбеклери өзиниң сыртқы көриниси бойынша да, мәнисиниң турақлылығы бойынша да, стиль жағынан да айрықшалықларға ийе. Сөзлик курамда сол тилди дөреткен халықтың тарийхый өмир жолы, даналығы, пүткил руўхый хәм мәдений турмысы, өтмиши сәўлеленеди. Онда әсирлер даўамында халық тәрәпинен дөретилген образлы, тәсиршең тил байлықларының орны гиреўли. Олар тилдиң тәкирараланбас миллий келбетин, сап байлығын аңлатыўда белгили дерек хызметин атқарады.

Түркий тиллердің фразеологиясын үйрениу ХХ әсирдің 40-жылларынан басланғанын көриуимизге болады. Қазақ илимпазы С.И.Кеңесбаев хәм өзбек илимпазы Ш.Рахматуллаевлар түркий фразеологияның ирге тасын қалаушылар есапланады. Академик С.Кеңесбаев фразеологизмлерди кең мәниде түсинеди оның курамына барлық турақлы сөз дизбеклери – нақыл-мақаллар, идиомалар, жуп сөзлерди киргизеди. Оның пикиринше структурал-семантикалық жақтан фразеологиялық бирликлер бирдей емес, барлық типтеги фраземалар бир улыуа белгиси – тәкирар қолланылыуы менен бир ноқатқа бирлеседи деп көрсетеди [Кеңесбаев]. С.Н. Муратов өзиниң «Түркий тиллериндеги турақлы сөз дизбеклери» мийнетинде [Муратов: 115] фразеологизмлердің курамына тилде таяр түринде қолланыушы барлық турақлы сөз дизбеклерин киргизеди хәм түркий тиллеринде фразеология атамасын кең мәниде түсиниуши илимпаз сыпатында танылды. Татар илимпазы Г.Х.Ахунзянов өзиниң «Идиомалар» деген темадағы докторлық диссертациясында идиомаларды еки түрге ажыратады хәм идиома – сөз дизбеклери, идиома – гәплерге бөлинеди. Идиома гәплерге нақыл-мақалларды киргизеди [Ахунзянов: 6]. Және де Г.А.Байрамовтың «Азербайжан тили фразеологиясының тийкарлары» (1970), Г.Ураксинның «Башкурт тили фразеологиясы» (1975), М.Ф.Черновтың «Хәзирги заман чуваш тили фразеологиясы» (1988), М.Абдирахмановтың «Түркмен тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклериниң дүзлислик тәреплери хәм фразеологиялық синонимия мәселелери», Н.Ш.Шаммаеваның «Инглиз хәм туркмен тиллериндеги фразеологиялық бирликлердің салыстырма изетлеу» (1994) кандидатлық, докторлық диссертациялар, бир қанша монографиялар хәм илимий мақалалар жәрияланды [Йүлдошев: 10].

Өзбек илимпазы Ш.Рахматуллаев өзиниң кандидатлық диссертациясында өзбек тилиндеги образлы фәйил фразеологизмлердің тийкарғы грамматикалық өзгешелигин изертлеген болса, ол «Өзбек фразеологиясының базы бир мәселелер» монографиясында өзбек тилиндеги фраземаларды лексикалық бирлик сыпатында үйрениуе тийкар салады. Бул жумыста фраземалардағы көп мәнилилик, фраземалардағы синонимлик, фраземалардағы антонимлик, фраземалардағы омонимлик, фраземалардағы вариантлылық мәселелери жаңа көз қараста үйренилди [Рахматуллаев].

А.Маматовтың «Хәзирги заман өзбек әдебий тилинде лексикалық хәм фразеологиялық норма машқалалары» атлы монографиясы хәм усы тийкарында қорғап шыққан докторлық диссертациясында өзбек тил билиминде биринши рет фразеологияның тил нормасы хәм оның сөйлеу мәдениаты менен байланыслы машқалаларын изертледиди [Маматов]. Буннан соң өзбек фразеологиясының рауажланыуына салмақлы үлес қосқан илимпаз профессор Б.Йүлдошев болды. Ол фразеология мәселесин хәр тәреплеме үйренип изертледиди. Оның бир неше бахалы мийнетлери «Өзбек фразеологиясидан материаллар» (1976; 1979), «Фразеология тарихидан лавхалар» (1998), «Фразеологик услубият асослари» (1999) х.т.б. мийнетлерди көплеп келтириу мүмкин. Әсиресе оның 1993-жылы қорғап шыққан «Хәзирги өзбек әдебий тилинде фразеологиялық бирликлердің функционал-стильлик өзгешеликлери» [Йүлдошев] темасында докторлық диссертациясы үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ тил билиминде проф. Е.Бердимуратовтың «Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы» мийнетинде тилимиздеги турақлы сөз дизбеклери тууралы мағлыұмат бериледи. Буннан соң фразеологиялық сөзлик дүзиуде Ж.Ешбаевтың «Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги», Т.Жумамуратов «Мектеп оқыушылары ушын русша-қарақалпақша қысқаша фразеологиялық сөзлик», Қ.Пахратдинов, Қ.Бекниязовлардың «Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги»

мийнетлери жарық көрді. Қарақалпақ тилинде фразеологизмлер бойынша диссертация жұмыстардан Т.С.Наўрызбаеваның «Қарақалпақша-русша сөзликте атаўыш фразеологиялық бирликлердің типлери» [6] илимий мийнетин атап өтсек болады. Фразеологизмлерди арнаўлы түрде изертлеген илимпаз Г.Айназарова болды. Оның кандидатлық диссертациясында қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер изертленди. Бул жұмыс қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерди арнаўлы үйрениўге бағышланғаны менен кунлы болып есапланады [Айназарова]. Фразеологизмлердің сабақлықларда үйренилиўи бойынша Б.Юсупованың «Қарақалпақ тилинің фразеологиясы» [Юсупова] оқыў қолланбасы хәм бир қанша мақалалары жәрияланды. Соңғы ўақытлары қарақалпақ тили билиминде фразеологизмлер бойынша бир қанша илимий изертлеўлер алып барылды. Г.Алламбергенованың “И.Юсупов шығармаларында фразеологизмлердің стильлик қолланылыўы” темасында изертлеген болса [Алламбергенова], А.Пирниязованың “Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары” атамасында докторлық диссертациясын келтирип өтсек болады [Пирниязова]. Ж.Таңирбергеновтың “Қарақалпақ тилинде фейил фразеологизмлердің лингвистикалық анализ” темасында илимий изертлеўлери қарақалпақ тилиндеги сөз шақапларының ишинде ең өнимли қолланылатуғын фейил сөз шақабынан болған фразеологизмлерди изертледі [Таңирбергенов].

Көркем шығармалар тилинде фразеологизмлердің қолланыў өзгешелигин изертлеўге арналған илимий жұмыстар алып барылды. Қазақ тилинде Х.Кожаметованың «Фразеологизмлердің көркем әдебиятта қолланылыўы» мийнети [Кожаметова], И.Қушқаровтың «Абдулла Қоҳхонинг фразеологик новаторлиги» [Қушқаров], Т.Р.Чориевтың кандидатлық диссертациясында С.Айнидің публицистикалық шығармаларында фразеологизмлер сөз етилсе [Чориев], Ш.Д.Абдуллаев Т.Қайыпбергенов шығармаларының өзбекше аўдармасындағы фразеологизмлердің семантикасы изертленген [Абдуллаев]. Б.Юлдошевтың Эркин Воҳидовдың фразема қолланыў шеберлиги ҳаққында монографияларын атап өтсек болады [Юлдошев: 258]. Демек, фразеологиялық сөз дизбеклери көркем шығарма тилинің айрықша лексикалық бирликлери сыпатында қолланылатуғын бул изертлеўлер және бир мәрте дәлиллейди.

Көркем шығармадаларда фразеологиялық сөз дизбеклериниң қолланылыўына байланыслы қарақалпақ тилинде бир неше мақалалар жәрияланды. Ш.Абдиназимовтың «Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы», Е.Бердимуратов, Г.Айназаровалардың ««Қырық қыз» дәстанының лексикасында фразеологизмлер хәм олардың еки компонентли түрлериниң пайдаланылыўы ҳаққында», А.Кайповтың «Фразеологизмлердің көркем әдебиятта қолланыў өзгешеликери», О.Ембергенованың «Қаҳарманлық дәстанларда фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнастар», х.т.б бундай фразеологизмлердің көркем шығарма тилинде қолланыў өзгешеликлерине арналған мақалалар көплек келтириўге болады [19].

Қарақалпақ тил билиминде фразеологизмлер еле де тереңирек үйрениўди талап етеди. Әсиресе, фразеологизмлерди жаңа аспектлерде – семантикалық, лингвомәдений, прагматикалық бағдарда үйрениў жаңа басланып атырғанын айтып өтиўимиз орынлы. Рус тил билиминде, сондай – ақ туўысқан түркий тиллеринде бул мәселелер әлле қашан басланып, фраземаларды жаңа бағдарда үйрениў бойынша салмақлы изертлеў жұмыстар алып барылған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Кеңесбаев С.И. Қазақ тили қалыптанған сөз топтары (қос сөздер, идиодер мен фразалар) // Автореф. дисс. ...-д-ра филол. наук – Алма-ата, 1944.
2. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюрских языках. – М., 1960. – Б. 115.
3. Ахунзянов Г.Х. Идиомы (исследование на материале татарского языка) // Автореф. дисс. ...-д-ра. филол. наук. – Казань, 1972. – с. 6.
4. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Тошкент, 2013. – Б. 10.
5. Раҳматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка// АКД. – М., 1962.; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент, 1966
6. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик муаммолари // Автореф. дисс. ...-канд. фил. Наук. – Тошкент, 1991.
7. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилда фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари // Автореф. дисс. ...-д-ра. филол. наук – Тошкент, 1993. –Б.50.
8. Бердимуратов Е. Ҳазирги заман қарақалпақ тилининг лексикологияси. – Нөкис, 1968.; Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилининг қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис, 1985.; Наўрызбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражение в каракалпакско-русском словаре // АКД. – М., 1967.; Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский краткий фразеологический словарь для школьников. – Нукус, 1985.; Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер. – Нөкис, 2012.
9. Айназарова Г. Двухкомпонентные фразеологизмы симметричной структуры каракалпакского языка // АКД. – Нукус, 2000.
10. Yusupova V. Qaraqalpaq tiliniñ frazeologiyasi. – Toshkent, 2014.; Қарақалпақ тилинен айырым изертлеулер. – Тошкент, 2016.
11. Алламбергенова Г. И.Юсупов шығармаларында фразеологизмлердің стильлик қолланылыуы // филол.фан.док.дисс. Автореф...(PhD) – Нукус, 2019
12. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары // филол.фан.док.дисс. Автореф...(DSc) –Нукус, 2020.
13. Танирбергенов Ж. Қарақалпақ тилинде фейил фразеологизмлердің лингвистикалық анализ // филол.фан.док.дисс. Автореф...(PhD) – Нукус, 2020.
14. Қожахметова Х Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылыуы. – Алматы, 1972.
15. Кучкартаев И. Фразеологическое новаторство Абдулла Каххара // Автореф. дисс.. канд. фил. наук. – Ташкент, 1965.
16. Чориев Т.Р. Садриддин Айний публицистик асарларининг тили ва услуби (Лексика ва фразеология) // филол. фан. номз. дисс... автореф – Самарқанд, 2001.
17. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларида фразеологизмлар семантикаси. (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида) // филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2006.
18. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Тошкент, 2013. – Б. 258.
19. Абдиназимов Ш. Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы // Әмиўдәрья, 1998. – №1-2. – Б. 108-109.; Бердимуратов Е., Айназарова Г. «Қырық қыз» дәстанының лексикасында фразеологизмлер хәм олардың еки компонентли түрлерининг пайдаланылыуы хақында // Әмиўдәрья, 1998. – №1-2. – Б. 48-52.; Кайпов

А.Фразеологизмлердин көркем әдебиятта қолланыў өзгешелилери // Әмиўдәрья, 1997. – №1-2. – Б. 111-112.; Ембергенова О. Қахарманлық дәстанларда фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнастар // Әмиўдәрья, 1997. – №7-8. – Б. 96-98.

QARAQALPAQ FOLKLOR TEKSTLERINDE «INSANNIŇ INTELEKTUAL DÚNYASI» KONCEPTUAL MAYDANINIŇ SÁWLELENIWI

Bekbergenov Q.A.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti*

Oylaw iskerligi insannıń ruwlıy ózine tán belgileriniń biri bolıp tabıladı. Shaxstıń intellektual sıpatlaması hám aqlıy mádeniyatı onıń oylaw, pikir júritiw, talqılaw hám túsiniw qábiyetleri arqalı óz kórinisin tabadı. Intellectke qatnaslı konceptler arasında «aqlı» koncepti ayırıqsha orındı iyeleydi. Álemniń tillik korinisinde ol úlken áhmiyetke iye.

«Aqlı» konceptin arnawlı, sonday-aq lingvomádeniyattıń tiykarǵı birliǵı sıpatında izertlegen O.N.Kondrateva [1], S.E.Nikitina [2], M.V.Pimenova [3], V.I.Karasik [4], L.X.Samsitova [5] hám t.b. miynetlerin atap ótiw ornlı.

Qaraqalpaq folklorında «aqlı» koncepti sociallıq ortalıqta adam iskerligin tártipke salıp baǵdarlawshı morallıq-intellektuallıq xızmet atqaradı. Aqlı adamnıń júris-turısın, ishki sezimlerin, ózin tutıw hám t.b. háreketlerin qadaǵalaydı: *aqlı pútin, aqlıǵa bay, aqlı beriw, aqlı úyretiw, aqlı alıw hám t.b. Mısalı: Jasta alǵan bilimiń, Tasqa jazǵan xatqa teń. Aqlı kóp dawda aldırmas, Dostı kóp jawda qaldırmas. Jalqawǵa is buyırsań, Ózińe aqlı úyreter (Qaraqalpaq naqıl-maqalları).*

Folklor tekstlerinde «aqlı» konceptiniń tiykarǵı reprezent sózlerin talqılap analizlew nátiyjesinde bul túsiniktiń qurılısına qatnaslı bolǵan bir qatar belgiler anıqlanadı. «Aqlı» koncepti kóbinese adamǵa baylanıslı qollanıladı hám óz ishine tómendegi belgilerdi qamtıydı: *oy, sana, ań, pikir, bilim, ilim, tálim, zeyin, ziyrek hám t.b. Mısallar: Aqlı azbaydı, Bilim tozбайdı. Bilim menen ilim, Sóyler sóziń de bolar, Esiter qulaǵıń menen, Kórer kóziń de bolar, Adam oyǵa toymaydı, Bóri qoyǵa toymaydı (Qaraqalpaq naqıl-maqalları). Olar usı pazıyetleri menen ustazınıń barlıq aqlı hám ilimin iyelepti. Hátte olar ele men oqıy almaǵan kitaplardı, men bilmeytuǵım ilim hám hikmetlerdi oqıp úyrenipti. Men olarǵa barlıq bilimlerimdi berip, ózim qurı alaqań qalıp baratır ekenmen («Tórt shákirttiń káriyatı» ańızı)*

Sananıń bar bolıwı adamnıń sıpatlamasın anıqlaydı. Sonıń menen birge folklorda haywanlardıń da sanalı qásiyetleri súwretlenedi. Mısalı: *Sazan balıq shalań jeydi, Miye kóp, Shortan balıq shabaq jeydi, Miye joq (Naqıl).*

Folklor tekstlerinde adamnıń aqlıy qábiyetleri metaforalarda da óz kórinisin tabadı: *tawıq miye*. Tawıq aqlıy qábiyetleriniń bolmawı yaqı pás bolıwı menen sıpatlanadı.

Adamnıń aqlıy qábiyetleriniń sıpatlaması bir qatar frazeologizmderde de ushırasadı: *aqlı toqtatqan, aqlı kózinde, aqlı jetispeydi, bası (miye) bar* [6], *Tentektiń aqlı tústen keyin ener* hám t.b.

Qaraqalpaq xalıq naqılı – «Sóz júyesin tapsa, mal iyesin tabar» folklor tekstlerinde jiye ushırasadı. Onıń mánisi, danalıq penen ayılǵan sóz hár qanday jaǵdayda da, hátteki dar aldında turǵan adamdı da ólimnen aman saqlap qalıw múmkinshiligi bar ekenligin ańlatadı.

Naqıl-maqallarda aqlı aqmaqlıq, aqlısızlıq penen qarama-qarsı qoyıladı: *Basta aqlı bolmasa eki ayaqqa tınıw joq (bolmaydı). Aqıllıǵa gáp aytsań, Kóp keshikpey pitedi, Aqmaqqa aytqan ańgimeń, Suw túbine ketedi. Aqlısız dostan, Aqlı dushpan artıq. Aqlısızdıń tili bay, Aqlınnıń qolı bay, Ógizdi órge salma, qanatı sınar, Aqmaqqa aqlı attpa, saǵıń sınar.*

Aqıl – qanday da bir ıdısqa megzetiledi: *aqılğa salıw, aqılğa salıp qaraw, aqılğa sıymaydı, aqılı kirdi, aqılı kirmedi, aqıl tárezisine saldı*. Mısalı: *Oqıw - bilim azıǵı, Bilim – ırıs qazanı (Naqıl)*.

Aqıl hám sulıwlıq kóbinese qarama-qarsı qoyıladı: *Sulıwlıǵı nashardıń Aqıl-esin alıptı, Názeri tússe adamnıń Aqıl-esińdi aladı (Bozuǵlan)*.

Aqıl hám danalıq materiyalıq baylıqtan da joqarı bahalanadı: *Altın jerde qalsa da, Bilimli jerde qalmas, Aqıl - tozbas ton, Bilim - tawsılmas azıq (Naqıl)*. *Kózge kórinbese de bahası mın tilla (Jumbaq)*. *Bazarda satılmaydı, Tárezige tartılmaydı (Jumbaq)*.

Qaraqalpaq folklorında aqıl tek adamnıń intellektual qábiyetleri menen sheklenip qalmaydı, al birinshi gezekte onıń turmıs tájiriybeleri arqalı toplaǵan aqılı, danalıǵı, tájiriyesi menen tikkeley baylanıslı: *Aqıl menen is tutıw*. Sonday-aq aqıl túsiniǵı adamnıń minez-qulqı, xarakteri menen de baylanıslı boladı: *Esi ketken eshki jıyar, Eshki jıyıp esin jıynar. Aqıllı adam azbaydı. Aqmaq sawda eter, Bazar ótken soń (Naqıl)*.

Adamnıń danalıǵınıń negizi onıń ádep-ikramlılıǵı menen tikkeley baylanıslı. Sonlıqtan folklorda sana anıq ámeliy baǵdarlanǵan bolıp «ámeliy aqıl»ǵa, yaǵnıy ádep-ikramlılıqqa (moralǵa) jaqın keledi. Qaraqalpaq lingvomańeniyatında intellektual hám ádep-ikramlılıq baslaması «aqıl» konceptinde birigedi: *Ata-ananıń aqılı, Sayrap jatqan jol menen teń, Aqıllınıń aqılı, Sarqılmaytuǵın kól menen teń (Naqıl)*.

Qaraqalpaq folklorında adam aqılı muǵdar hám ólshemge iye: *Aqılı qısqanıń tili uzun (Naqıl)*. *Hayran qaldı bul qızdıń aqılınıń molına («Qırq qız»)*.

«Aqıl» koncepti jumbaqlarda da ónimli qollanıladı Mısallar: *Oylaǵan isi pitedi, aqılı hár iske jetedi, Haq kewil, haq júrek, Maqsetine jetedi (adam)*. *Tawdan bálent, Saydan tómen (aqıl)*. *Túydım, túpkirge tasladım (aqıl)*.

Qaraqalpaq folklorında aqıllı sóziniń sinonimlik qatarı tómendegi birliklerde kórinedi: bilimli, ilimli, ziyrek, zeyinli, intalı, dana, kámil. Antonimleri sıpatında: aqılsız, sanasız, miysiz, bilimsiz, aqmaq hám t.b. Mısalı: *Bilimli kisi qor bolmas. Bilimli ólmes, Bilimsiz kúlmes. Aqırzamanda aqmaq bas bolar (Qaraqalpaq naqıl-maqalları)*. *Jas waqtında-aq Imam iyshan aqıllı, ziyrek, parasatlı bolıp, basqalardan ayrılıp turǵan («Iyshan hám Qıdır ata» ańızı)*. *Ilgeri waqıtlarda adamlar arasında duwası dáryanıń aǵısın baǵındıratuǵın ilimli bir danışpan ulama jasaǵan eken («Bódene» Mifler hám miflesken ápsanalar)*. *Zeyinli hám sheber Shamurat usta máseleni ańlap, qızdıń aytqanların iske asırıwǵa tırsadı («Shınqobız» ańızı)*. *Aqıllı tuwǵan Gúlayım, Qırq qızǵa etti ziynetti («Qırq qız»)*.

Qaraqalpaq tilinde basqa xalıqlardaǵı sıyaqlı «aqıl tisi» túsiniǵı bar. Xalıqtıń túsiniǵı boyınsha «danalıq» adamda belgili bir jasqa tolgannan keyin payda boladı. Aqıl tisi – adamnıń awız boslıǵınıń joqarısında hám tómengi jaq tisleriniń eń keyingi, tórindegi tisi. Ol adamda payda bolgannan keyin adam er jetip, eseyip, azı-kem turmıs tájiriyesine iye bolıp, ózi sheshim qabıl ete alatuǵın hám juwapkershilikli boladı. Sonlıqtan danalıq adamnıń jası menen tikkeley baylanıslı boladı.

Danalıq tek ereseleklik penen ǵana emes, sonday-aq ǵarrılıq penen de baylanıstırıladı. Xalıqtıń túsiniǵinde adam turmıs tájiriyesin toplaǵan qartayǵan waǵında haqıyqıy, shın mánisindegi danalılıqqa iye boladı. Qartayǵan adamlar turmıs sabaqların alǵanlıqtan jaslar ushın qádirlı hám qımbatlı: *Burın tuwǵannan aqıl sora, Burın qoyǵannan qonıs sora*. Basqa tárepten alıp qaraǵanda, jas adam da aqıllı bolıwı múmkin. Mısalı: *Aqıl jastan shıǵadı. Aqıl jasta emes, basta. Kóp jasaǵan bilmes, Kóp oqıǵan biler (Qaraqalpaq naqıl-maqalları)*.

Adamnıń aqılı, danalıǵı hár qıylı qatnaslarda kórinıwı múmkin: *aqıllı sóz, aqıllı pikir, aqıllı másláhát, aqıllı keńes, aqıllı is*. Bunnan tısqarı, qaraqalpaq tilinde «xalıq danalıǵı», «xalıq

pikiri» usağan túsiniqler de bar. Bul túsiniqler arqalı xalıqtıń bir neshe áwladtan berli toplağan bilimi hám tájiriybeleri túsiniledi.

Aqıl hám danalıq belgileri óz ara baylanıslı boladı hám ulıwmalıq belgilerge iye boladı. Aqıl ádep-ikramlılıq nızamı menen sáykeslenip, adam onı óz turmısı dawamında bashılıqqa aladı: *aqıl úyretiw, aqıl beriw, aqıl júritiw, aqıllı sóylew* hám t.b. Qaraqalpaq tilinde *aqıl, aqıllılıq* hám *aqmaqlıq, nadanlıq* aforizmlerde «jaqsı -jaman», aksiologiyalıq belgilerde qatar keledi: *Jaqsı menen sóylessen, Sawat ashqan bolasan. Jaqsınıń sózi jetedi, Jamannıń sózi ótedi (Qaraqalpaq naqıl-maqalları)*..

Álemniń tillik kartinası qaraqalpaqlarda «aqıl» konceptiniń «yad» «es» túsiniǵı menen óz ara tıǵız baylanısında sáwlelenedi. Qaraqalpaq tilinde *yad* túsiniǵı adamnıń *eslep qalıw, eslew, eske túsiriw* qábiyletleri sipatında túsiniledi. *Yad* – bul bastan keshirgen, ótmishtegi barlıq eske túsiriwler, tásirler, sonday-aq qanday da bir oylap tabılǵan jeke hám jámiyetlik tájiriybelerdin saqlanatuǵın ornı bolıp tabıladı: *Buringi ótken zamanda (erteklerde). Erte áyyem zamanda, ol zamannıń qádiminde («Máspatsha»)*.

Qaraqalpaq tilinde *yad*, *es* túsiniǵı geyde saqlanatuǵın ornı, jerge teńeledi: *yadta saqlaw, este saqlaw, esten shıǵıw, yadtan shıǵıw*. *Yad* joǵalıwı yaqı ulıwma bolmawı da múmkin: *onıń yadında (esinde) joq*.

«Yad» «eske alıw», «eske túsiriw» leksemasınıń túsiniqler belgilerin de ańlatadı: *Waqıyalarǵı esinde saqlaw, xalıqtıń esinde saqlanıw*. Mısalı: *Ásirese, onıń pútkil xalıqtı lárzege keltirgen «Xojeli waqıyası» atı menen belgili isi uzaq waqıtlar dawamında xalıqtıń yadında eń jaman kúnler sipatında saqlanıp qaldı («Xojeli waqıyası» ańızı)*.

Folklor tekstlerinde mental konceptler qatarında «bilim» intellektual koncepti ajırılıp turadı. Qaraqalpaqlarda «bilim» ruwxıy baylıq hám jaqsılıq sipatında da túsiniledi: *bilimli adam*. Qaraqalpaq folklorında bilimli adam joqarı bahalanadı, ulıǵlanadı: *Bilim – aqıldın shıraǵı. Bilimli elge nur jawar. Bilimli ushar, Bilimsiz qashar. Bilimli mındı jıǵar, Bilekli birdi jıǵar (Qaraqalpaq naqıl-maqalları). Qonıratlıda Abılǵazı iyshannıń jiyeni Arzı bilimli molla eken («Arzı baqsı» ańızı)*.

Qaraqalpaq tilinde «aqsaqal» túsiniǵı bar. Bul túsiniqtin mánisi házirgi kúnge kelip azı-kem ózgerdi. Eger burın «aqsaqal» dep turmıs tájiriybesin toplağan dana hám qariya adamǵa qarata ayılǵan bolsa, házirgi waqıtta ózinen jası úlken adamlarǵa qarata ayıla beredi.

Solay etip qaraqalpaq tilinde *aqıl, sana, ań, zeyin, bilim* – bular intellekt, al *aqıllı, sanalı, dana* – intelektual qábiiletke iye adam túsiniledi. Qaraqalpaqlardıń sanasında adamnıń sanalılıǵı onıń intellektual iskerligi menen tıǵız baylanıslı bolıp basqa barlıq tiri janzatlardan ajıratıwshı belgi sipatında joqarı turadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Кондратьева О.Н. Метафорическая репрезентация религиозных концептов в литературе Древней Руси // Вопросы когнитивной лингвистики – 2011. №4. – с. 36-47.
2. Никитина С.Е. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка. Культурные концепты – М., 1991. – с. 117-123.
3. Пименова М.В. Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерово. 2004.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004.
5. Самситова Л.Х. Концепты культуры в башкирской языковой картине мира. – Уфа 2010.
6. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.

7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 9-13-томлар. – Ташкент: «Маънавият», 2009.; Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 14-26-томлар. – Нөкис: «Илим», 2010.; Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87-томлар. – Нөкис: «Илим», 2014.; Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100-томлар. – Нөкис: «Илим», 2015.

ҚОСПА СӨЗЛЕРДИҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚЛАРЫ

Бекбергенов Қ.А.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақстан гуманитар илимлер илим- изертлеу институты

Қоспа сөз – ең кемінде еки түбір морфеманың бири бири менен қосылыуы нәтижесінде пайда болып, жаңа бир мәни аңлататуғын лексикалық бирлик.

Семантикасы жағынан қоспа сөз жай сөзге, ал сыртқы формасы хәм курамы бойынша синтаксислик сөз дизбеклери менен фразеологиялық дизбеклерге жакын турады. Мәселен, қоспа сөзлердің айырым түрлерин (мысалы, *билезик, быйыл, күндиз*) жай сөзден айырыу қыйын болса, олардың басым көпшилигин синтаксислик сөз дизбеклеринен хәм фразеологиялық бирликлерден ажыратуу бираз қыйын. Сонлықтан да қоспа сөзлердің тәбиятын толығырақ түсиниу ушын олардың басқа да тил бирликлеринен (жай сөзлерден, еркин хәм фразеологиялық сөз дизбеклеринен) айырмашылықларын ашып көрсетиу шәрт.

Қоспа сөзлер мәниси (бир мәни аңлатыуы), курамы (еки хәм оннан да артык компонентлерден турыуы), пүтинлиги хәм турақлылығы (компонентлериниң өзгермей бир пүтин формада қолланылыуы) жағынан фразеологиялық бирликлерге уқсас болып келеди. Сондай-ақ қоспа сөз де, фразеологиялық бирлик те гәпте бир ағзаның хызметин атқарады. Бирақ усыған қарамастан олар бири биринен айырым белгилери бойынша ажыралады. Көпшилик изертлеушилер қоспа сөзлерге арналған мийнетлеринде қоспа сөзлердің фразеологиялық сөз дизбеклеринен айырмашылықларына арнаулы тоқтаған [1; 23].

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң ишинде қоспа сөзлерге уқсас түри – фразеологиялық бирликлер. Проф. Е.Бердимуратовтың анықлауы бойынша, “бөлеклеуге болмайтуғын, семантикалық жақтан тутас, курамындағы компонентлердің жеке мәнилери жыйналып барып пүтин бир екінши мәнини пайда ететуғын сөз дизбеклери қарақалпақ тилинде фразеологиялық бирликлер деп аталады” [2;141]. Мысалы: *өкше көтериу, қаны қашыу, қулақ түриу, көзди ашып жумғаниша, аяғы жерге тиймеу, көз жумыу* хәм т.б. Булардың айырымлары қоспа сөзлерге жүдә уқсас, гейде оларды бири биринен айырыу қыйыншылық туўғызады. Сол себептен гейпара фразеологиялық бирликлер қоспа сөзлерге хәм, керисинше, қоспа сөзлер фразеологиялық сөз дизбеклерине қосып қаралған. Мәселен, қазақ тилиндеги *Темир қазық, Жети қарақшы, көз бояу, таяқ жеу* усаған фразеологиялық сөз дизбеклери қоспа сөзлер деп қаралған [3;72]. Ал қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерге *жарымжан, жарымес, ауызбиришлик, ашкөзлик* усаған қоспа сөзлер, *гәп етиу, көз таслау, қулақ салыу* усаған қоспа фейиллер де киргизилген [4;30].

Хақыйқатында да, фразеологиялық бирликлер, әсиресе еки компонентли бирликлер (мысалы, *көзи ашық, жүзи қара* хәм т.б.) қоспа сөзлер менен бирдей. Бирақ соған қарамастан олар арасындағы гейпара айырмашылықларды сезиуге болады:

1. Қоспа сөз жаңа лексикалық бирлик жасайды, оның курамындағы сөзлер курылысы хәм сеслик бейимлесиуи жағынан бири бири менен жүдә тығыз байланысады, хәттеки фонетикалық өзгерислерге ушырайды: *белбеу, әжана, ағайин, қайнаға, қолғап, көзгөреки,*

жолашар хәм т.б. Ал фразеологизм курамындағы сөзлер өз формаларын сақлайды, олар морфемалық хәм сеслик курылысы жағынан өзгерислерге ушырамайды.

2. Қоспа сөз курамындағы компонентлер жекке сөзлер хызметин атқармайды, олар бири бирине ғәрезли түбир ямаса тийкар болып есапланады [5;33]. Ал фразеологиялық бирликлердин компонентлери өз алдына бөлек сөзлер болып қолланылады.

3. Фразеологиялық бирликтин компонентлери жекке сөзлер болғанлықтан олардың хәр бирине пәт түседі: *аўзына қум қуйылыў, көпти көрген, тулыпқа мәңиреў, бас көтериў* хәм т.б. Ал жуп сөзлерден басқа қоспа сөзлер, айтып өткенимиздей-ақ, бир пәт пенен айтылады.

4. “Фразеологиялық бирликлер образлылық, экспрессивлик сыпатқа ийе. Бул нәрсе ондағы жеке компонентлердин астарлы мәниде қолланылыўында хәм соннан пайда болған пүтин мәниниң өткирлигинде көринеди” [2;141]. Мысалы: *мурнын көтериў* (менменсий, мақтаныў). Ал қоспа сөздин мәниси, тийкарынан, қосылыўшы компонентлердин мәнилериниң қосындысынан ибарат болып, оларда образлылық, экспрессия сезилмейди.

Бирақ гейде фразеологиялық бирликлер де, еркин сөз дизбеклери сыяқлы, қоспа сөзлерге өтеди, бундай фразеологиялық бирликлердеги образлылық, экспрессия кем-кем гүңгиртленеди, жоқ болады: [1;34] *жанашыр, ақаяқ, гүдибузар, сорықайнаған, ийттийме* хәм т.б.

Фразеологиялық бирликлердин қоспа сөзлерге өтиўи – тилдеги жанлы процесс. Қоспа сөзлер солардың есабынан байыйды. Қоспа сөзлерге өткен фразеологизмлердин курамында бир қатар өзгерислер де пайда болады: олардың айырымлары бир сөз сыпатында қосылып жазылады, компонентлери сеслик өзгерислерге ушырайды хәм сөз қәсийетинен айрылады, фразеологизмдеги идиомалық қәсийет кем-кем сезилмей қалады: *қаражал, қатықулақ, отағасы, сорықайнаған, алаяқ, қол үзиў* хәм т.б.

Солай етип, қоспа сөзлер фразеологиялық бирликлерден айырым белгилери бойынша (компонентлериниң жекке сөз болыў-болмаўы, пәттин характери, образлылық хәм экспрессия) ажыралады, фразеологиялық бирликлер гейпара жағдайларда қоспа сөзлерге өтеди хәм соларға сәйкес белгилерди қабыл етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. – М., 1961.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис, Билим, 1994.
3. Ысқақов А. Қазақ тилиндегі күрделі сөздер // Қазақстан мектебі, 1963, №2, 72-бет.
4. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. – М., 1982.
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис, 1985.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘПСАНАЛАРЫНДА БАЙЫҰЛЫ ОБРАЗЫ...

Бекимбетов А.М.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Қуслардың келип шығыўы хәкқындағы әпсаналар циклинде еки бир-бирине қарама қарсы «негатив» хәм «позитив» көзқарасқа ийе образлардың бири бул Байыұлы образы. Әпсанада сөз етилиўинше, есте жоқ ески дәўирлерде бир дәўлетли бай болған екен. Сол байдың бир ул, бир қызы болыпты. Бай улы менен қызын хеш нәрседен кемлик көрсетпей өсирипти. Бала менен қыз өсе келе ата-анасының гәпине қулақ салмайтуғын, өз билгенинен қалмайтуғын әдетти үрдис етипти. Бир күни бай баласы менен қызына қатты кейипти. Сонда бала менен қыз «өз аўалымызға кетсек, қус болып пәрўаз етсек» деп әрман етипти. Олардың бул «әрманын» еситкен әке «айтқаныңызды алла алдыңыздан

шығарсын» деп ашыұланып, Аллаға налыныпты. Әкенің налышын еситкен Алла олардың екеуінде қусқа айландырып жиберипти. Әке үйіне келсе, балалары көзлери өткір, турпаты қорениш қусқа айланған екен. Олар соннан берли адамлардан қашып, адам аяғы баспайтуғын қарабаханаларда жасап, гөне тамларға уя салатугын болыпты [1, 8-9 бб].

Байыұлы қарақалпақлардың сондай-ақ, көпшилик түркий тиллес халықлардың дүнья танымы бойынша инсанларға бахытсызлық келтириұши қус сыпатында белгили. Қарақалпақлар байыұлының шақырыұын өлимге ямаса үлкен апатшылыққа жорыған хәм оларды өзлери жасап атырған жерден куұыұды әдет еткен. Бул хәзирги дәуирдеги қарақалпақлардың генезисинде орын тутқан әйемги түркий қәуимлерлерде бул қусты қараңғылық, өлим дүньясы менен байланыстырыұына барып тақалса керек. Соның менен бирге байыұлы қарақалпақлар арасында кийели қус есапланып, оны өлтириұ апатшылыққа алып келеди деген көзқарас бар. Оның кийели қус сыпатында сәўлелениұи әйемги дәуирлердеги Сибирь халықлары, солардың арасында түркий қәуимлердің шаманистлик түсиниклерине барып тақалады. Сибирь халықлары фольклорында шаманизмге байланысly изертлеұлерде шаманлардың өз жәремшилери есапланған хайұанларды аұлаұына тыйым салынған. Егер шаман бул табуды бузса, оның руұхы сол өлтирилген хайұанлар руұхлары менен қас болып қалады хәм бул шаманды әжелге алып келеди деп түсинилген. Сибирь халықларының шаманлар хәққындағы легендаларын изертлеұши Е.Н.Дувакин Семен Яроцкий исимли шаманнан алған мына мағлыұматты келтирип өтеди: «Кондие – сову убивать нельзя. Сова – это Дямада. Если сову кто убьет, то её надо головой в сторону леса класть и говорить: Я не виноват. Это я не нарочно» [2, 40-б]. Әпсана тексти байыұлының соның менен бирге Үкинің де шаман қуслары, оның жәрдемшилери болғанын толық тастыйықлайды. Ал, байыұлының данышпанлық символы сыпатындағы қарақалпақ фольклорындағы басқа прозалық жанрлардағы образларының келип шығыұын Европа, Алдыңғы Азия, Киши Азия халықлары менен мәдений байланыслары нәтийжесинде сырттан қабыл етилген образ деп есаплаұға болады. Себеби, қарақалпақлар арасында таралған данышпанлық үлгиси деп есапланған Сулайман патша хәққындағы әпсаналарда ол өз данышпанлығы менен усы патшаны да жеңген персонаж сыпатында белгили. Байыұлыға белгили дәрежеде қатнаслы қарақалпақлар арасында таралған және бир әпсана бул Жапалақ қустың адамларға не ушын жаман атлы болыұ себебин түсиндириұши мазмунға ийе. Әпсана этиологиялық характердеги «Арғы теги адамнан ажыралып, тәғдир талайы менен қусқа айланған» дәстүрий басламадан басланады. Әпсананың қахарманлары Үки, Жапалақ хәм Байыұлы. Олар жасаған дәуирде бир залым патша болып, ол адамлардың сүйеклеринен сарай салдырыұды буйырады. Усыған байланысly хәр үйдің кишкене баласы салынатуғын сарайға қаланыұ ушын тартып алына баслайды. Үкесинен айырылып қалыұды қәлемеген Үки киши иниси Байыұлыны жасырып қояды. Залым патшаның хәмирин орынлаұшы Қырғый Үкиден инисин таұып бериұди талап етеди. Үки оған қарсылық көрсетеди. Сонда сум Қырғый Жапалақтың алдына келип, оны көп дүнья-мал ўеде етип алжастырады. Қырғыйдың гәпине исенген Жапалақ иниси Байыұлының жасырынған жерин көрсетип, оны тутып береди. Сол-сол екен адамлар оны жаман көрип қалғанлығы ушын Жапалақ журттан бөлинип жапада жалғыз жасайтуғын жағдайға түсип, елден ерек күн кешире баслайды. Халық арасында «Жапалақ көрсең атып ал, жаманнан бойың тартып ал» деген даналық сөз усы ўақыядан кейин пайда болған екен [1, 26-27 бб].

Хайұанлар хәм олардың белгилеринің келип шығыұы хәққындағы әпсаналар қарақалпақлар арасында қуслар хәққындағы әпсаналарға салыстырғанда аз. Қолда бар

эпсана текстлери бул эпсаналардың мазмунларының қуслар ҳаққындағы эпсаналардың сюжетлик конструкциясы, мазмун ҳәм идеясы менен өз-ара жақын екенлигин көрсетеди. Хайуанлардың пайда болыуы ҳаққындағы эпсаналарда да ең тийкарғы мотив социаллық табудың бузылыуы ҳәм соған сай адамның хайуанға айланыу мотивлери жетекшилик етеди.

Усындай типтеги хайуанатлар ҳәм қуслардың ямаса олардың басқалардан ажыралып туратуғын белгисиниң пайда болыуы ҳаққындағы Орта Азия түркий тиллес халықлары арасында кең таралған эпсананың және бири «Түйе не ушын жылдан бос қалды?» эпсанасы. Бизге белгили, шығыс халықлары көп әсирлер дауамында жыл атлары хайуанатлар менен байланыслы болған шығыс календары арқалы ис жүриткен. Илимий изертлеулер бул календардың ўатанын Хиндистан, Қытай ҳәм усы еллерде көп әсирлер дауамында ҳүкимлик еткен буддизим дини менен байланыстырады. К.Мәмбетов өз мийнетлериниң биринде кәраматлы Будданың жыл тәртибин белгилеу ушын барлық хайуанатларды мирәт еткенинлиги ҳаққындағы төмендеги эпсананы келтиреді: «Будданың шақырығына ең алды менен шаққан Тышқан, оннан кейин сабырлы мийнеткеш Өгиз, сезгир ҳәм қәхәрли Жолбарыс, бахтияр Қоян, ақ көкирек ҳәм кеширимли Айдарха, дана ҳәм гөззал Жылан, кеўилли Ат, ҳәрекетшен бирақ тартыншақ Қой, тапқыр ҳәм хийлекер Маймыл, кеўли ашық Қораз, садық ҳәм өжет Ийт, күшли ҳәм ойсыз Доңыз бирим-бирим кирип келеди. Будда олардың усы кирип келиу тәртиби менен жыллардың избе излигин белгилейди [3, 61-62 бб]. Әйjemги цивилизация ошақлары ҳаққындағы илимий изертлеулер әйjemги Хиндистан ҳәм Қытай цивилизациясының дүнья мәдениатына, соның ишинде түркий тиллес халықлардың мәдениатының раўажланыуына қосқан үлеси ҳаққында да кең сөз етеди. Усындай мәдений қатнасықлар тәсиринде сөзсиз шығыс календары ҳәм оның пайда болыуы ҳаққындағы эпсана да Орта Азияның халықлары тәрeпинен қабыл етилген ҳәм олардың дүнья қарасы тәрeпинен белгили дәрежеде интерпретацияланған. Яғный кәраматлы Будданың жыл атларын белгилеуи ҳаққындағы бул эпсаналық сюжет Орта Азия халықлары соның ишинде қарақалпақлар арасында таралған эпсананың архетипи, яғный дәслепки версиясы болған. Орта Азия хайуанатлар дүньясы ҳәм усы аймақта тиришилик етиуи инсанлар турмысында әҳмийетли орын тутатуғын Түйе сыяқлы хайуанның жыл есабына кирмей қалыуына байланыслы тымсаллық мәнидеги эпсананың пайда болыуына тийкар салған. Эпсаналардың дәслепки версиясы календардың пайда болыуын сөз еткен болса, екінши версия Түйениң минез қулқына байланыслы белгисин көрсетеди.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ этиологиялық эпсаналары усы халықтың ҳәр түрли жәмийетлик басқышлардағы өзлерин қоршаған орталықты таныу менен байланыслы қараслар, диний исенимлери, жәмийетлик ҳәм социаллық қатнасықлары, салт-дәстүрлери ҳәм әлбетте, фольклорлық фантазиясының турмыс талаплары менен байланыстырылған жемиси есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қарақалпақ халық эпсаналары // Дүзиуи: Т.Қанаатов. – Нөкис. 2000. – Б. 8-9.
2. Дувакин Е. Н. Шаманские легенды народов Сибири // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – М. 2011. – С. 40.
3. Мәмбетов К. Шығыс әдебияты тарийхы. – Нөкис. 1993. – Б. 61-62.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ НАН АТАМАЛАРЫ

Есбергенова Р.Б.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Нан – Орта Азия халықтары үшін мұхаддес тағам. Нан өнімлері бұрыннан хәзіргі күнге шекем халық арасында тансық тағам сыпатында белгили. Нан уннан қамыр ишине ашытқы, (хәзіргі күнде нан сода), дуз салынып қарылыу нәтижесінде таярланады. Өз гезегінде нан таярлау үшін дәслеп қамыр қарылыды. Қамыр – унды суу яки сүтке араластыруу нәтижесінде пайда болатуғын жумсақ қарыспа.

Нан жабыуда хәр бир халықтың,хәр бир миллеттиң түрлише усыллары бар. Сол сыяқлы қарақалпақ нанлары да өз алдына ажралып турады.

Усы күнге шекем қарақалпақ халқы нанларды тандырда, қазанда, ошақта, духовкада писирип келген. Усы сыяқлы өзгешелигине қарай отырып оларды *жапқан нан (шөрек), қазанға қатырылған нан, зағара, пәтир, майлы пәтир, буханка* деп ажраттық.

Қарақалпақ халқы тандырда пискен нанды көбинесе «жапқан нан» деп атаған. Бирақ хәзіргі күнде көбинесе шөрек нан деп жүритиледи. Жапқан наннан шөректің бираз паркы бар. Мәселен, Шөрек мереке-мейлис үшін зууаласы кишкене етип исленген майда нанларға айтылады. Шөрек– дөңгелек етип тандырға писирилетуғын нан түри. Шөректің *көмеш//күлкөмеш, гүмпей нан, гүлше* сыяқлы түрлері бар.

Көмеш//күлкөмеш – қоламтаға яки сөнбеген күлдің арасына салып писирилетуғын шөрек нан. Бул шуқырға жайластырылып, үстин топырақ пенен «көмиу» мәнисин аңлатыушы *көм-* фейилине – (*e*) *и* қосымтасы жалғанып жасалған [3,29]. Н.М. Икрамова көмешти шопанларда хәм шөллерде жасаған көшпелилер жеген деп жазады [4,19-21].

Гүмпей нан – шөректің жүдә былқылдақ бир түри усылай аталады.

Гүлше – шөректің қазанға қатырылған ямаса тандырға жабылған, қозға көмилип писирилген түри. Бул наның киши түри мәнисинде де келеди хәм бұрынан хәзіргі күнде шекем (бирақ хәзір кемнен-кем жадайда) шөрек нан менен бирге зууаласын киширейтип, балалар үшін жауып бериледи.

Қатырған нан//қазан жаппай//қатырма – қазанға жабылған, қазанға қатырылған нан түри. Тийкарынын илажсыз, яки асығыс жағдайда, яғный күн тынымсыз ләмгершиликли болып, тандырға нан жабыудың илажы болмаса, қамыр аз болып, оған тандырды хәлеклеудің зәрури болмаған жағдайда, ямаса, тез арада шай менен ишиу үшін бир еки нан керек болғанда жабылады. Хәзіргі күнде бизиңше бул нан түри таба нан деп аталады. Таба нан – табаға азғана май жағып, соң таяр қамыр салынатуғын нан түри. Қамыры шөрек сыяқлы ийленип, оннан сәл қалыңырақ болады.

Қарақалпақ халқы бұрыннан нан өнімлерин таярлауда бийдай, жүуери унынан көп пайдаланған хәм бийдай унынан шөрек, ал жүуери унынан зағара таярлаған.

Зағара – жүуери, тары ямаса шигиннің унына писирилген гешир яки асқабақ қосып, ыссы сууға қарылып ашытқы салып хәм оған бийдай уны араластырылыуы нәтижесінде пайда болған нан түри. Көлеми шөрек наннан сәл киширек хәм қалыңырақ болады. Зағара хәзіргі күнде де тансық хәм тойымлы тағам сыпатында сүйип желинеди. Көбинесе қыс мәусимінде хәм Наурыз байрамы қарсаңында таярланады.

Буханка//пөлкинан – темирден арнап исленилген қәлипке салып писирилген жумсақ, былқыддақ, сапалы етип таярланған төртмүйешли нанның түрі. Бул нан түрі үйлерде таярланбайды, тек арнаулы сеҳларда ғана писирилип базарларда сатылады.

Гөшли нан – қамыры арасына гөш салып, тандырға жабылады ямаса табада, духовкада писириледі. Нан өнимлери ишинде тансық тағам есапланып әсиресе Хөжели районларында көбирек таярланады.

Нан өнимлери арасында ашытқы салынбай таярланатуғын нан түрлери де ушырасады. Олар – *пәтир, ақсаулақ хәм қуймақ*.

Пәтир// пәтир нан – қамырды ашытпай табаға, тандырға писирилетуғын жуқа нан. *Пәтир* арабша сөз болып, «ашытылмаған, көптирилмеген» деген мәнилерди билдиреди.

Пәтир қамырды ийлеп болғаннан кейин көп өткермей, ашытпай жабылатуғын нанның түрі болып, ол астақтаға қарама үлкен хәм жуқа етип жайылады, оның тандырда писиуи де тез болады. Пәтир зәрүрликке қарай, яғный, мереке беретуғын ўақытлары көп аўқатқа гүртик жеткеріу қыйын болған жағдайда пәтирлеп (сорпаға пәтир туўрап) табак тартыу ушын жабылған. Айрым жағдайларда пәтир орнына ақсаулақ салып писирилген. Ақсаулақ – қамырды жүдә жуқа-пәреңи етип ашытпай исленетуғын нанның түрі. Көпшилик буны аўқат атамасы деп есаплайды. Себеби алдынлары той яки басқа да мәресимлерде гүртик орнына пискен ақсаулақ салып беріу үрдис болған. Бирақ хәзирги күнге келип бул тағам дерлик таярланбайды. Сол менен бирге хәзирги ўақытта оның ишине бир неше нәрселер (гөш, моянез, кейтшуп, кыяр, помидор х.т.б) салынып фаст фуд тағамы есапланған *лаваш* таярланады.

Пәтирдің *пиязлы пәтир, шыжсықлы пәтир, қам пәтир, майлы пәтир, қатлама пәтир, гөшли пәтир* деген түрлери бар.

Қатлама пәтир – тоң май менен ақ майды табаға қыздырып, пияз салып қуўырылған араласпа жуқа етип жайылған қамыр үстине жайып салынады хәм оралып, қатланып исленетуғын тандырда ямаса духовкада писирилетуғын нанның бир түрі.

Қам пәтир – арасына хеш нәрсе салымай жуқа етип жайылып тандырға ямаса қазанға жаўылатуғын нан. Пәтирдің бул түрі көбинесе нан сорпа ямаса нан қуўырдақ писириу ушын арнаулы таярланған. Бирақ хәзирги күнде қам пәтир бурынғы сыяқлы хожалықларда таярланбайды..

Майлы пәтир-қамыр жуқа етип жайылғаннан кейин жуқа етип өсимлик майы жағылып, қамыр шыйырылып оралатуғын пәтир түрі.

Шөректей орам пайда болғаннан соң ол қайтадан жайылады хәм биринши мәрте жағылған май қамырға сиңип болғаннан соң жайылған зуўалаға екинши мәрте май жағылады. Ол да кейнинен шыйырылып оралып, және қайтадан жайылады хәм қызған тандырға жабылады.

Биз нан ишине салынатуғын өнимлерине қарай отырып оларды *сүтли, майлы, пиязлы, гөшли* нан деп бөлип қарадық.

Соның менен бирге нан өнимлери ашытқы¹ салынып ямаса салынбай таярланады. Мәселен: Ашытқылы нан өнимлерине *шөрек, баўырсақ, шелтек// жайман// созбан// поссық, қатлама, загара, буханка//булка* нан киреди.

Баўырсақ – қалыңлау етип жайылған қамырдан домалақ ямаса төрт мүйешли етип кесип майға писирилетуғын нанның бир түрі. Баўырсақтың да бир неше түрі болады:

¹ Ашытқы – қамырдан исленетуғын нәрселерди писириу ушын салынатуғын ашытылып қойылған нәрсе.

ший баўырсақ, қудағай баўырсақ. Ший баўырсақ – баўырсақтың кишкене түрі. Ол көпшилик жағдайларда тойға арналып писириледи. Қудағай баўырсақ – көлеми жағынан ший баўырсақтан үлкенірек болады, ол да тойларда писириледи.

Шелпек – майға писирілген жуқа дөңгелек нан, созбан. Шелпектің аталығында бир неше өзгешеліктерді көріуіміз мүмкін. Мәселен: Тахтакөпір хәм Қараөзек районларында шелпек, Хөжели хәм Шоманай районларында *жайман* деп атайды. Кубла диалекте болса *поссық* деп жүритиледи. Елликқала районы ўәкиллери шелпекти *поссық* деп атайды. Деген менен, М.Худаярова өзиниң диссертациялық жумысында шелпек пенен поссықты өз алдына бөлек үйренген. Ол былайынша көрсетеди: Шелпек – нанның майда қуўырып таярланатуғын бир түрі. Бул еки тағам түрине қарата қолланылады: 1. Майда жуқа етип писирилетуғын тағам түрі түсиниледи хәм қарақалпақлар да сол тәризде таярланатуғын тағамды шелпек деп атайды. 2. Бул тағамның қамыры жуқа жайылып, табада яки қызған қазанда майсыз писирилип алынатуғын нан түрі. Ол пискеннен кейин қабат-қабат тақланады хәм шелпек арасына қатық сүртиледи. Бул қатықлы шелпек деп аталады [3,61]. Айырым мағлыұматларға қарағанда ақсаўлақ аўқаты ушын таярланған қызған қазанға созып салынған қамыр *созбан* деп аталады. Ф.Абдуллаевтың «Хоразм шевалари» кітабында поссық-пончик (гөшсиз сомса) деп берілген [1,112]. Демек, буннан көринип турғанындай шелпектің еки түрі бар: бир түрі майға қуўырылады, ал екіншиси майсыз қызған қазанға салып писириледи.

Куймақ – унды суйық қамыр етип майға қуйып писирилетуғын жумсақ нан. Бирақ хәзирде бул нан түрі дерлік писирілмейди, оның орнына қамыр ишине сүт хәм бир неше мәйек салынатуғын куймақ көбірек таярланады.

Улыўма алғанда, қарақалпақ тили лексикологиясында қолланылатуғын нан өнімлери атамалары көпшиликти қурайды хәм мәніси жағынан бир-биринен өзгешеленеди. Соның менен бир қатарда айырым нан өнімлери атамаларының қолланылыў өриси кемейгенлигин көріуіміз, ал айырым атамалардың улыўма қолланылмай кеткенлиги ушын оларды гөнерген сөз қатарына қосыўымыз мүмкін. Сондай-ақ атамалардың бириниң орнына екіншиси қолланылған жағдайларды да ушраттық хәм мысаллар менен дәлилледик. Сонлықтан да биз бул мақаламызды актуал деп есапладық хәм нан өнимине байланысly атамаларға лексикологиялық тәрептен түсиник бериўге хәрекет еттик.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент, 1981.
2. Алишер Навоий асарлари тилиниң изохли луғати. – Тошкент: «Фан», 1983.
3. Худаярова М. Ўзбек тилидаги таом номлариниң лингвистик таҳлили // дисс...канд.филолог.фан. – Тошкент, 2010.
4. Икрамова Н.М. Узбекская кулинарная лексика. – Ташкент: «Фан», 1989.

QARAQALPAQ TILINDE DÁN ÓNIMLERINEN TAYARLANATUĞÍN TAĞAM ATAMALARÍ

Esbergenova R.B.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti*

Qaraqalpaqlarda dán ónimlerinen tayarlanatuğın tağamnıń túrleri kóp. Dán ónimlerine gúrish, biyday, júweri, lobiya, tarı, gúnji, másh kiredi. Gúrishten tayarlanatuğın tağam túrlerine *palaw, sháwle, góje, máshaba* hám basqalardı kirgiziwge boladı.

Palaw – gúrishten pisiriletuǵın qoyıw taǵam túri. Bul taǵam qaysı tildiń negizinde payda bolǵanlıǵı anıq emes. Ózbek tiliniń túsindirme sózliginde palaw paris-tájik sózi dep kórsetilgen [3,569]. Palaw ataması hind tilinde de ushırasadı: pula, pala tárizinde qollanadı [1,346]. Azerbaijan tilinde *palab*, qazaq tilinde *palaw*, inglis tili luǵatında *pilaw* sózi hindshe dep kórsetilgen [2, 212]. Fransuzsha-russha sózlikte *pilaw* formasında berilgen. Fransuz tilide *w* háribi inglis tilinen kirgen sózlerde ǵana qollanıladı. Bul atama fransuz tiline inglis tilinen ótken.

Qaraqalpaq xalqında palawdıń *súzbe palaw* dep atalǵan túri ǵana tayarlanadı. *Súzbe palaw* – maydı azıraq quyp, gúrishin ıssı suwǵa bórttirip alıw jolı menen tayarlanatuǵın taǵam. Palaw taǵamınıń ishine salınatuǵın ónimlerine qarap *góshli palaw*, *máyekli palaw*, *tawıq*, *qırǵawıl*, *qoyan góshi salınǵan palaw*, *ishek-qarın salınǵan palaw* dep ajratıwǵa boladı.

Sháwle – taǵamınıń palawdan sál suyıqlaw etip tayarlanatuǵın túri. Sonday-aq, tek gúrishtiń ózinen emes, al gúrish hám máshti aralastırıp pisiriletuǵın túri *másh sháwle* dep ataladı.

Sútgúrish// sútpalaw – sút hám gúrishten tayarlanatuǵın qoyıw awqattıń túri. Azıraq suwǵa gúrish hám az muǵdarda duz salınıp qaynatıp, soń gúrish jarılıp baslaǵan waqıtta sút qosıp tayarlanatuǵın taǵam túri. Sútti iritip jibermeui ushın, duz az salınadı, taǵam qoyıwlanıp baslaǵan waqıtta ǵana dámge qaray duz salıw múmkin. Taǵam tayyar bolǵannan soń, ortasına sarı may quyladı.

Sút burish – gúrishti súttiń ózine qaynatıp, pisiriletuǵın suyıq awqat túri. Taǵam ishine palawqabaq, asqabaq, ashshı burish salıp tayarlaw múmkin. Taǵamınıń bul túri kóbinese qıs kúnleri gripp bolǵanda tayarlanadı.

Gúrish ónimi menen birge másh, lobiya, júweri aralastırıp suyıq taǵamlar da tayarlanǵan olarǵa *góje*, *máshaba* sıyaqlılardı kirgiziw múmkin.

Góje – júweri, gúrish, sók hám basqa dán ónimlerinen tayarlanatuǵın suyıq taǵamınıń túri. Asqatıǵına qatıq, sút, ayran quyp, kóbirek jazda ishiletuǵın jeńil taǵam túri. Ishine quylatuǵın asqatıǵına qaray bir neshe túrleri bar: *sút góje*, *qatıq góje*, *ayranlı góje*. Bul taǵamınıń Nawrız bayramında jańa jıldıń kiriwine arnalıp pisiriletuǵın túri Nawrız góje dep atalıp, ol jeti túrli dán daqılınan tayarlanadı.

Máshába – máshti suwǵa qaynatıp, sút, qatıq qatıp hám may shajlap pisiriletuǵın suyıq taǵam.

Jarma – júwerini jarıp tayarlanatuǵın suyıqlaw awqattıń túri.

Joqarıdaǵılar dánli ósimliklerden tayarlanatuǵın suyıq, qoyıw taǵam túrleri. Bunnan basqa da dánli ónimlerden, olardı quwırıp, qaynatıp basqa taǵamlar da tayarlanadı. Olarǵa *quwırmash//badıraq*, *iyjan*, *taqan*, *súmelek*, *halwa*, *maysóklerdi* kirgiziwge boladı.

Gúrish ónimi tek awqat tayarlawda emes, al salat tayarlawda da qollanıladı. Máselen: garnir – góshten, balıqtan, dännen, ovoshtan islenip tamaqqa qosılatuǵın taǵam. Házirgi kúnde bul taǵamınıń recepti ózgergen bolsa kerek. Sebebi garnir házirde tómendegishe tayarlanadı: Tabáǵa azǵana may quyp, gúrish salınadı hám suw, duz salıp óz aldına pisirilip alınadı. Piskeń gúrish shay kesegge salınıp, soń tarelkaǵa tónkeriledi, keseniń forması shıǵadı. Qaptalına mayda quwırmalanıp pisirilgen gósh, piyaz, bolgar burish salınıp, salat sıpatında dasturqanǵa tartıladı.

Quwırmash//badıraq – júweri, biyday, mákke, arpa hám t.b sobıqlılardıń dánlerin qazanǵa salıp quwırıwdan payda bolǵan taǵam túri. Házirgi waqıtta bul taǵam bazarlarda tayar halında bolǵanlıqtan úylerde tayarlanbaydı.

Sók – tarınıń qaynatıp, quwırıp, kepeginen ayırıp, alınǵan dani. Bul sóz áyyemgi túrkiy tilinde sók tárizinde qollanılgan [4.659]. Sók – taǵam sıpatında shayǵa, qatıqqa, sútke salınıp qumsheker menen aralastırıp jelinedi. Sol menen birge sókten bunnan basqa da bir neshe taǵamlar tayarlanadı:

Maysók – jaña pisken sarı mayğa sókti bılǵap ishine jiyde taqan aralastırıp islenetuǵın taǵam túri. Házirgi waqıtta taǵamnıń ishine jiyde taqan qospay, sókti ıssı suwǵa jibitip, sarı may menen aralastırıp, tek toylarda (shashıw, kelin toy) ǵana tayarlanadı.

Bórtpe – sókti mayǵa, sútke, qantlı suwǵa jibitiwden islenetuǵın taǵam.

Taqan//talqan – quwırılǵan tarı, júweri, arpa hám taǵı basqalardı kelige túyip yamasa digirmanǵa tartıp islenetuǵın taǵam túri. Taqannıń bir neshe túrleri bar: *iyjan taqan, qara taqan, sók taqan, mákke taqan*.

Iyjan – gúnjini qaynatıp quwırıp, oǵan nan, jiyde, qumsheker hám t.b. ónimlerdi aralastırıp kelige túyip, untalıp islenetuǵın taǵam. Aldınları kendirden de islengen hám qant ornına qawın qaǵı salınǵan. Iyjan házirgi kúnde gúnjige qatqan shórek nan yáki zaǵara nan, qumsheker aralastırıp kelide túyip tayarlanadı. Bul taǵam kóbinese Nawrız bayramında tayarlanıp, xalqımız áwesek etip súysinip jeydi.

Qarataqan – tarınıń ishki qabıǵı menen sóktiń untaǵınan islenetuǵın taqan túri.

Súmelek – tamaqtıń bir túri. Biydaydı, arpanı kógertip, onı kelige túyip yamasa myasrovkadan ótkerip suwına un shalıp, bir kún dawamında qaynatıp tayarlanatuǵın, bókpenge uqsan taǵam túri. Házirgi waqıtta arpadan emes, arnawlı egilgen biydaydıń kóginıń maydasınan tayarlanadı. Taǵamnıń bul túri tek báhár máwsiminde tayarlanıp, házirde taǵamdı tayarlaw kópshilikke ádet túsine endi.

Halwa – ósimlik dáninen qant, may, un, gúnji yamasa pal qosıp qaynatıp islenetuǵın mazalı taǵam túri.

Ulıwma alǵanda, qaraqalpaq taǵam atamalarınń arasında dán ónimlerinen tayarlanatuǵın taǵam atamaları kópshilikti quraydı. Joqarıdaǵı maǵlıwmatlardan kelip shıqqan halda biz dán ónimlerinen tayarlanatuǵın taǵamlardı tayarlanıw jaǵdayına qarap tómendegishe ajratıw: kúndelikli xalıq turmısında kóp tayarlanatuǵın taǵamlar; olarǵa palaw, máshába, góje hám t.b. kirgiziwge boladı. Házirde ulıwma tayarlanbaytuǵın taǵam túrlerine: halwa, badıraq. Tek toy-merekelerde ǵana tayarlanatuǵın taǵam túrlerine maysók, sháwle sıyaqlılardı kirgiziwge boladı. Sol menen birge, házirgi kúnde kemnen-kem jaǵdayda ǵana tayarlanatuǵın taǵam túrleri de bar bolıp, olarǵa qarataqan, sútburış, iyjan, taqan kibiler kiredi hám olardı kóp jaǵdayda tek jası úlken insanlar ǵana tayarlaydı. Bul bolsa ayırım dán ónimlerinen bolǵan taǵam túrleriniń adamlar esinen shıǵıp ketiwi, bunıń aqıbetinde bolsa olar qollanıwdan shıǵıp qalıwı múmkin. Sonıń ushın biz bul maqalamızdı aktual dep esapladıq.

ÁDEBIYATLAR:

1. Plobbs.Urdu classiol and Englisen. – London, 1884.
2. Индийско-русский словарь. 1953.
3. Ўзбек тилининг изокли луғати. Т. 2. – М.: Рус тили, 1981.
4. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М., 1965.

ДӘСТАНЛАРДА БАТЫРДЫҢ КӘРАМАТЛЫ ТУҰЫЛЫҰЫ МОТИВИНИҢ ТҮРЛЕРИ

Исаков Р.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Қарақалпақ халық дәстанларында қахарманның туұылыұ мотивиниң улыұма схемасы төмендегише болып келеди:

- 1) *зайрытәбийий туұылыұ (өсимликтен: теректен, шеңгелден, алмадан ҳәм т.б.);*
- 2) *тотемнен туұылыұ (жолбарыстың, қасқырдың, әждарханың ҳәм т.б. жүрегине, гөшине жерик болыұ);*

3) Әрұақлардың көмеги менен туұылыұы, перзентке зар кексе ата-ананың мусылман әулийе-әнбияларға сыйынып, солардың басына түнегеннен кейин тилеклери қабыл болып анасының бойына питиұи;

4) пери менен адамның қосылыұынан туұылыұы;

5) гәрде туұылыұы.

Батырлардың кәраматлы жағдайда туұылыұының бирин **“ғайрытәбийий (күйеұсиз) туұылыұ мотиви”** қурайды. Улыұма “ғайрытәбийий туұылыұ мотиви” “алғашқы кәұимлик исенимлерде, дұнья жүзине тарқалған баслы динлерде де” көплеп гезлеседи [1, 335-б]. Ғайрытәбийий туұылыұ мотиви бойынша қахарманлар жансыз затлардан, яғный теректен, мийұеден т.б. жаралған. Бул өте ески мотивлердин бири.

Мәселен, “Бозуғлан” дәстанын алып қарайық:

Өййем заманда ноғайлы халқында Бабахан патшаның журтында Дәрұиш деген бай болады. Жасы алпысқа келгенше перзент көрмейди.

“– Эгасыз дұньяны жыйнап нетейин, етек-жеңимди кесип қәлендер болып кетейин, алла-тааладан бир перзент талап етейин”, - деп әулийе излеп кете береді.

Әулийе қоймай түнеп, машайық қоймай жылайды. Бир күни қайтып киятырса алдынан шопан шығып жол сорайды. Бай перзент дағында жүргенлигин айтады. Сонда шопан үш күнликте қойына топалаң араласқанын, бәлент таұдың басында шоқ шеңгелден қойларын айландырғанда, топалаңнан арылғанын айтып, буған да шеңгелден айланып көриұди мәсләхәт етеди.

Бай шоқ шеңгелди айланып зыяратлайды. Түс көреді. Түсинде бир ул, бир қыз беретуғынлығын, балалары жети жасқа шыққанда өзиниң жанын алатуғынын айтып аян береді. Соң хаялы жүкли болады. Ай жарылқап күн туұып, ат басындай ул туұады. “Уғлың ерге ылайық туұған екен, төменги ерни салпы екен, аты ер Бозуғлан болсын” – дейди халық [2, 213-б.].

Бул дәстанда өсимликлерге табыныұшылық қалдықлары көринис тапқан. Ағаш тотеми әзелден адамзатты жаратыұшылық “хызмети менен” танылған. Ағаш туұралы ырымлар елеге шекем халқымыз арасында сақланып қалған. Мәселен, жалғыз теректи кеспеұ, ағашқа шүберек байлап тилек тилеұ, жалғыз терекке сыйыныұ, әулийе басына терек отырғызыұ хәм т.б.

Матриархат жәмийеттеги тәбият қубылыслары менен өсимликлерден пайда болыұ, яғный, ғайрытәбийий туұылыұ мотивине деген исеним тотем-бабаға деген исенимге, яғный **“жерик тағамын жегеннен пайда болыұ”** мотивине уласты. Айрықша аңлар менен жанұарлардың, яғный, тотемниң қасийетлери көшеди деп исенгенликтен эпосларда батырдың анасы жыртқыш аңның өтине, баұырына, жүрегине жерик болады.

Тотем-баба көбинесе айрықша күшли бир аң болып келеди. Бала ғайыптан туұылмайды. Әкеси, анасы – адамзат баласы. Лекин, оның айрықша болыұы – анасының жерик болған аңды жеп, тотемлик қасийетлерин бойына сиңириұинен. Туұылған бала да анасы жерик болған пайытында жеген аңға уқсап дәұжүрек батыр, айрықша болып туұылады.

Мәселен, “Мәспатша” дәстанында Мәспатшаның анасы Қарашаш жолбарыстың жүрегине жерик болады. Бул дәстанда да Әбдикерим бай баласыз болады, бала болмаса дұнья-малдың, тиришиликтиң мәниси жоқ болып перзентсизлик дәртинен нала шегеди. Перзентсизлик дағында жүргенде 7 жаслар шамасындағы еки баланы көрип қалады, бул баллар ғайыптар болып, Әбдикеримге атларын сатады хәм түсине кирип аян береді. Әне, соннан кейин хаялы Қарашаш жолбарыстың жүрегине жерик екенлигин ерине жеткерип,

“Кеўлим болды аққан булақ, әрманым сол кеўлимде дақ, жолбарыстың жүрегін бир тислесем, еки дүньяда әрманым жоқ. Айтар саған арызды, қостарына сол парызды, жерик асын таўып бермек, мойныңызға қарызды” жерик асын қалай болмасын таўып келиўди буйырады.

Қыйыншылықлар менен жолбарысты қолға түсирип, жүрегін алып атырғанда жолбарыстың жүрегін түк басқанлығын көреді [3, 20-22-бб.].

Улыўма алғанда, жан-жанўардың жүрегине жерик болыў мотивиниң тотемлик түсиниклерге байланыслы дәрегенлиги анық.

Эпосларда ата-ананың бала ушын қыйыншылық көриўи хәм бойына бала питкен аналардың арысланның, қапланның, жолбарыстың жүрегине жерик болыўы ер бала туўылыўының нышаны саналған [4, 74-б.]. Аналарының жерик болған ўақтында қыйналыўы, батырлардың дүньяға келиўиниң де қыйын болғанлығы олардың ержүрек, қайтпас батыр болыўының белгиси саналады.

Қарақалпақ халық дәстанларында қахарманның **әрўақлардың көмеги менен туўылыўы, перзентке зар кексе ата-ананың мусылман әўлийе-әнбияларға сыйынып, солардың басына түнегеннен кейин тилеклери қабыл болып анасының бойына питиўи** мотиви көп ушырасады. Перзентсиз ата-ананың әўлийелер аралап, пирлерге сыйыныўынан соң перзентли болыўы сюжети қазақ, қырғыз, түркмен, өзбек эпосларында да ушырасады.

Дәстанлардың бас қахарманлары әпиўайы бала емес, ал қария ата-анадан туўылған айрықша бала болып келеді. Ата-ана қаншелли қария болса да әрўақлардан, пирлерден, Қудайдан бала сораўдан тынбайды, үмитин үзбейді. Қудайдан тилеп алған бала батырды үлкейгенде де оны әўлийе-әнбиялар, пирлер мұдамы қоллап жүреді.

Ғайып ерен қырық шилтен болса әпиўайы адамлардың көзине көринбейтуғын, тек айрықша қасийетке ийе адамлар ғана көре алатуғын халықтың арқа тутып, жақсы көрген адамын қорғап, қоллаўшы руўх. Қырық шилтен образының қарақалпақ фольклорында көринис табыўы зароастризм дини менен байланыслы.

Мифлик санаға байланыслы енген исенимлерди қахарманлық дәстанлардан, аңызлардан, ертеклерден сюжет, мотив түрінде көплегі гезлестіриў мүмкин. Солардың бири – **пери менен адамның некелесиўи**. Мәселен, “Едиге” дәстанында Баба Түкли Шашлы Әзиз пери менен қосылғаннан кейин Едиге туўылады. “Қараман” дәстанында болса қахарманның кәраматлы туўылыўы оғада әйемги мифлик түсиниклер менен қарыстырылған халда сүўретленеді. Қараманның да анасы пери. Ол хәққында дәстанда былай делинеді: Ерте әйем заманда Арап деген журтта Таймұрас деген патша болады. Оның жүз қатыны болса да перзенти болмайды. Бес жүз елиў жасына шекем перзент көрмейді. Алты жүз елиў жасында Зерди атлы пери қызға үйленеді. Ол пери қырық жыл дегенде жүкли болып, әждарханың жүрегине жерик болады. Он еки жыл курсак көтерип жүреді. Қырық күн туўа алмай толғатады, баланы туўып атырғанда өзи өлип кетеді. Баланы ананың қарнын жарып алады [5, 345-б.].

Гөрде туўылыў мотиви тотемлик исенимлердің тәсиринен пайда болған әйемги мифлерден басланады. Бул мотивтиң алғашқы жәмийет адамларының исениминен алынғанлығы анық көзге тасланады. Түркмен, қарақалпақ вариантларында Гөрүғлы гөрде туўылады. Орта Азия халықтарының Гөрүғлының атының гөрде туўылыўына байланыслы қойылыўын, хәр бир атқарыўшының сол ўақытлардағы ханлардың жаўызлығы менен Гөрүғлының қахарманлық образын күшейтиў мәнисинде сүўретленгенлиги көринип турады [6, 7-б.].

Әне усылай қахарманның кәраматлы тууылыу мотиви болажақ батырдың күдиретинен дәрек береді. Айрықша жаратылыс ийеси болған адамзаттың пери қызлары менен байланысуы олардың тәғдиріндеги айрықша уақыя. Мифлик образлар – пери қызлары “адамзатлық емес” дүнядан “адамзатлық” дүняға қарай ауысады. Перилер ҳаққындағы исеним халық түсинигинде ҳақыйқатлық сыпатында сақланған. Перилер тууырали аңызлар халық арасында ҳақыйқатлық түринде де айтылып келди.

Кәраматлы тууылыу мотивиниң кәлиплесиуине адамзат тарийхындағы ҳәр қыйлы исеним-инанымлар тәсири үлкен болған. Әйемги заманларда адамлар қахарманның тууылыуын тәбийий жағдайынан басқаша кәраматлы, тилсим ҳалатлар менен түсиндириуе ҳәрекет еткен. Кәраматлы тууылыу мотивлеринен тотемизм, зароастризм, шаманизм, мусылманлық элементлери айқын байқалады. Қахарманның кәраматлы тууылыуы матриархат дәуирде диний исенимлер менен байланысly болса кейинги дәуирлерде бул мотив эпосларда қахарманды кәраматлы етип көрсетиу ушын қолланылған көркем усул сыпатында орын алды.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – М.: Изд.вост.лит., 1960.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. “Бозуғлан” дәстаны. 17-том. – Нөкис: «Илим», 2010.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. “Мәспатша” дәстаны. X том. (Қыяс жырау варианты). – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1982.
4. Марғулан Ә. Ежелги жыр-аңыздар. – Алматы: “Жазушы”, 1985.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. “Қараман” дәстаны. 21-том. – Нөкис: «Илим», 2011.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. “Төрүғлы” дәстаны. XV том.– Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1986.

IYT KONCEPTI

Iskenderova E.K.

Аjiniyaz atındaғы Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Búgingi kúnde lingvomádeniyattanıwda konceptti hárbir millettiń milliy dúnyaqarasları, qabıllawı arqalı pútkil álemniń tillik kelbetin seziniw, ańlaw faktori sıpatında qarastırılıp atırғанın ayırıqsha atap ótiwge boladı.

Házirgi til biliminiń eń tiykarǵı baǵdarlarınıń biri bul – koncept bolıp esaplanadı. Bul termin kognitiv til bilimi hám lingvokulturologiyanıń zárúr kategoriyalarınan esaplanadı. Koncept oǵada keń túsinik. Oǵan uǵımlar, túsinikler jıynaǵı dep baha beriw orınly boladı. Koncept sóz benen de, sóz dizbekleri menen de, frazeologiyalıq birlikler arqalı da berile aladı.

Iyt koncepti arqalı ol dúzde de, úyde de adamnıń joldası, dostısı, ǵamxorshısı, járdemshisi, qáwip-qáterden xabar beriwshisi, sadıq hám adamǵa es bolıp kelgen haywan mánileri túsiniledi. Sonlıqtan da, iytти usı tárepleri menen adamlar álpeshlep baǵıwı menen birge, iyt jaman niyetlerden de asırawshı kúsh iyesi sıpatında da túsiniliwin qaraqalpaq xalqına tán tómendegi ırımlardan da kóremiz. 1. «Gódek qırqınan shıqqannan soń iytkóylegi iytke kiygizilse, ómir jası uzaq boladı»; 2. Nárestege er adamnıń «iyti tiyse; kózi ótse», denesi suwıq boladı; 3. Basında duwası bar adam iytayaqtan kúnde azanda úsh mártebe iyttey bolıp shalıpıldıtıp suw ishse, iytayaqqa basın juwsa, duwanıń kúshi qaytıdı; 4. Aǵayın adamlar bir-biri menen pıshıq, kúshik alıssa arası «iytli-pıshıqlı», jánjelli boladı; 5. Tandır basında iyt-pıshıqqa nan berilse, ırısqı-

nesiybeñ dalağa ketedi; 6. Ídistı *pıshıq* jalasa – úsh márte, *iyt* jalasa – jeti márte «bismilla» dep shayıladı; 7. Tandırğa *iyttiñ* tezegi taslansa, nan turmaydı; 8. Úy biykesi *iytke* tas ılaqtırsa, úydiñ ırısqa, nesiybesi ketedi; 9. *Iyttiñ* tilegi jaqsı boladı: «usı úydiñ on balası bolğay, hesh bolmasa solardağı nandı qağıp alıp jesem de, kúnimdi kórer edim» - deydi; 10. *Iyt* aspanğa qarap ulıy berse, jaqsılıq nıshanı sanalmaydı. Onayda urıp, ulığanın qoydırtadı; 11. *Iyt* óz ırısqa menen jasaydı; 12. Birewge *iyt*, *pıshıq* berilgende, «qut ketip qalmasın» dep azğana tók qıyıp alıp qalınadı» t.b [1:493-519].

Tilimizde úrp-ádet, dástúrlerde, jas balanın eger úlken adam, úyge kelgen jat, ózge adam tañlanıp qarağanınan birden hálsirep awırıwın «iyt tiyme», «iytleniw» dep atalsa, al jas balağa usınday zıyanlardı ótkermewi ushın balanın bet-awzın *iytke* jalatıw, *iytayaqqa* shomıldıırıw sıyaqlı ádetler de bar bolıp, endi dúnyağa keliwden qırq kúnge shekem ústine kiydiretuğın kóylegin de «iyt kóylek» dep atawı da tosınnan emes. Sebebi, bul ırım hám dástúrler xalıqtıñ isenimleri, inanımları menen tıgız baylanıslı. Sógis, qarğıs mánisindegı adamnıñ pás qılığın, oğada qásiyetsiz qılwaların *iytke* teñew «*iyt*, *iyt shirkin*, *iyttiñ balası*, *iyttiñ tuwğanı*, *iyttiñ tóli*», al, hayal adamğa baylanıslı *qanshıq* sıyaqlı qopal, vulgarizm sózler de ushırasadı. *Iytke* baylanıslı teñewlerdiñ kópshiliginde adamnıñ minez-qulqı názerde tutiladı. «*Iyt minez*» - ashıwshaq, biymaza, urısqaq.

Demek, basqa da túrkiy xalıqlardıñ salt-sana, uğım, diniy inanımlarında kórsetilgeni sıyaqlı *iyt* – úyge bereket, ırısqa, qut, dáwlet shaqırıp turatuğın jaman islerden, jaman niyetlerdiñ bolıwın aldın ala boljap, dusmallap, siltew beriwshi, shańaraqqa tatıwlıq tilep turıwshi, duwanı, qırsıqtı, iplas islerdi qaytarıwshi t.b. haywan sıpatında esaplanadı. Sonlıqtan da, *iyt* uzaq ásirler dawamında adamlar menen birge úy haywanı sıpatında jasap kiyatırğanlıqtan *iyttiñ* háreketi, kórinisi, minez-qulqı sıyaqlı belgileri adamlarğa tanıs bolıp, *iyt* zoonimli til birlikleri, ırımlarda, teñewlerde, naqıl-maqallarda, turaqlı dizbeklerde ónimli túrde qollanıladı. Ertek tekstlerinde de *iyt* xalıqtıñ ruwxıy mádeniy ómiriniñ, sana-seziminiñ ajıralmas bir bólegi bolıp sanaladı.

Dástanlarda *iyt* zoonimi qollanıluwına: Qorrashınıñ óligin, *Gúrjilerge* talattı («Qırıq qız»). *Iytlerge* tarttırıp, bağıñ tildirer, Bársheñizdi úsh ağashqa ildirer («Hajı-girey»). *Qos tazısı* izinde, Aq suñqarı qolında («Shiyrin-sheker»).

Dástanlarda sóz etilgen *iytlerge* tarttırıp, *gúrjilerge* talatıp dizbekleri arqalı erte waqıtlardağı ayıpkerlerdi jazalaw tártibi, al *tazı iyti* ańshılıq kásibinde arnawlı túrde bağılıp, ańğa úyretilgen *iyt* túri.

«Sulaymannıñ ángúshtar júzigi» hám «Sulayman patsha hám qánizek» miflerinde usı patshanıñ joytıp alğan júzigin tawıwda járdem bergen úy haywanları *kúshik* hám *pıshıq*, júzikti tawıp alğan balıq haqqında sóz bolsa, «*Iyt*» (QF. 77-87-t.) mifinde bolsa duwaxan hám ógey ananıñ qısıwmeti menen adam balasınıñ, jas óspirimniñ belgisiz, námálim haywanğa aylanıp qalıwı, jalğız ulınıñ bul kóriniske túsiwinde ózin ayıplı sanap *iy-y*, *i-i-y* dep ákesiniñ dawıs shıǵarıp jılawı, *iyt* sózi usı ashınıp jılağan sóz arqalı payda bolğan dep uyǵarıladı.

«Nazlımxan sulıw» ápsanasında Shamun Nabiy payǵambardıñ kápirlerdiñ patshası menen ayqasqanında oǵan óz hayalı emes, al *iyttiñ* járdem bergengligi aytıladı. Tilimizde *iyt opa*, *qatın japa* naqılın kóbinese usı ápsanağa baylanıstıradı. Ayırım waqıtlarda hayaldıñ óz erine opasızlıǵı, eki júzlemeshiligi, al *iyttiñ* bolsa sadıq dos ekenligi salıstırılğan. *Iyt* zoonimi lingvomádeniy kózqarasta opadar, sadıq, adamnıñ haqıyqıy dostı, qıyınshılıqta járdemshisi hám ǵamqorshısı sıpatında tán alınğan.

«Yusuf payǵambar» ápsanasında Yusufı aldap, shikarğa aldap shıǵıp, aǵaları qus salıp, *iyt juwırtıp* tamasha kórsetiwı, Yusufı qasqır jep ketti dep kóylegin kiyiktiñ qanına boyawı sóz etiledi. Bul ápsanada qus salıp – qolğa úyretilgen qustı ań tutıp isinde alıp shıǵıp onnan

paydalanıw isi, *iyt juwırtıw* – ańǵa shıqqanda *iytten* olja ańdı tawıp ákeliw ushın paydalanıw isleri bul – erte zamanlardan-aq bardamlı, el basqarǵan bay hám biylerdiń náshe, tamasha, waqtın mazmunlı ótkeriw ushın talabı. Bul haqqında Qabusnamada: «... atqa miniw, ańǵa barıw – ullılardıń isidur. Eger ańdı tamashalaǵıń kelse, qarshıǵa, iytelgi, lashın, suńqar hám *iyt* penen ańǵa shıq» dep beriledi [2:23].

A.Bekimbetov arnawlı maqalasında: «Qaraqalpaq ańızları tariyxıy adamlar, tariyxıy waqıyalar, tariyxıy orınlar haqqında sóz etetuǵınlıǵının, mısalı, Shımbay qalasın eń dáslep Shımbay degen kisiniń atı menen ataǵanı ayıladı. Ol toǵayǵa kelip qonıs basadı, tek hayalı ekewi jasaydı. Kúnde hayalı ekewi eki *balıq* awlaydı, bir kúni bir *iyt* kelip, sol *iytti* de asıraydı. Endi onıń awına úsh *balıq* túsetuǵın boladı. Sol *iyt* sebepshi bolıp, bayıp ketedi, onıń janına basqa el kelip qosıladı hám sonnan Shımbay qalası payda boladı», –dep kórsetedi [3:11]. Haqıyqatında da, maqalada atap kórsetilgende, ápiwayı balıqshınıń bayıp ketiwi hám onıń dógeresine eldiń tolıwında, shańaraqtıń nesiybeli hám bereketli bolıwında baslı figura *iytke* baylanıstıradı. Bunda - «*iyt* adamǵa tek opadar dos bolıp ǵana qoymastan, baylıq, dáwlet ákeliwshi uǵımǵa iye, al kúndelikli qarmaqqa túsip turǵan *balıq*- bul azıqlıq zat, xalıqtıń kún-kóris, tirishiliginin deregi». Qaraqalpaq xalqı úyge óz ayaǵı menen kelgen *iyt* yaqı kúshikti ózi kelip dáwlet, baylıq hám molshılıq, abadan turmıstan aldın ala nıshan dep qabıl etedi hám ırımlaydı. Bunday *iytti* hasla quwıp, shetletip jiberme, kútim menen qaraydı. *Iytti* úyge baxıt tilep turıwshı tilekles jan dep túsinedi, demek *iyt* – zoonimi bereket, dáwlet, baxıt konceptine iye.

Iyt zoonimine qatnaslı bir qatar turaqlı sóz dizbekleri ushırasadı. *Iyttiń etinen beter jek kóriw* – qaraqalpaq xalqınıń milliy sana- seziminde *iyttiń etinen* yaǵnıy góshinen hesh waqt taǵam islemegen, onı hadal dep esaplamagan. Búgingi kúnde de *iyt* góshinen paydalanıwshılardı xalqımız qatań qaralaydı, olarǵa jerkenish, ǵázep penen qaraydı. Turaqlı dizbekte musulman adamǵa qadaǵan etilgen nársenı tuwra mánisi bolsa, al adamgershilikke tuwra kelmeytuǵın túrli naduris islerge jerkenish unamsız kózqarası itibarǵa alınǵan.

Awzınan aq iyt kirip, qara iyt shıǵıw – bunda *iyttiń* patashlıǵı, bir qatar adamlardıń sózdi paydalanǵanda oǵada jaǵımsız, uyatsız sózlerden paydalanıwı, hádden tis mádeniyatsızlıǵı astarlı túrde berilgen.

Iyttey úrgizip, pıshıqtay miyawlatıw – *iytke* úriw, al pıshıqqa miyawlap ses shıǵarıw olarǵa tán ózgeshelik bolıp, basqanı basım menen óz jorıǵına salıwdı bildiredi.

Iyt iyesin, pıshıq biykesin tanıma – teńles eki komponentli frazeologizminde mánilik kontrast bolıp, komponentlerde qarama-qarsı mánis bar. *Iyttiń iyesi* degende er adam túsiniyse, al biyke bolsa tek hayal adamǵa qatnaslı birlik. Mánisi boyınsha alasapıran waqt ya jaǵday itibarǵa alınsa da *iyttiń óz iyesin tanıma*wı aqılǵa uǵras kelmeytuǵın halat bolıp, bunda bir-birewge húrmetsizlik, sıylasıqta bolmaw, mehirsizlik sezimlerin ańlatıw túsiniǵi bar.

Iytli-pıshıqlı bolıw – *iyt* te, pıshıq ta adamlar menen birge, úyde ómir súrse de, tábiyatı boyınsha bir-birine xosh kelmeydi, olar bir-birin kórgen jerde táp berip ırıldasıp, ashıw-ǵázeplerin usı háreketi arqalı kórsetedi. Bul adamlardıń bir-birine mawasasızlıǵı, dushpanshılıǵı, óshpenliligi sebepli jánjellesiwi jaǵdayların bildiredi.

Adamlardıń minez-qulqındaǵı insapsızlıq, ádalatsızlıq, mehirsizlik *iytshilik* turaqlasqan birliǵi arqalı da bildiriledi. Mısalı: Sóytip júrip bul adamlar *iytke* kúledi, *iytshiligin* qalmaydı dep birin-biri ǵajap sóyleydi (M.Nızanov).

Sonıń menen birge, tilimizde ótkir obrazlılıqtaǵı frazeologizmlerde de ushırasadı. Mısalı: Ayta ber...mennan pitse jan dep, sennen ayaǵandı *iyt jesin* (M.Nızanov). Way ne qılǵanıń, *iytshirkin*, jawız! (M.Nızanov). Sorawlıq mánidegi frazeologizmler quramında: Mısalı: *Iyt*

bileme, áytewir jeti jilda bir sóz úyrenbey–aq ketti-ǵo. Mina otırǵanlar adam ba, *iyt pe* dep atırǵan hesh kim joq?! (M.Nızanov)[4:271-289].

Juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq xalqınıń milliy sana-sezimi, úrp-ádet dástúrleri, ırım hám tıyımları, aytlajaq oy tanımı, kózqarasları zoonimlik konseptler arqalı bildirilgen.

Xalıq tilindegi zoonimler etnostıń uzaq ásirlik turmıs tájiriybelerinen derek berip, adamlardıń hár qıylı qásiyetlerin, minez-qulqınıń lingvistikalıq jaqtan mánilerin ashıp beriwge xızmet etedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 86-т. – Нөкіс: «Илим», 2014. – Б. 493-519.
2. Қабуснама. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992. – Б. 127.
3. Бекимбетов А. Особенности каракалпакской народной прозы / Литература «художественная культура тюркских народов в контексте восток-запад: Международная конференция. – Казань, 2015. – с. 11-121.
4. Нызанов. М.Таңламалы шығармалары. Т. VIII. – Нөкіс: «Билим», 2018. – Б. 312.

BASLAWÍSH KCLASS ANA TILI SABAQLÍQLARÍNDAGÍ BIR QATAR MASHQALALAR

Ismaylova Y.

Xojeli rayonu Xalıq bilimlendiriw bólimine qarashlı 24-sanlı ulıwma bilim beriw mektebi

Ózbekstannıń erteńgi keleshegi házirgi dáwirde ósip-ónip kiyatırǵan jaslar qolında. “Besikten qábirge shekem ilim izle”-deydi dana xalqımız. Solay eken, hár birimiz bilim sırların úyreniwge qushtar, olardı tereń meńgerip, keleshekte jámiyetimizge paydası tiyetuǵınday jetik kadr bolıp jetilisiwimiz tiyis. Biraq, usı ilim jolında sonday nárseler bar olardı adam bir oqıwdan túsiniwi, olarǵa itibar beriwı qıyn. Bular ilim sırların úyreniwde birinshi tosqınlıq bolıp esaplanadı. Bular kitaptaǵı qáte hám kemshilikler. Ásirese, bunday qáteler baslawısh klastıń ana tili sabaqlıǵında júdá kóplep ushırasadı. Álbette, baslawısh klass oqıwshıları kitaptı júdá qádirleydi, ustazın bolsa óz ata-anasınan artıq kóredi. Olar misli jazılmaǵan aq qaǵaz sıyaqlı. Solay eken, olarǵa ne jazsaq keleshekte de solardı oqıymız. Baslawısh tálim hám sport tárbiyalıq is qánigeliginde “Ana tilin oqıtıw metodıkası” qánigelik páninen teoriyalıq materiallardı úyreniw menen birge ámeliy jumıslardı orınlaw barısında baslawısh klass sabaqlıqları menen islesemiz. Ámeliy jumıslardı orınlaw barısında bir qatar sabaqlıqtaǵı kemshiliklerge dus kelemiz. Eń dáslep, usı sabaqlıqtaǵı qátelerdi kórip shıǵıwdı orınlı dep esaplaymız. Kitap dúzelmegenshe, balanıń bilimge qızıǵıwshılıǵı hesh waqıtta dúzelmeydi. Solay eken usı qátelerdi kórip shıǵıp, olarǵa keleshek baslawısh muǵallımı sıpatında pikir hám usınıslarımızdı beriwdi maqul taptıq.

Mısalı: 1-klass ana tili sabaqlıǵında 16-shınıǵıwda (86-bet) kerekli sózler dep kórsetilmey, “qawsırma ishindegi sózlerdi kóp noqat ornına qoyıp, kóshirip jazıń” delingen. Bunda shárti nadurıs berilgen. Biraq, basqa shınıǵıwlarda kerekli sózler dep kórsetilgen. 3-bette birinshi tema gáp hám sóz bolıp, kitapta gáp haqqında túsiniq berilgen, biraq sóz haqqında maǵlıwmat joq. Birinshi gáplerdiń sózden quralatuǵını haqqında túsiniq beriwı kerek. Balalarda sóz degen ne? sorawı payda bolıwı múmkin.

2-klass ana tili sabaqlıǵında 14-shınıǵıwda (10-bet) sózlerdiń mánisin ózgerirken sesti tabıń delingen. Biraq, bul jerde **qulaq-duzaq** sózleri eki sestıń ózgeriwinen payda bolıp tur. 67-shınıǵıwda (30-bet) da **kón-qon** sózleri de eki sestıń ózgeriwinen payda bolǵan. Bul bolsa shınıǵıwdıń shárti qáte berilgenin bildiredi. Jane usı sabaqlıqta 10-shınıǵıwda (14-bet) “Ana” qosıǵınıń avtorı kórsetilmegen. Eger xalıq qosıǵı bolsa “Xalıq qosıǵı” dep jazılıwı kerek edi. 129-shınıǵıwda (60-bet) sheńgel sózi ekinshi qatarǵa ótkermelengende sıızqshasız jazılǵan.

Оқиғашыда „sheń” hám „gel” óz aldına bir sóz degen oy payda boladı da jáne bul sózlerdiń arnawlı mánisi joq ekenliginin túsinbeydi. 201-shınıǵıw (98-bet) shártinde “qawsırmalar ishindegi qosımtalardı qawsırmadan ashıp kóshirip jazıń” delingen, biraq bir qosımta berilgen. Bul jerde balaǵa oylanıw ushın qawsırma ishinde eki ya úsh qosımta beriliw kerek edi.

3-klass ana tili sabaqlıǵında 46-shınıǵıw (23-bet) shártinde qosıq delingen biraq ol jerde jumbaq sóz hám onıń juwabı jazılǵan. 217-shınıǵıw (79-bet)da “Ǵarbız” qosıǵı berilip, onıń avtorı berilmegen. 296-shınıǵıwda Sapura atı “Sápuwra” dep orfografiyalıq jaqtan qáte jazılǵan.

Solay eken, heshbirimiz kitaptaǵı ápiwayı dep sanalǵan qatelerge kóz jumıp qaramawımız tiyis. Bizlerdiń keleshek awladlarımız usı kitaplardı oqıw arqalı óz bilimin, epliligin, kónlikpelerin jetilistiredi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Qutlımuratov B., Qutlımuratova G. Ana tili (1-klass ushın sabaqlıq) –Nókis: “Bilim” 2019.
2. Dáwenov E., Uspanova J., Abdijabbarova H., Ana tili (3-klass ushın sabaqlıq) –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2019.

МӘТКӘРИМ ХОЖАНЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ХАЛЫҚҚА ИСЛЕГЕН ХЫЗМЕТЛЕРИ

Исметов Р.А.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлим
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Елимиздиң аймағында бир неше белгили уламалар, әулийелер, кәраматлы инсанлар дүньяға келген. Олар тек ғана республикамызға ғана емес, ал пүткил Орта, Орайлық Азия, соның менен бирге, мусылман мәмлекетлирине де белгили инсанлар саналады. Усы тулғалардың ишинде Мәткәрим хожа да өз орнына ийе хәм халық арасында Хажы баба аты менен белгили улама есапланады.

Усы орында хожалардың келип шығыу тарийхына тоқталып өтсек. Қазақ тилинде жарық көрген «Қажы Мәдікожа (диуана) үрпақтарының шежіресі» атлы китаптан бир қанша қунлы мағлыұматларды алыұымызға болады. Онда Мәткәрим хажы хәм оның шежиреси бойынша көплеген бахалы дереклер келтирип өтилген. Мәткәрим хожаның шежиреси:

1. Қатба хожа (Қылыштымухаммед);
2. Шәкен хожа;
3. Нур хожа;
4. Пирман хожа;
5. Сары хожа
6. Абдулла хожа;
7. Ибайдулла хожа (Оның еки баласы болған); Мәткәрим хожа хәм Насыр хожа.
8. Мәткәрим хожаның үш баласы болған: Айтбай, Дәриябай, Карамадин.
9. Карамадиниң төрт баласы бар: Бийсенғалы, Ерғалы, Аманғалы, Жанғалы [Абдулатив, Абибулла, Мылтықбай, 2005, 367 б].

Мәткәрим хожа 1929-жылы Әмиўдәрья районы аймағында, Ибайдулла хожаның шаңарағында дүньяға келген. Ол тек Өзбекстан Республикасы аймағына ғана емес, Түркменстан, Қазақстан еллерине де белгили улама саналады. Мәткәрим хожа халық арасында Хожа ата ямаса Хажы баба аты менен де белгили диний тарийхый тулға болып табылады. Ол өз өмир жолы даұамында кеңес хұкимети тәрeпинен тыйым салыныұына қарамастан ислам дини парызларын толық орынлаған. Ол халық арасында өзиниң

ийгиликли ислери, адамларға еткен жақсылықтары, халық ушын еткен мийнетлери менен ел арасында өзинен жақсы ат қалдырған ҳақ кеўилли инсан болған. Соның менен бирге, Ҳажы баба емшилиқ пенен шуғыланып, аўыр жағдайда келген қаншадан-қанша наўқаслардың дәртлерине дәрман болып, шыпа берген тәўип болып табылады. Атаның басламасы менен Қатба хожа қойымшылығы хәм Қылышбой мекән пуқаралар жыйыны аймағына мешит салынған [Исметов, 2023].

Ҳәзирги ўақытта Мәткәрим хажы қәбири сол өзиниң бабасы Қатба хожаның атына қойылған, халық арасында болса, Қалшылы аты менен аталыўшы қойымшылықта жайласқан. Бул орынға басқа да ата-бабалары, соның менен бирге, өмирлик зайыбы Жиек Атаханова хәм улы Дариябай хожа Мәткәрим улы, иниси Насыр хожалар да жерленген. Бул қойымшылықты жерлеслеримизден тыскары Туркменстан хәм Қазақстан сыяқлы қонсы республикалардан келген адамлар да зиярат етеди.

2000-жылы Мәткәрим хожа дүньядан өткеннен соң оның қәбир басына Туркменстанның биринши президенти Сапармурат Ниязовтың басламасы менен махбара салынған. 1991-жылы усы орында хажы баба тәрәпинен салынған мешит те толық сақланып қалынған. Дала жазыўлары процесинде ески қәбир орынларына дыққат аўдарғанымызда, бул қәбирстанның оғада ерте дәўирлерде пайда болғанлығының гүўасы болдық [Исметов, 2023].

Бундай муқаддес орынларды зиярат етиў бойынша фольклортаныўшы И.Жаббаров өзиниң илимий мийнетлеринде атап өткен. Яғный, өткен ата-бабаларыдың руўхларына сыйыныў, оларды еслеп турыў, тәбият күшлерине сыйыныў нәтийжесинде жүдә көп муқаддес орынлар, әўлије кәраматлы тулғалар пайда болған. Тийкарынан анимистлик түсиниклер менен үзликсиз байланыслы әўлије «муқаддес» орынлар, тәбият хәм ата-бабалар руўхларына сыйыныў, алғашқы диний түсиниклер кейин ала дүньялық динлердиң бир бөлимине айланған [Жаббаров, 1994, 236-237 б.].

Мәткәрим хожаның ески үйи бурынғы Әмиўдәрья районы, Қылышбай мекән пуқаралар жыйыны аймағында, хәзирги Туркменстан Республикасы, Туркменстан мекән пуқаралар жыйыны, Бай аўыл аймағында, шегарада жайласқан. Ата усы жерде емшилиқ етиў менен шуғыланған. Бул жерде 16 түп тут терек бир жерде өсип тур. Усы терек кәраматлық күшке ийе. Наўқасланып келген бийтаплар усы теректи үш мәрте айланады. Соң хәр бир наўқас усы тереклерди услап, қушақлап турады. Кейин оларды тоғыз мәрте айланып жүрип, бирме-бир хәр қайсысын басына, белине, аяғына урып шығады. Және бул жерде жолбарыс аўнаған төбелик бар. Наўқасланған, перзентсиз ҳаяллар усы төбеликтен төменге қарап аўнайды екен. Соң усы тут терек қасында от жағылып, хәр бир адам усы от үстинен жети мәрте атлайды хәм усы жерде де хәр атлаған сайын оларды және қамшы менен урып турады екен. Информаторларымыздың айтыўынша, бул ырымлардың пайдасы бар екен [Исметов, 2023].

Бундай орынлар бойынша Г.Снесарев илимий изертлеў жумысларында әўлије орынларда қудық, тас, тереклерди муқаддес саналыўын, бул орынларға келип, сыйыныўын хәм терек шақаларына, болмаса тасларға өзлери нийет етип, ақ ямаса қызыл таўарларды байлап кетиўин атап өткен. Және де, илимпаз, қошқар шақларының белгили әўлије ямаса улама инсанлардың жайларының басларына қыстырылып қойылыўына да дыққат аўдарған [Снесарев, 1969, 272-274 бб].

Және бир изертлеўши алым Н.А.Алексеев илимий изертлеў жумысында да муқаддес орынларға болған исенимлер бойынша бир қанша қунлы мағлыўматларды келтирген. Ол тийкарынан якутлар турмысынан келип шыққан ҳалда илимий изертлеў жумысларын

алып барған. Бул дәстүрлердің айырым тәрептері бизлерде қоланылатуғын дәстүрлерге уқсас келеді [Алексеев, 1980, 59-60].

Және, бабаның ески үйінде өзі оқыған кітаптар, пайдаланған қамшысы хәм өзінің сүүрети сақланған. Хәзир күнде бул жерде хеш ким жасамайды, тек бул жерге наўқслар усы теректи айланыў хәм басқа да әмеллерди орынлаў ушын келеді екен.

Информаторларымыз атап өткеніндей, усы теректиң түбинде ертеде жолбарыс түнеген қусайды хәм усы жерде балалы болған деседи [Исметов, 2023].

Дала жазыўларымыз даўамында бир неше эпизодлардың гүўасы болдык. Бул орынға келген қыз-келиндердің усы дөгереклерди сыпырып, тазалап атырғанының гүўасы болдык. Олардан буны не себеп ислеп атырғанлығын сорадык. Олар биринши нәўбетте тазалыққа итибар екенлигин, зияратларының қабыл болыўын тилек еткенлигин атап өтти [Исметов, 2023].

Бул бойынша Ш.Бобожонов өзінің «Бухоро воҳасида зиёрат сайёхлигининг ривожланиш хусусиятлари (антропологик тадқиқот)» илмей изертлеў жумысында бул зияратқа келген зияратшылардың зияратлары қабыл болыў ушын, нийетлерине жетиў ушын, усы жерде жатқан мархумлардың әсиресе әўлийе инсанлардың рухлары қолап туратуғынылығына исенгенлигин атап өтеди [Бобожонов, 2022, 98-б].

Мағлыўматларға қарағанда, наўқаслар терекке бармастан бурын биринши атаның үйин айланады. Соң терекке барып, әмеллерди орынлайды. Бул жерге түрли дәртке шалынғанлар, тийкарынан арқасы көтерілетуғынлар, судорога (конвульсия) болатуғынлар, бийперзент ҳаяллар, ишиўшиликке берилип кеткенлер (алкоголизм) хәм тағы басқа да дәртке шалынған наўқаслар келеді екен. 16 түп терек әтирапында, қойымшылықта болған ўақтымызда орамал, түрли материаллар, шүбереклерди байлап кеткенлигин көрдик. Зияратшылар нийети қабыл болыўы ушын усылай ырым қылады екен. Яғный, ерте дәўирлерден баслап халық үрп-әдетлер, дәстүрлерге беккем исенген. Бундай исенимлер, әсиресе республикамыздың кубла районларында жоқары дәрежеде сақланған.

Бул бойынша белгили рус изертлеўши Г.Снесарев бул жағдайды “мукқадес орынлар менен зияратшы арасындағы магиялық байланыстың орнатылыўы” деп есаплайды. Тереклерге шүберек бөлегин байлап кетиў бойынша Л.Ф.Моногарова төмендеги мисалларды келитирип өтеди: “Жазыўларға қарағанда, жасы үлкенлердің айтыўынша, мукқадес тереклер алдынан өтип атырған хәр бир адам тоқтап, бираз дем алыўы хәм ол терекке нийет етип, шүберек бөлегин байлаўы лазым. Сонда ол адамдағы жол шаршаўлары шығып кетеди. Егер бундай исленбесе, ол адам жолдан адасып хәм соңында саяхаты жоғалтыўлар менен жуўмақланыўы мүмкин [Снесарев, 1969, 120-б].

Жуўмақлап айтқанымызда, республикамыз бойлап Мәткәрим хажы сыяқлы улама инсанлар жерленген қойымшылықлар еле де изертлениўи керек, үйренилиўи тийис усындай орынлар жийи ушырасады. Олардың халық ушын ислеген хызметлерин, ийгиликли ислерин еле де кең түрде изертлеп, бундай кунлы мағлыўматларды келешек әўладқа қалдырыўымыз парыз саналады. Олар ҳаққында телекөрсетиўлер таярлап, кинофильмлер түсирилип, кең жәмәәтшиликке ен жайдырылса келешек әўлад ушын руўхый азық болары сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Алексеев Н. Ранние формы религии тюркоязычных народов сибиря. – Новосибирски: «Наука», 1980. – с. 323.

2. Абдулатив Ө, Абибулла М, Мылтықбай П. Кажы Мәдікожа (диуана) ұрпақтарының шеріресі. – Алматы: 2005. – Б. 327.
3. Бобожонов Ш.У. Бухоро воҳасида зиёрат сайёхлигининг ривожланиш хусусиятлари (антропологик тадқиқот). – Тошкент: 2022. – Б. 217.
4. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: «Наука», 1969. – с. 369.
5. Исметов Р. Дала жазыұлары. – №10, 2023. 16-август. Информатор: Ибадуллаев К. 1963-жыл. Өмударья районы. Руўы хожа.
6. Исметов Р. Дала жазыұлары. – №11, 2023. 16-август Информатор: Адамбаев М. 1950-жыл. Өмударья районы. Қылышбой МФЙ. Дияр көшеси.
7. Исметов Р. Дала жазыұлары. – №12, 2023. 16-август, аты запиште. 1950-жыл. Өмударья районы. Қылышбой МФЙ.
8. Исметов Р. Дала жазыұлары. – №13, 2023. 16-август. Информатор: Бердибаева Ж. 1976-жыл. Таихташ районы.
9. Жаббаров Исо. Ўзбек халқи этнографияси // Масъул муҳаррир К.Ш.Шониёзов. – Т: «Ўқитувчи», 1994. – Б. 320.

Г.ДӘҰЛЕТОВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТЕҢЕҰЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Жолымбетова Ш.А.

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Хәр қандай шығарманың көркемлик қунын баҳалаўда ондағы қолланылған көркемлеў қуралларының хызметин, олардың шығарма пүтинлигинде тутқан орнын үйрениў де айрықша әҳмийетке ийе. Көркемлеў қураллары әдебияттаныў илиминде «Көркемлеў қураллары», «сүўретлеў қураллары», «троплар» деп те қолланылады. Шығыс классикалық әдебиятында «мажозлар» деген атама менен қолланылады. Шығарма формасын изертлеўде көркемлеў қураллары хәм усылларының мазмунға қатнасын да анализлеў зәрүрлиги туўылады. «Тек ғана поэзияда фигуралар хәм троплардың жәрдемінде сөздің ишки формасы пайда етиледі» деп жазады рус илимпазы А.Потебня троплардың шығармадағы әҳмийети туўралы. [1:2] Троплар сөйлеў тили байлығының хәм көркем дөретиўшиликтиң дереги есапланады.

Троп (грек тилинен алынып – *басқа бир нәрсеге айланыў* мәнисинде) көшпелилик, көркем шығармада бир нәрсени сәўлелендириў ушын сөзлердің өзиниң түпкиликли мәнисинде емес, ал аўыспалы мәнисте қолланылыўы. Көркем әдебиятта троптың метафора, метонимия, синекдоха, аллегория, литота, гипербола, символ, жанландырыў хәм тағы басқа түрлери қолланылады. Көркем сөз ийелери турмыс ҳақыйқатлығын көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўда көркемлеў қуралларынан да өнимли пайдаланады. Көркемлеў қуралларының жәрдемінде шығарманың эмоционал-эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди. Бир дөретиўши өз шығармасында терең философиялық пикирлеў күши менен, екинши дөретиўши сезимлерге сығасқан лиризми менен, және бири көркемлеў қуралларынан шебер пайдаланып, образлы көринислер сызыў арқалы оқыўшылар қалбине жол табады. Троплар ямаса көркемлеў қуралларын көркемликке ерисиў максетинде орынлы қоллана билиў жазыўшы шайырлардан өзине тән излениўшилиқ, шеберлик талап етеди.

Көркемлеў қураллары шығармада көркемлеў хызметин атқарыў менен бирге шығарма идеясын конкретлестириў, айдынластырыў ўазыйпасын да атқарады.

Шығармада турмыстың реаль сәулеленіуі, характерлердің типиклестірілуі, шығарманың эстетикалық тәсіршеңдігі, мазмун хәм форма бирлиги көркемлеу қуралларының шебер пайдаланылуына да байланысly болып есапланады.

Көркем шығармада сөз туура яки ауыспалы мәниде қолланылады. Егер шығарма тилинде сөз туура мәнисинде емес, ал ауыспалы мәниде қолланылған болса ол көркемлеу куралы, ямаса троп болып есапланады.

Көркем әдебиятта, соның ишинде, поэзияда троплар көп қолланылады. Поэзияда тез-тез ушырасып туратуғын гүл, бүлбил, күн, түн, ай сыяқлы дәстүрий поэтикалық образлар негизинде, троплар хызметин атқарады. «Еки предмет яки хәдийсени салыстырыу, уксатыу тропларға тийкар етип алынады. Предмет яки ўақыя-хәдийселерди айқын сәулелендириу ушын оған басқа бир предмет, яки ўақыяның белгиси көшириледі, уксатылады», деп жазады өзбек илимпазы Р.Қўнғуров. [2:152]

Троплар сөздің туура хәм ауыспалы мәнилері арасындағы байланысқа хәм сүүретлеу объектине қатнасына қарай төмендегише бөлип үйрениледі:

1.Компаратив (уксас) троплар. Троплардың бул топарында сүүретлеу объектинің сыртқы көриниси бойынша өзине уксас болған объектке салыстырыу тийкар етип алынады. Компаратив троплардың улыўмалық қасийети сонда, бунда еки предмет (уксатылған предмет хәм уксатыўшы предмет) бир-бирине салыстырылады, яки бир предметтің белгилери басқа предметке көшириледі. Усы тийкарда сүүретлеу объекти образлы сәулелендириледі. Компаратив тропларға метафора, эпитет, жанландырыу (прозопопея), символ, аллегориялар киргизиледи.

2. Контигуал троплар. Бунда сүүретлеу объекти көриниси жағынан оншелли уксас болмаған, бирақ түсиниги бойынша жақынлығы болған объектке жасырын түрде салыстырылады.

Бул топардағы троплар курамалырақ болады. Контигуал тропларға метонимия, гипербола, литота, синекдоха, перифраз х.б.лар киреди.

3. Контраст троплар. Троплардың бул топарына еки қарама-қарсы түсиниктеги сөзлерди қатар қойу, яки пикирди астарлы мәниге қуру тийкар етип алынады. Контраст тропларға ирония, антифраз, сарказм, оксюморон х.басқалар киреди.

Фольклорда да, жазба әдебиятта да ең өнимли қолланылатуғын көркемлеу қуралларының бири – теңеулер болып есапланады. Көркем шығармада бир зат яки қубылысты екінши бир зат яки қубылыс пенен салыстырып сүүретлеу теңеу деп аталады. Теңеулер жәрдемінде ой-пикирдің образлылығы, эстетикалық тәсіршеңдігі тәмийинленеди. «Теңеу – троптың эпиўайы, дәслепки түри болып есапланады» деп жазады П.Нажимов. [3:5] Бунда екінши бир нәрсениң белгилеринің жәрдемінде басқа биреуинің белгилерин анықлау мақсетинде еки қубылыс жақынластырылады. Теңеу күтә әйемги заманлардан бери халықлардың ауызеки хәм жазба әдебиятында пайдаланылып киятырған сүүретлеу куралы. Ол халықтың күнделикли сөйлеу тилинде де жүдә жийи қолланылады. Көркем сөз ийелери теңеуди өзи сүүретлеп отырған нәрсени анық сәулелендириу, пикир хәм ойларын оқыўшыға тез аңлатыу, хәдийсе яки ўақыяларға болған мүнәсибетин билдириу куралы сыпатында қолланады.

Теңеулердің тийкарғы бөлими қарақалпақ дәстанларында қахарманлар образын жаратыу ушын қолланылады. Қарақалпақ дәстанларының образларының характерлиги хәм оригиналлығы ең дәслеп халықтың өз даналығы менен дүзилген теңеулерди пайдаланыу жолы менен ерисиледи. Дәстанларда хаял-қызлар образын жаратыуда «он төрттен туўған айдай», «тал шыбықтай буралған», «Моллаға барсаң қәлем бар, қәлемди

көр де қасын көр» сыяқлы, ал қахарманлық эпостың ядросын курайтуғын жекпе-жек ямаса батырдың сауашы кусаған эпизодларды беріу үшін «текедейин тирести», «қошқардайын дүгисти», «қораздайын жулысты» т.б. дәстүрий теңеулер қолланылады.

Шайыр Г.Дәулетова поэзиясы да теңеулерге жүдә бай. Онда халық тилинде қолланылатуғын, фольклорлық дөретпелерде ушырасатуғын дәстүрий теңеулерди де, классик шайырлар, сондай-ақ түркий тиллес халықлар классиклери шығармаларында ушырасатуғын теңеулерди де, шайырдың жеке стилине тән индивидуал теңеулерди де ушыратамыз.

.Г.Дәулетова шығармаларында көбинесе, ат хәм оның түрлерине байланыслы тил бирликлери менен байланыслы теңеулер жийи қолланылған. Бул шайырдың тууылып өскен жери, өзи жасаған аймақтағы инсанлардың кәсип-кәри менен тиккелей байланыслы. Мәселен,

Ол хәм *арғымақтай* зуулап баратыр («Өмирди мен ашықлардай сүйемен», 152-бет).

Жаслықта сезбеппиз, *тайдай* таласып («Әжаға», 15-бет).

Дослар қайда *тайдай* киснеп тебискен («Балалықты сағынып», 64-бет).

Ұақыт *жүйрик аттай* желип баратыр («Зор болады, өз қәдирин билгенлер», 87-бет).

Ақлықлар жүр *тай қуандай* тебисип («Ана налышы», 97-бет).

Тулпардайын суулығында суу ишкен («Ыразы болың, анажан», 111-бет)

Тай қулындай тайын турған хұр қызы («Шер толқытқан шежирели Шахаман», 121-бет).

Тай қулындай хызметіңе тайынман («Шер толқытқан шежирели Шахаман», 121-бет).

Жейран жүрис, сахыпжамал бармақта («Таныс сүүрет», 132-бет).

Оның дөретиушилигинде қолланылған теңеулер арасында «нардай» теңеуи айрықша орынды ийелейди. Бул троп бирнеше орынларда қолланылған болып, ол көбинесе «шаңарақ машқаласын мойнына алған ер адам» мәнисин аңлатыу үшін жумсалған:

Нардай тартып киятырсаң көшинди («Асаматдинге», 131-бет).

Өркеш-өркеш нардай шөгип жатырған («Қара тау», 6-бет).

Сондай-ақ, ана түйе есапланған, яғный «эрұанадай» теңеуин де ушыратамыз:

Эрұанадай мәргияң өз алдына,

Перзентлериң айланады *ийиктей*,

Қара үйим, қарашығым, Қаратау («Қара тау», 7-бет).

Шайыр поэзиясында дүньяны түлкіге теңеу жағдайы жийи ушырасады:

Байқағаным, дүнья- қызыл *түлкідей* («Рубайылар», 11-бет).

Дүнья қубылмалы *қызыл түлкідей* («Ана налышы», 97-бет).

Сондай-ақ, пил, жәйран, балық сөзлери эталон болып келген теңеулер де қолланылған:

Баласы изинде *асыранды пилдей*,

Жипсиз байланғанын сезип қаласаң («Ана налышы», 96-бет).

Қарамық көз, *жәйран жүрис* («Сағынаман», 31-бет).

Балықтайман қырда қалып демиккен («Және бәхәр келди», 23-бет).

Тек ғана хайуан атамалары емес, хәр қыйлы қус атамалары да эталон болып келген. Бундай теңеулер көбинесе қыз баланы, оның тәғдирин сыпатлау үшін хызмет еткен. Мәселен:

Қатара қыз *қарлығаштай* дизилген («Ыразы болың, анажан», 111-бет).

Қарлығашқа мегзер екен қыз бала («Хәўжар-ай», 139-бет).

Кийели қустай қанатлап,

Жылына бир-ақ барарман («Қарлығаш келсе», 141-бет).

Қыз баланың өз үйіне мийман екени, бой жеткеннен соң «уясынан ушып кеткен қарлығаш палапанындай» өзге үйге келин болып кетиуі «Қарлығаш» қусы арқалы көркем түрде сүүретленген. Ал, соңғы мысалдағы «кийели қустай» теңеуі арқалы шайыр қарлығаш қус хәр жылы уя салыу ушын үйге келиуі, қыз баланың төркиніне келиуі менен салыстырылып, қосықтың тәсиршеңлігін еле де арттырған.

Ашықлардың ишки кеуіл-кеширмелери, олардың руұхый халаты да қус образы арқалы сүүретленеди:

Қустай қанат қағынаман («Сағынаман», 31-бет).

Серхош *бұлбил киби* сазы екенсең («Мұхаббат», 54-бет).

Қанаты қайрылған қустайман сенсиз («Көринбес», 19-бет).

Г.Дәулетова дөретиушилигиниң өзине тән өзгешелигі сонда, онда хаял-қызлар орайлық орынды ийелейди. Топламларына қойылған атамалар да пикиримиздің дәлилі бола алады. Хаял гөззаллығы, оның қадир-қымбаты, қызлық дәуири, келин сыпатындағы хам өмирлик жолдас ретіндегі орны, аналық бахты – булардың барлығы оның қосықтарының негизін курайды десек қателеспейміз. Бундай сыпаттарды бериуде шайыр тәрәпинен хәр кыйлы теңеулер қолланылған:

Қумай қустай бәлент шыңға шығып ал («Дәұраның болғай да, дүрдана хаял», 52-бет).

Ғам кеуіллі Аралдың *ақ қуұындай* («Хәзирети хаял», 69-бет).

Шырылдайсаң, *қызғыш қустай* қорыйсаң («Хәўжар-ай», 139-бет).

Қызғыштай қорғаған бәрхә анажан («Баўырманым анажан», 16-бет).

Қалбинде от, бірақ түтин жери жоқ,

Сонда хам *таўыстай* таўландың хаял («Ўатансаң хаял», 71-бет).

Бунда шайыр «кумай қустай, қызғыш қустай, ақ қуұдай, таўыстай» теңеулерін қолланыу арқалы хаял адамның мийирманлығын, ғамхорлығын, шаңарағы ушын бәрхә күйіп-жанып жасауын, иши дәртке толса да, хешкимге сыр билдирместен жасай алыуын көркем түрде оқыушыға жеткере алған.

Солай етип, Г.Дәулетова шығармаларында қолланылған теңеулерді үйрениу нәтижесінде төмендегіше жуўмаққа келдик:

1. Шайыр шығармаларында халық тилинде, фольклорлық дәрәтпелерде қолланылып киятырған теңеулерден де өнімлі пайдаланылған.

2. Сондай-ақ, автордың жеке стилине тән индивидуал теңеулер де ушырасады.

3. Айырым қосық шуўмақлары, хәттеки пүтин бир дәрәтпе толығы менен теңеулерден куралған болып, оларды ажыратып алып қарамастан, тутас түрде анализлеу арқалы шайыр шеберлігі анықланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Потебня А.А. Из записи по теории словестности. – Харьков, 1905.
2. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилинде теңеулер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014.
3. Кунгуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент, 1977.
4. Дәулетова Г. Қалбимдегі естелик. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2017
5. Dáwletova G. Qız taxtım. Qosıqlar. – Tashkent, 2009
6. Nzamatdinova D. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında qaharmanlardı táriyplewde qollanılatusın turaqlı teńewler // «Қарақалпақ филологиясының мәселелери» атамасындағы Ілмий семинар материаллары. – Нөкис, 2019.

N.DÁWQARAEV TULGÁSÍ ILINPAZLAR NÁZERINDE

Jumanazarova G.D.

*Ózbekstan Respublikası İlimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti*

Belgili ádebiyatshı f.i.d., professor Ábdısayıt Paxratdinov óziniń “N.Dáwqaraev úlken alım hám qádirdan ustaz boldı”-dep atalatuǵın maqalasında N.Dáwqaraevtıń Qaraqalpaqstanda ilimdi rawajlandırıwǵa, milliy kadrlardı tayarlaw mashqalalarına ayrıqsha kewil bólgenligin isenimli mısallar menen dáliylley kelip, onı xalıqaralıq taypadaǵa, úlken ilimpaz boldı, [1, 68-70 bb] dep bahalaydı.

Belgili tilshi ilimpaz, filologiya ilimleriniń doktorı, professor O.Dospanov N.Dáwqaraevtıń jáhán alımları menen baylanışlı máselesine toqtay otırıp, onıń N.A.Baskakov, S.E.Malov, E.D.Polivanov, M.Awezov, I.Sultan, S.P.Tolstov usaǵan tilshi, ádebiyatshı tariyxshı ilimpazlar menen tıǵız dóretiwshilik baylanısta bolǵanlıǵın, solay etip, Qaraqalpaqstandaǵı gumanit ilimlerdi burınǵı awham, hátte jahán kólemine tanıtqanlıǵın atap ótedi [1, 41-43 bb]. Sol ushın da tilshi ilimpazlardan M.Qálenderov onı tuńǵış qaraqalpaq tili sabaqlarınıń avtorı sıpatında tán alsa [1, 65-68 bb], akademik H.Xamidov “ilim bayraǵın joqarı kótergen insan” dep bahalaydı [1, 28-31 bb].

Tariyxshı ilimpazlarımızdan akademik S.Kamalov, prof., B.Qoshanov, Sh.Babashevlar N.Dáwqaraevtıń belgili jámiyetlik isker, talantlı ilimpaz, sheber shólkemlestiriwshi basshı sıpatında tariyx iliminiń rawajlanıwına da salmaqlı úles qosqan alım ekenligin atap ótedi. Sol ushın da, B.Qoshanov tariyx iliminiń rawajlanıwın N.Dáwqaraev dáwiri [1, 89-91 bb] menen salıstırıp úyrenedi.

Ulıwma aytqanda, N.Dáwqaraev kóp qırlı, bir sırlı talant iyesi. Ol mámleketlik, jámiyetlik ǵayratker, isker, ol sheber shólkemlestiriwshi basshı, ol tilshi, ol ádebiyatshı, ol tariyxshı, ol jazıwshı, shayır, dramaturg, ádebiyat izertlewshisi alım, sınshı. Degen menen, ol, birinshi gezekte, ádebiyatshı ilimpaz. N.Dáwqaraevtıń ádebiyattanıw iliminde qol urmaǵan salası joq. Bul tarawlar, meyli, folklordıń jıynalıwı, izertleniwı, bastırılıp shıǵarılıwı ma, meyli, folklordıń janrlıq ózgesheligi me, meyli, folklordı atqarıwshılardıń dóretiwshiliginiń ózgesheligi me, yamasa klassikalıq jazba ádebiyat mashqalaları ma, Jiyen jıraw, Berdaq, Ájiniyaz, Kúnxoja, Ótesh shayırlardıń dóretiwshilik jolları ma, meyli, XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń tartıslı máseleleri me, meyli, XX ásirdeǵı ádebiyattıń payda bolıwı hám qalıplesiw jolları ma, bulardıń birde biri de N.Dáwqaraev qálemine tısqarıda qalǵan joq. Sol ushın belgili ádebiyat izertlewshisi S.Bahadırova N.Dáwqaraevtı bul xızmetleri ushın “qaraqalpaq folklortanıw iliminiń atası” [91-98 bb], “qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń negizin salıwshı” [99-104 bb] dep joqarı bahalaǵan edi.

N.Dáwqaraevqa berilgen bul bahalar tek ádebiyatshı, tilshi, tariyxshı ilimpazlardıń bahası emes, al ulıwma xalıqlıq baha boldı. Sol ushın da Respublika jámiyetshiligi 2005-jılı onıń 100 jıllıq merekesin respublikalıq kólemde keńnen belgiledi.

Usı dańqlı sánege baǵışlanıp 2005-jılı 1-2 iyun kúnleri Ózbekstan Respublikası ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi tárepinen shólkemlestirilgen Respublikalıq ilmiy-teoriyalıq konferenciya bolıp ótti. Konferenciyanıń plenarlıq májilisiniń Ózbekstan Respublikası ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi prezidiumınıń baslıǵı, ekononika ilimleriniń doktorı N.Q.Ayımbetov kiris sóz benen ashtı. Onıń atap ótkenindey, N.Dáwqaraev xalqımızdıń patriot ulı, óz xalqın, elin shın júreginen súygen ilimpaz hám jazıwshı. Ol 1930-jılları Qaraqalpaqstanda joqarı oqıw orınları ashılıp, mekteplerge joqarı maqlıwmatlı qánigeler kerek waqtında Qazaqstanda pedogoikalıq institutta islep atırǵan jerinen óz eline xızmet etiw maqseti menen

Qaraqalpaqstanğa qaytadı. Qaraqalpaqstanda joqarı oqıw ornı, mektep, mádeniyat, iskusstvo, ilim, ádebiyat tarawında tabanlı miynet jolın baslaydı. Ol Qaraqalpaqstan mektepleri hám joqargı oqıw orınları ushın jigirmağa jaqın sabaqlıq hám xrestomatiyalar, baqdarlamalar jazadı. Sonıń menen birge, Qaraqalpaqstan Jazıwshılar Awqamın basqaradı., ádebiy shıǵarmalar jazadı, dúnya klassikleriniń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdaradı, qaraqalpaq teatırın hám kórkem ónerin rawajlandırıwǵa xızmet etti. 1939-jılı QQASSR Xalıq Bilimlendiriw Komissariatı janına ashılǵan dáslep til hám ádebiyat sektori, sońınan institut 1942-jılı urısqa baylanıslı jabılıp, 1944-jılı Qaraqalpaqstan ministrler keńesi janınan til hám ádebiyat izertlew institutı bolıp qaytadan ashılǵanda, N.Dáwqarev onıń direktori boldı. Bul institut 1947-jılı Ekonomika hám mádeniyat institutı bolıp dúzildi, 1948-jılı Ózbekstin ilimler Akademiyasınıń quramına alındı. (1958-jılı Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan kompleksli ilim izertlew institutı, 1959-jılı Ózbekstan ilimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialı, 1992-jılı bólimi boldı). Ol 1944-jıldan 1953-jılǵa shekem, yaqnıy ómiriniń aqırına shekem ekonomika hám mádeniyat institutınıń direktori bolıp isledi. házir Ózbekstan ilimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bólimi bes ilim-izertlew institutınan ibarat. Olarda ilimniń barlıq tarawı boyınsha izertlew jumısların alıp baratuǵın, dúnya iliminde ılayıqlı ornı bar alımlar jumıs islemekte.

Qaraqalpaqstan iliminiń hár bir jetiskenliginde ádiwli ustazdıń xızmeti bar. Ol Qaraqalpaqstan jaslarınıń joqarı qalalardaǵı ilimiy oraylarda, joqarı oqıw orınlarında ataqlı ilimpazlardıń basshılıǵında ilimiy jumıs alıp barıwına ózi tikkeley aralasqan ustaz, Qaraqalpaqstannıń jańa qalıplesip atırǵan iliminiń tırnaǵın usılay bekkem etip salǵan birinshi shólkemlestiriwshi boldı. Ol talantlı jazıwshı, ádiwli ustaz, xalqına hadal xızmet etken ájayıp insan. Onıń ilimiy jumısları qaraqalpaq ádebiyattanıw , folklortanıw ilimin rawajlandırıwda búgingi ǵárezsizlik jıllarımızda biziń milliy ideologiyamızdı qalıplestiriwde, demokratiyalıq jámiyet dúziwde bizge járdem beredi. Onıń tárbiyalǵan shákirtleri Qaraqalpaqstan ilimin dúnyaǵa alıp shıqqan akademikler, professorlar, ilim doktorları boldı. Ol tek ǵana Qaraqalpaqstan ushın ǵana ilimpazlar tárbiyalamadı, onıń qolınan shıqqan shákirtleri Qazaqstan, Rossiya h.t.b mámleketlerde de islep atır. Onıń shólkemlestiriwshilik xızmeti Qaraqalpaqstan iliminiń búgingi aydın jolına negiz boldı. Ol baslaǵan Qaraqalpaqstan ilimi dúnya iliminde óz ornın tawıp otır, ol ashqan ilimiy institutlar házir xalıq-aralıq konferenciylardıń orayına aylandı, biziń ilimpazlarımız Germaniya, Turkiya, Rossiya, Franciya, Yaponiya, AQSh ilimiy orayları menen birge islespekte. Ullı ustazdıń tuwılǵanına 100 jıl tolıw merekesi Qaraqalpaqstan ilimi ushın úlken bayram, bul sáne biziń ilimimizdiń, mádeniyatımızdıń, xalqımızdıń bayramı. Akademik S.Kamalov óziniń «Qaraqalpaqstan iliminiń saǵasın ashqan alım» atlı bayanatında N.Dáwqaraevtiń ilimiy shólkemlestiriwshilik jumıslarına keńnen toqtap ótip, ullı alımnıń ismin máńgilestiriw boyınsha usınıslar bildiredi.

N.Dáwqaraevtiń jas waqıtlardan xalıqtıń mádeniy miyrasına qızıǵıwshılıǵı artadı. Ol kóp qaraqalpaqlardıń awızeki ádebiy miyrasları – erteklerdi, naqıl-maqallardı, xalıq qosıqların yadınan biletuǵın edi. N.Dáwqaraev jas waqıtlarınan oqıwǵa, ilim úyreniwge qızıǵadı. Sol jılları qatarınıń ishinde ásirese, ol oqıwǵa ziyrekliligi, uqıplılıǵı menen kózge kórine baslaydı. Sol sebepli 1924-jılı Xorezm Xalıq Respublikası Oraylıq komitetiniń jollaması boyınsha Orenburg qalasındaǵı Qazaq xalıq bilimlendiriw institutına barıp oqıwǵa kirdi [1:90-91]. Soń 1926-jılı Qaraqalpaq obkomınıń jollaması menen ol Alma-Atadaǵı Qazaq xalıq bilimlenliriw institutına barıp oqıwǵa kiredi. Onı 1931-jılı pitkerip shıǵadı. 1930-1932 jılları Qostanay qalasındaǵı pedagogikalıq texnikumda muǵallım bolıp isleydi. 1922-1934 jılları Alma-Ata qazaq pedagogikalıq institutında muǵallım bolıp islep, qazaq tili hám ádebiyatı boyınsha lekciyalar

oqıydı. 1934-jılı Qaraqalpaqstanda muǵallimler institutınıń ashılıwına baylanıslı Qaraqalpaqstan Narkomprosınıń ótinishi boyınsha N. Dáwqaraev Nókiske shaqırılıp alındı.

1935-41-jılları Qaraqalpaq pedinstitutında kafedra baslıǵı, 1939-jıldan 1944-jılǵa shekem Qaraqalpaqstan Sovnarkomı qasındaǵı kórkem óner isleri boyınsha basqarma baslıǵı, sonday-aq, Qaraqalpaqstan mámleketlik teatrınıń direktorı lawazımlarında isleydi.

N.Dáwqaraev 1944-jıldan Qaraqalpaqstan xalıq komissarlar soveti qasınan shólkemlestirilgen Til hám ádebiyat ilim-izertlew institutına basshılıq etti. Bul institut N.Dáwqaraevtıń iniciativası boyınsha soń Ózbekistan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstandaǵı ekonomika hám mádeniyat ilim-izertlew institutı bolıp qayta shólkemlestirildi. Bul institutqa ol 1944-jıldan tap ómiriniń aqırına shekem, 1953-jılǵa shekem basshılıq etti.

N.Dáwqaraev jas waqıtlarınan-aq dóretiwshilik penen qızıqtı. Bul jıllarda ol úlken-úlken tabıslarǵa eristi. Ol rus, ózbek, qazaq, xalıqlarınıń klassik ádebiyatların hám XX ásir jazıwshı, shayırlarınıń shıǵarmaların jeterli dárejede úyrendi. Awdarmashı sıpatında A.S.Pushkinniń, M.Yu.Lermontovtıń, A.P.Chexovtıń, N.Nekrasovtıń, L.Tolstoydıń, M.Gorkiydıń, V.V.Mayakovskiydıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdardı.

N.Dáwqaraev 1946-jılı «XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın, 1951-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı doktorlıq dissertaciyasın qorǵadı.

N.Dáwqaraev óziniń qatar monografiyaları hám 60 tan aslam ilimiy maqalaların Qaraqalpaqstanda ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıwına baǵısladı. Ol 1944-jılı «Ózbekistanǵa miyneti sińgen muǵallım», «Miynette batırılıǵı» medalı hám orden, bir neshe mártebe Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan Joqarǵı Keńesiniń deputatı bolıp saylandı.

N.Dáwqaraev barlıq jasaǵan 48 jıllıq ómiri dawamında insaniyлық pazıyletlerdi qádirlegen, watan ushın janın pidá etken, óz elin, xalqın sheksiz súygen, watanı ushın jan-táni menen xızmet etken adamlardı haqıyqiy insan dep bilgen adam boldı. Onıń bul ideyaları barlıq kórkem shıǵarmalarında da, ilimiy-pedagogikalıq kózqaraslarında da tiykarǵı orınlardı iyeledi. Bul ilimiy-pedagogikalıq kózqaraslarında ádalatlıq, haqıyqatlıq, hadallıq, tuwrılıq, insaniyлық, mehir-muhabbat, teńlik, shıdamlılıq ycaǵan xalıqlıq dástúr, úrp-ádetler tuwralı «Keshegi bir kúnde», «Kim bilmeydi Ayshanı» usaǵan kishkene qosıqlarınan baslap «Kóp kúnlerdin biri», «Baǵman», «Baxıtlı miynet», «Toyǵa barganda», «Biybixan» prozalıq shıǵarmalarında, «Alpamıs», «Ráwshan» usaǵan iri saxnalıq shıǵarmalarına shekem onıń hasıl niyetleri, pikirleri berilgen. Mısalı, ol «Alpamıs» dástanın folklorlıq janrdan dramalıq janrǵa kóshirgen úlken miynet dóretti. Bunda avtor dástandaǵı berilgen insaniyлық, watanǵa muhabbat ideyaların, erkinlik, ǵárezsizlik ideyaların ózinshe dóretiwshilik penen rawajlandırǵan. «Alpamıs»tıń ertedegi xalıq ármanlarınan dóregen dástan ekenligin tolıq saqlap, shıǵarmanıń tiykarında dástandaǵı xalıqlıq ideyalardı kúsheytken. Dramaturg-jazıwshı bul máselelerde óziniń kórkem pedagogikalıq kózqaraslarında el basshısınıń xalıq mápi menen jasasın, ol hár saparı el tınıshlıǵı, xalıqtıń ármanları menen jasawdı niyet etiw kerekligin bas másele etip qoyǵan.

N.Dáwqaraev (Nájimatdiyin Saatdiyin ulı) jas waqtınan baslap-aq bilimge qushtarlıǵı sezilip turdı. Ol «Shar kitap»tı qaraqalpaq tiline awdardı. Nawayı, Fizuliy, Maqtumqulı, Bedil shıǵarmaların tereń úyrenip, qaraqalpaq awızeki ádebiyatı shıǵarmaların, ásirese, dástanlardı yad etip alǵan. Ilimpaz, shayır Genjemurat Esemuratov ustazı haqqında: «Qaraqalpaq xalkınıń ótken ásirlerde basınan keshirgen qıyınshılıq-larınıń ústine jar qulap, álle qashan batıl bolıp qalǵan kózleri ol túrtip jibergende sısqırıp aǵıp atırǵan tilsimli bulaq kózlerin elesletedi. Qaraqalpaq

tiliniń mamanı hám shesheni bolıw qábleti sonday qásiyetler qanında bolǵan adamda ǵana jasaytuǵın bolsa kerek», dep N.Dáwqaraevqa joqarı baha beredi.

ÁDEBIYATLAR:

1. «Қарақалпақ илиминиң туңғыз жулдызы» атамасындағы Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005. – Б. 116.

БАС ҚЫЙМЫЛЫ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ПАРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ХӘРЕКЕТЛЕРДЕГИ СЫПАЙЫЛЫҚ

Матжанова А.Ж.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

Қарым-қатнас, яғный тиллик байланыс инсанлар бир жәмәт болып социаллық тийкарда жасаған дәўирден баслап раўажланып атыр. Күнделик турмыста адамлар тек тил арқалы, яғный тек сөзлер арқалы байланыс жасамайды, олар көбинесе “сезим тили” менен тилге тийисли болмаған усыллардан пайдаланады. Қарым-қатнас процесинде тек сөйлеў тийкарғы орын туталды, ым-белгилер, қыймыл-хәрекетлер болса коммуникативлик функцияға ийе емес деп ойлаў қәте болады. Булардың екеўи де инсанның ишки дүньясы, ойлаўын жарыққа шығарыўшы тийкарғы курал болып табылады. Инсан хәр қандай хабарды көриў хәм еситиў ағзалары арқалы алады. Егер көриў еситиўден күшлилеў болса, ол жағдайда инсан сөйлеўи менен бир қатарда ым-белгилер де мағлыўматты жеткерийдиң тийкарғы куралы екенлигине исеним пайда етиўимиз мүмкин.

Сәўбетлесимиздиң хәрекетлерине, ым-белгилерине қарай, оның не деп айтажақ екенлигин хәм нени ойлап атырғанын аңсат ғана түсинемиз. Тиллик қарым-қатнасты әмелге асырыўда тек ғана тил, бәлки тилден тысқары байланыс та айрықша әхмийетке ийе. “Тиллик болмаған байланыс және оның түрлери жәмийет хәм турмыста өз орнына ийе. Олар түсиниўдиң әпиўайы усылы, инсаний мүнәсебетлерге хызмет етеди” [4:43-6].

Бундай тиллик емес усылларды үйрениўди тилде паралингвистика деп атайды. Паралингвистика сөзи тийкары грек тилинен алынған болып, пара “Өтирапында” мәнилерин билдирсе, linguistic-«тил билими» дегенди билдиреди [3:376 б]

Паралингвистика 1) филологияның сөйлеў процесинде қолланылатуғын аўызша (сөйлеў) усыллары менен бир қатарда билдирилген пикирди вербаль емес (тилден тысқары) усыллар менен де жеткизилиўин үйрениўши тараўы; 2) сөйлеў даўамында қолланылатуғын вербаль емес усыллар комплекси [3:376].

Паралангуаге (грек тилинен пара – жанында, сыртта) – даўыс көтериңкилиги, иркилиў (пауза), даўыс модуляциясы, ым-белги, хәрекет, сәўбетлеслер ортасындағы көз байланысы хәм басқалар, сөйлеўге көмекши, лекин аўызеки емес түсиник паралингвистика тәрәпинен көрип шығылған [1:301 б]. Паралингвистикалық усыллардың үш түри бар.

Олар 1) кинетикалық, яғный, қыймыл, поза (хәрекет), бет қыймылы; 2) фонациялық, яғный сеслик (тембр, темп, даўыслаў, пауза, диалектик айтылыў өзгешеликлери); 3) графикалық (хәриплерди жазыў – почерк, символлар және т.б.). Сөйлеўдеги сөзге қатнаслы паралингвистика кураллары үш түрли хызмет атқарады: қосымша хабар жеткизеди, сөз орнына қолланылады, сөз бенен бирге қолланылады. Паралингвистика термини 1940-жылдан баслап қолланылады. Оны А.Хилл енгизген. [<https://massaget.kz/qaarc/qa/19809/>] Қарым-қатнаста вербаль емес кураллар жүдә көп қолланылады.

Тил билиминдеги бақлаўлар хәм алып барылған изерлеўлер соны көрсетеди, қарым-қатнастағы мүнәсибетлердің көп бөлеги тек тилде емес, бәлким паралингвистикалық қураллар арқалы да билдириледі. Паралингвистикалық қураллар тиккелей қарым-қатнас процесінде әмелге асырылатуғын хәрекетлер болып, олар қатнас пайытында ҳақыйкый мазмунға ийе болады. Қарым-қатнастан тысқарыда яки мағлыұматларды жеткеріу процесінде паралингвистикалық қураллар белгили тил имканиятлары арқалы билдириледі.

Қарақалпақ тилинде спецификалық ямаса дәстүрли сыпайылық көрсеткишлери ретинде хызмет қылатуғын ең көп қолланылатуғын паралингвистикалық қуралларға қысқаша тоқталайық. Олардың бири бас қыймылы менен байланыслы хәрекетлер.

Бас ийиў. Мысалы, 1) – Ассалаўма алейкум, -жиңишке даўыс еситилди де соңынан түсириўли турған ший есик көтерилди де хәм шапан кийип, белин буўған басында пөпекли қырмызы сабақтан тоқылған тақыясы бар, он-он еки жасар шамасындағы бала кирип келип, әдеп пенен **қолын көксине қойып, бас ийип** есикте иркилди (сәлемлесіў).

- Ўaleyкум ассалам, молла бол, балам, -деди баланы бастан-аяқ сын нәзери менен бир гүзетип шыққан қонақ [К.Каримов “Аға бий”. – Н.: “Билим” 2017. 218-б].

2) Қыз бирден жуўап бермеди. Ийни селкилдеп кетти. Соң басын көтерип жигиттин көзлерине жаслы көзлерин қадады. Кейин **бас ийзеди**. Ақырында өлпең даўыс еситилди. Қайда басласаңыз да сиз бенен кетемен [К.Каримов “Аға бий”. – Н.: “Билим” 2017. 282-б] (мақуллаў).

3) Жыйналғанлардың перзентиниң биймезгил өлиминен байланыслы кеўил билдирип айтқан тәзияларына **бас ийип**, үнсиз тыңлады (миннетдаршылық белгиси).

4) Маман көп атлылардың қоршаўында хәммеге қалпағын былғап, бас ийип, жолға түсти [Т.Қайыпбергенов “Маман бий әпсанасы”, 154-б].

Мәлим болғанындай, адамлар өз ара мүнәсебет те көп жағдайларда паралингвистикалық қураллардан пайдаланбайды. Паралингвистика сөйлеўши менен тыңлаўшы арасындағы мүнәсебеттен тысқары тил ийелериниң жасаў тәризи, мәдениятына байланыслы. Мүнәсебет, хұрмет те өз-өзинен жүзеге шықпайды. Ол тыңлаўшы менен сөйлеўшиниң дұнъяқарасына, түсинигине байланыслы болады. Бунда психолнгвистиканың әҳмийетин де шетте қалдырыў мүмкин емес. Нейтраль хұрмет майданынан сәлемлескенде паралингвистикалық қураллар қолланбаўы мүмкин. Қәле этикет көзқарасынан сәлемлескенде, ямаса этикеттен тысқары қосымша мүнәсебет билдирилгенде паралингвистикалық қураллар тийкарында сыпайылық арттырылады.

Жоқарыдағы биринши мысалда бас ийип сәлем бериў арқалы хұрмет, сыпайылық билдирилсе, қолын көксине қойыў арқалы хұрмет күшейтиледі. Бул жас кишиниң жасы үлкенге көрсеткен сыпайы хәрекеті есапланады. Ал екинши мысалда бас ийзеў бул сәлемлесіў емес, мақуллаў белгисин билдиреди. Бунда қыз бенен жигит ортасындағы жақын мүнәсебет көрсетилген. Қарақалпақ қызларына тән нәзиклик, ийбе оның төмен караўы арқалы билдирилсе, үнсиз бас ийзеп мақуллаў арқалы хәм ер адамға сиз деп сөйлеўи ҳаял-қызлардың ерлерге болған мүнәсибетиндеги сыпайылықтан дерек береді.

Ал үшінши мысалда биймезгил өлимге билдирилген кеўил айтыўларға жасы үлкенниң бас ийип ,үнсиз тыңлаўы миннетдаршылықты билдиреди. Бул қарақалпақ ер адамларының сабырлылығын, кеўил билдиргенлерге сыпайы қатнасын анатады. Төртинши мысалдағы бас ийиў хәрекеті хошласыў белгисин билдиреди.

Сондай-ак басты азмаз алдыға қарап силкитиў ямаса ийек қағыўда аралық алыс болғанда, асығыс жол үсти сәлемлесиўде, көшеде таныс болмаған адамларға мүнәсебетте сәлемлесиў сәўбетлесине сыпайылық көрсетиў ушын қолланылады.

Сөйлеўшиниң тыңлаўшыға билдирген мүнәсибети ең дәслепп психоллингвистикалық мазмунда қәлиплесип, паралингвистикада жүзеге шығады. Паралингвистикалық қураллар лингвистикалық бирликлер арқалы аңлатылып, олар менен бирге қолланылып сыпайылық мәниниң мазмунын байытыўға хызмет қылады.

Бир қарағанда жоқарыдағы төрт мысалда бир қыйлы хәрекет орынланып атыр. Бул хәрекет бирлиги бас ийиў хәрекетин менен билдирилиўине қарамай, олар түрли мәнилерди билдиреди. Биринши мысалда адресант сәлемлесиў мәнисинде хұрмет, сыпайылық көрсетип бас ийиў хәрекетин билдирген болса, екінши мысалда мақуллаў, үшіншисинде миннетдаршылық мәнисин, төртиншиде хошласыўды билдиреди. Демек, паралингвистикалық аспекттеги бирликлер билдирилиўинде де лексикалық бирликлердиң түрли мазмун аңлатыўына хызмет қылыўы мәлим болады. Мысалы, бас ийиў – антонимлик мәни аңлатады (сәлемлесиў хәм хошласыў) хәм синонимлик (бас ийиў, бас ийзеў) хәм омонимлик (сәлемлесиў, тәжим етиў, рухсат сораў) семантикалық мүнәсибетлерин билдиреди. Екінши тәрептен болса, лингвистикалық қуралларға қосымша бояў берип, көмекши ўазыйпасын атқарады.

Айдос ханға сәлем берип, кирип бара берди. Орынбай менен Қулшы сарай ресимлерин бәржай келтирип тәжим етип, хан рухсат еткенге шекем **басларын** түркмени гилемлерден **көтермеді** [К.Каримов, 245-б]. – Уллы хан сая салса, биз қылт етпей **бас ийемиз**, мийманларым [Т.Қайыпбергенов, 179-б].

Бас ийип сәлемлесиў менен басын ийиў лингвистикалық бирликлери сыпайылықты билдириўде өзине тән синоним есапланады. Бирақ бир-биринен парық қылады. Бириншиден, бас ийип сәлемлесиў қысқа ўақытта әмелге асырылған хәрекетти билдирсе, басты ийиў узак ўақытта ямаса сәўбет тамам болғанға шекемги мүддетти билдиреди. Екіншиден, қарақалпақ тилиндеги бас сәлемин билдирген паралингвистикалық мазмунды социоллингвистикалық көзқарастан жәмийеттеги мүнәсибет хәм этикет тәрепинен сыпатлаған мақул болса, басын ийиў бирлигиндеги паралингвистикалық мазмунды психоллингвистикалық характердеги мүнәсебет билдириўде адамның дүньяқарасына бола түсиндириў мүмкин. Үшіншиден, бас ийип сәлемлесиўде шын жүректен билдирилген хұрмет болыўыда, болмаслығы да мүмкин. Ал бас ийиў хәрекетинде ҳақыйқый сыпайылық сезиледи.

Семиотика көзқарасынан бас – денениң ең керек, тийкарғы бөлеги. Соның менен бирге, басқа дене ағзаларынан ең жоқарыда болыўы менен ажыралады. Қарақалпақ тилинде бас сөзи мазмунында инсанның «өзи, пүтин баслы денеси, өзлиги» семалары жәмленген. Усы дене бөлегиниң ийилиўи кишипейилликти, басқаларды өзнен жоқары көриўдиң қадирлеўдиң символы сыпатында сыпайылық мәнисин билдиреди.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинде қарым-қатнаста аўызеки сөйлеў менен бирге паралингвистикалық қураллар жийи қолланылады. Олар сөзди ықшамлаўға көмек береді. Тил билиминиң усы тараўын изертлеў жүдә әҳмийетли саналады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: «Советская энциклопедия», 1966. – с. 598.
2. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Жазушы, 2012. 213-б.

3. Николаева Т.М. Паралингвистика: Лингв. энцикл. слов. / Под ред. В.Н.Ярцевой. – М.: Совет.энцикл, 1990.

4. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. 43-б.

5. [https://massaget.kz/qaarc/qa/19809/]

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ӘСКЕРИЙ ИСЛЕРГЕ БАЙЛАНЫСЛЫ ГӨНЕРГЕН СӨЗЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Нарбаева К.У

Наұайы мәмлекетлик педагогикалық институты

Гөнерген сөзлер халықтың жанлы сөйлеу тилинде қолланылыуы менен бир катарда, белгили көркем сөз шеберлериниң дөретпелеринде де сол сүүретленип атырған дәуирдин миллий өзгешелигин ашып беріу, персонажлар характерин, образлардың тарийхыйлығын беріу ушын қолланылады.

Қарақалпақ тил илиминде гөнерген сөзлерди профессор Е.Бердимуратов: «қолланылыу жийилигине қарай қарақалпақ тили лексикасында сийрек қолланылатуғын сөзлер топары» сыпатында қарастырады [2.114].

Бир қатар лингвистикалық сөзликлер гөнерген сөзлер атамасы «пассив сөзлер», «пассив сөзлик фонд» сыяқлы атамалар менен аталады. Лингвистикалық сөзликте: «Пассив сөзлик фонд- турмыста сийрек қолланылатуғын, сөзлердиң жыйынтығы» деп көрсетиледи [3.159].

Т.Қайыпбергеновтың тарийхый мазмундағы шығармаларында қарақалпақ халқының басынан өткен аұыр күнлерди, саұашлар, шабыұыллар, басқыншылық хәрекетлерге қарсы ерликлерин көркем сөз бенен исенимли түрдде тәриппеп беріуде әскерий ислерге байланыслы, әсиресе қурал-жарақ атамаларынан шебер пайдаланған. Бул қурал-жарақ атамалары дәуир келбетин көз алдымызда сәўлелендиреди. Мысалы:

1. Аұыздағы айбалтаны еки қараұыл келгенниң алдына кесе балта тутады, ал Маманға хасла иркиниш жоқ. («Маманбий әпсанасы», 8-бет.)

2. Хабарды өзим бергиземен, Полат жасаұылды жиберип аламан. («Түсиниксизлер», 20-бет.)

3.Хәр шабыұыл жүйкемизди куртып баратыр. («Бахытсызлар», 26-бет.)

4. Әззиниң күши тыйықта, тыйық силтеп өлтириуге туұра келсе?! («Маманбий әпсанасы», 54-бет.)

5. Ырза болыңлар! – Оразан батыр ийнинен жсаұ-жарагын алып Мурат шайыққа берип, сүйисип көристи. («Маманбий әпсанасы», 99-бет.)

6. Бир қапталда қазыққа илдириұли әкесиниң қынаплы қылышын танып, кеўли бузылып барып өзин басты хәм Аманлықтың басынан әсте ғана сыйпалады. («Маманбий әпсанасы», 121-бет.)

Мысалларда айбалта - үлкен балта түри болса, жасаұыл әскерий атақ атамасы. Ал, шабыұыл _сөзи жаўлардың тыныш елге басқыншылық пенен хұжим етиўи, урыс хәрекети.

Тыйық -сөзи де кескир қурал, әскерий қурал –жарақ атамасы. Ал, жсаұ-жарақ жуп сөзинде Оразан батырдың асынып жүрген барлық қурал жарақлары, урыс кийими – саұыт хәм басқа да қураллардың улыұмалық атамасы. Қынаплы қылыш сөзинде болса қылыш, оны салып қоятуғын ыдысы биргеликте дизбеклесип жумсалып, әскерий қурал-жарақ атамасы билдирлген.

Т.Қайыпбергеновтың шығармаларында сол дәуір үшін тән болған қыян-кески, қанлы ұақыяларды жанлы хәм көркем тил арқалы сүўретлеп бериўде буннан басқа да бир қатар әскерий курал-жарақ атамалары, гөнерген сөзлер жумсалған. Мысалы: 1. Жуңғарлар шабыўылында бетиниң еки алмасы найза жырған тыртық, астыңғы ерни түскен, бир көзи шапырасыңқырап жүреди. («Маманбий әпсанасы», 103-бет.)

2. Олардың хәзир ғана шоқланысып турған орнында қалған қадаўлы найза сабы көринди. («Маманбий әпсанасы», 214-бет.)

3. Хәр бир өткел мисли пияздың қабығы, көзлеринди ашытады. Аман – есен қырылыўдың жолы хәр өткелдин ийесине түсиникли болыўы керек. Сонысыз алға бир қәдем тасланбайды, алдыңды я айбалта, я қылыш, я найза кеселейди. («Маманбий әпсанасы», 394-бет.)

4. Мырзабек душпанына алыстан дайыр урыўдың ҳақыйқый шебери екен. Ол мылтық жетпегенлерге дайыр бериўди, бирақ бир дайырдың ушына қорғасын қуйып бериўди өтинди. («Маманбий әпсанасы», 396-бет.)

Сондай-ақ Т.Қайыпбергенов шығармаларында сол дәуірлерди ер адамлардың саўашқа кийетуғын арнаўлы кийиминиң аты саўыт гөнерген сөзи де қолланылған. Мысалы: Саўытлы куўғаншы сейис қайтып шығатуғындай суўға қарап турып-турып изине айналды. («Маманбий әпсанасы», 314-бет.)

Бул саўыт сөзи ҳаққында Ш.Абдиназимов усы сыяқлы сөзлерди әскерий терминлерди курал-жарақтың атларын билдиретуғын сөзлер деп белгилеп көрсетеди.

«Қылыш, найза, саўыт, қамар, сарынай, қалқан сөзлери сол дәуірде тийкарлы болғанлығы белгили. «Саўыт» – урыс кийими дегенди билдиреди», -деп көрсетеди [1.84].

Жуўмақлап айтқанда, Т.Қайыпбергеновтың тарийхый шығармаларында әскерий ислерге байланыслы гөнерген сөзлер өнимли қолланылған. Гөнерген сөзлер қарақалпақ тили лексикасының белгили бир бөлегин кураўы менен халқымыздың өтмишин, қарақалпақ тили лексикасы, оның раўажланыўы, басып өткен жолынан дерек береді.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абдиназимов Ш «Қырыққыз» дәстанындағы гөнерген сөзлер // Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери. – Нөкис: «Билим», 1993.

2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994.

3. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәримбетов А. Русша қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

QARAQALPAQ TILI ORFOGRAFIYASINÍŇ RAWAJLANÍWÍNÍN BASPASÓZDE, BILIMLENDIRIWDE ORÍNLANÍWÍ

Narbayeva K.U.

Nawayi mámleketlik pedagogikaliq instituti

1994-jılı qabil etilgen latinlasqan qaraqalpaq jazıwı basqışpa-basqış ámelge asırılıw zárúrlıǵı siyasiy baǵdardaǵı ádebiyatlarda atap ótilgen bolsa búgingi kúnge shekem usı jazıw menen bir qatarda kirill álipbesi de teńdey qollanılıp kelmekte. Al ulıwma bilim beretuǵın mekemelerde tolıǵı menen baslawısh klasslardan baslap milliy klasslarda latin álipbesine tiykarlangan jazıwda bilim beriledi. Kópshilik ilimiy, metodikalıq miynetler, sabaqlıqlar, qollanbalardıń búgingi kúnge shekem usı álipbede járiyalanıp atırǵanlıǵı bizge málim. Soǵan qaramastan mámleketlik tillerdiń til nızamınıń orınlanıwında ele kóplegen wazıypalardıń bar ekenligin prof. O.Dospanov tómendegi ilimiy maqalasında bılay kórsetedi: «Mámleketlik til

nızamınıń respublikamızdaǵı ulıwma bilim beretuǵın orta arnawlı hám joqarı oqıw orınları, baspasóz, radio, televidenie xızmetkerleri, ulıwma jámiyetshiligimiz tárepinen sheshiletuǵın kóplegen mashqalalar aldımızda kútip tur» [1.] Ol óz maqalasında máseleni kóldeneń ortaǵa qoyadı. 1.30-jıllarda qaraqalpaq tilin izertlegen ilimpazlar N.A.Baskakov, S.E.Malov, E.D.Polivanov hám t.b. miynetlerin óz aldına kitap etip baspadan shıǵarıw; 2. Nawayı wálayatındaǵı qaraqalpaq milleti wákillerine metodikalıq qollanbalardan járdem beriw; 3. Respublikamızda terminologiyalıq komitetiń qaytadan ashılıw zárúrligi.

Qaraqalpaq tiliniń imla sózliginde bizge málim bolǵanıday bir qatar xalıqaralıq terminler qaraqalpaq tiliniń sózlik baylıǵına ótiw menen, onıń ishki nızamlılıqlarına boysınıp hár qıylı sóz jasawshı affikslerdi qabıl etip jańa sóz jasaw ózgesheliklerine de iye bolıp, olar da sózlikte óz kórinisin tabadı. Biraq tilimizde terminlerdi paydalanıwda da ana tilimizdiń imkaniyatlarınan kelip shıǵıp, tildiń ishki hám sırtqı rawajlanıw nızamlılıqların ámelge asırıw, olardıń da imlada durıs jazılıw, tilimizdiń ózine tán milliy ózgesheliklerine sáykes túrde jazıw qaǵıydasına beyimlestiriw úlken áhmietli wazıypa bolıp sanaladı. Al baspasózde rus tilinen hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerdi hádden tıs kóp qollanıw qolaysızlıqlardı payda etedi. Demek sáykes óz tillik sózlerimizdi jazǵanda da xalıqaralıq terminlerden paydalanǵanda da imla qaǵıydalarına boysınıw, ondaǵı tártipti basshılıqqa alıw zárúr.

Búgingi kúnde 1994-jılı qabıl etilgen latin álipbesinde Qaraqalpaq Respublikasında sanawlı ǵana gazeta-jurnallar baspadan shıǵarıldı. Mısalı «Jetkenshek», «Ustaz jolı» (eki tilde) shıǵarılıp, ayırım maqalardıń latin álipbesinde shıǵarılıwın kóremiz. Al «Erkin Qaraqalpaqstan», «Ǵárezsizlik hám Nızam», «Qaraqalpaqstan jasları» hám t.b. gazeta-jurnallar kirill álipbesinde járiyalanadı. Al mámleketlik tildiń baspasózde sáwleleniwinde ózine tán ózgeshelikleri haqqında Z.Orazımbetova hám N.Yangibaevlar tómendegilerdi atap kórsetedi: «1940-jıldan baslap qaraqalpaq tiliniń rus álipbesine ótiwi bir qatar jaǵdaylardı payda etti. 1. Xalıqqa túsiniqli bir qatar sózlerdiń arxaizmge aylanıwı; 2. Milliy tilimizdiń ózine tán fonetikalıq, morfologiyalıq ózgesheliklerdiń jasalıwına hám t.b. halatlarga alıp keledi. Usı sıyaqlı halatlardıń tásirinde baspasóz tili áste aqırınlıq penen qalıplesip bardı.»[2]

Demek, baspasóz - bul xalıqtıń aynası. Sonlıqtan mámleketlik tillerdiń orınlanıwında bilimlendiriw salasında, baspasózde imla qádeleri tereń dıqqat itibarda bolıwı, qáteliklerge jol qoymawı kerek. Sebebi keń jámiyetshilik baspasóz materialları menen kúndelikli turmısta jedel tanısıp barıwı, ondaǵı jazıw hám jazıw qádeleriniń de sol turısında qabıl etiwın támiyinleydi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Dospanov O. Mámleketlik til nızamınıń geypara máseleleri // Erkin Qaraqalpaqstan// gazetasi. 30-noyabr, 2010-jıl, №143 (18981).

2. Orazımbetova Z., Yangibaeva N. Qaraqalpoq matbuati tilining shakllanishida boshqa tillarning tásiiri. // Muǵallım hám úzliksiz bilimlendiriw. Nókis (ilimiy-metodikaliq jurnal), 2007, №6, 49-53-betler.

SUBYEKTIV MODALLÍQ MÁNINIŇ AŇLATÍLÍW QURALLARÍ HÁM USÍLLARÍ Orazımbetov A.Q.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Til biliminde modallıq máni degende ádette, gáp mazmunınıń obyektiv shınılıqqa qatnası hám sóylewshiniń gáp mazmunına qatnası túsiniledi [Nurmanov, Maxmudov, 1995, 80-b.]. Usıǵan qaray modallıq obyektiv modallıq hám subyektiv modallıq bolıp ekige bólinedi. Subyektiv modallıq degenimiz ayılıp atırǵan pikirge sóylewshiniń isenim, tastıyıqlaw, gúman,

ókinish, boljaw t.b. qatnasların bildiriwi. Tilde modallıq máni morfologiya–sintaksislik, konstruktiv-sintaksislik, leksika-sintaksislik intonaciya –sintaksislik usıllar arqalı ańlatıladı [Zolotova, 1973, 145-b.]. Usı waqıtqa shekem dástúriy sintaksiste subyektiv modallıq dep tek kiris modal sózler menen ańlatılğan modallıq ǵana túsiniлип kelindi [Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası, 1994, 411-b.]. Til materialların semantikalıq aspektte úyreniw nátiyjeleri subyektiv modallıqtıń kiris modal sózlersiz hám ańlatıla alatuǵınlıǵın kórsetedi.

Biz maqalamızda subyektiv modallıq mániniń tómendegi usıllar arqalı ańlatılıw quralların atap ótiwdi maqsetke muwapıq kórdik:

1. Morfologiya- sintaksislik usıl. Bul usılǵıń tiykarǵı grammatikalıq quralı feyildiń meyil formaları qollanıladı. Tilde olar arqalı tiykarınan obyektiv modallıq mániler ańlatıladı. Sonıń menen birge subyektiv modallıq mániler de ańlatıladı.

a) Anıqlıq meyil ǵáp mazmunınıń obyektiv shınlıqqa qatnasın bildiriw menen birge ǵáp mazmunına sóylewshiniń anıqlıq, boljaw sıyaqlı subyektiv qatnasın ańlatadı. Mısalı:

*Bir topar jigitle atlanıp toyǵa,
Inirde jol aldı qońsı awılǵa (I.Yu.).*

Bunda qandayda bir waqıya xabarlanıwı menen birge sóylewshiniń ǵáp mazmunına anıqlıq qatnası ańlatılğan.

*Sawalarsań óziń, jazılar balań,
Ózińdi qolǵa al, kewil suwıtpa (I.Yu.).*

Bunda sóylewshiniń ǵáp mazmunına boljaw qatnası ańlatılğan.

b) Tilek meyildiń sintetikalıq hám analitikalıq formalarınan qandayda bir is-hárekettiń orınlanıw ya orınlanbawına sóylewshiniń tilek-niyet qatnası bildiriledi. Mısalı:

*Qosa qarıǵaysız, ónip óskeysiz,
Jańa turmıs palın birge ishkeysiz (I.Yu.).
Meniń shofyer bolǵım keledi! (K.A.).*

2. Konstruktiv-sintaksislik usıl. Bul usıl arqalı ataw hám atawısh bayanlawıshlı ǵáplerden házirgi máháldegi obyektiv modallıqtıń real mánisi ańlatılıw menen birge ǵáp mazmunına sóylewshiniń, anıqlıq, tastıyıqlaw qatnasları da ańlatıladı. Mısalı:

*Paxtaniń aqlıǵı, nurdıń pákligi,
Diyxan xalqımızdıń hújdanı taza (I.Yu.).*

Bunda modallıq máni pütün ǵáptiń ulıwma mazmunınan ańlatıladı.

3. Leksika-sintaksislik usıl. Bul usıl arqalı subyektiv modallıq qatnas modal sózler hám modallıq mánide kelgen basqa sózler arqalı ańlatıladı.

1) Modal ǵápten ańlatılğan qandayda bir real yaki real emes haqıyqatlıqqa sóylewshiniń subyektiv qatnasın bildiredi. Modal sózler ǵáptegi basqa aǵzalar menen baylanıslına qaray kiris modal sózler hám komponentlik modal sózler bolıp ekige bólinedi.

a) Kiris modal sózler ǵápten ańlatılğan pikirge sóylewshiniń isenim, tastıyıqlaw, ǵúman, ókinish, boljaw t.b. mánilerin bildiredi. Mısalı:

*Rio de Janeyro festivalına,
Biz p'esa tayarlap júrippiz, awa (I.Yu.).
Durıs, teatr joq házirshe bizde,
Biraq ol boladı, isen bul sózge (I.Yu.).
Bálkim, bul onıń ayıbı emesti (K.A.).
Bul dún'yaǵa patsha bolǵannan ǵóre
Adam bolmaq kerek eken, shaması (I.Yu.).
Birinshi mashina seziklenip qalıwı múmkin (K.A.).*

Til faktleri subyektiv modalliktn kiris aǵzalarsız da ańlatılatuǵınlıǵın kórsetedi:

*Onesiya degen student qızǵa,
Ashıq bolıp júirse kerek, **shaması** (I.Yu.).*

Bunda sóylewshiniń boljaw qatnası kiris modal sózisiz-aq ańlatılıp, kiris aǵza sóylewshiniń qatnasın ele de ayqınlastırıp kelip tur.

b) Komponentlik modal sózler sóylewshiniń gápten ańlatılǵan pikirge zárúrlık, múmkinlik sıyaqlı subyektivlik qatnasların ańlatadı. Mısalı:

*Juq, juq, hesh ókinbeń tógilgen suwǵa!
Xesh bende ol suwdı **ishpewi lazım** (I.Yu.).
Sonday kimdur bizdidaǵı bir kúni
Bul joldan tabalmay **joqlawı múmkin** (I.Yu.).*

2) Subyektiv modallıq kiris gápler arqalı da ańlatıladı. Mısalı:

***Shının aytsam**, endi maǵan bári bir,
Júr, qáne isheyik, ushpastan burın (I.Yu.).
Alım degen, shayır degen xalıqtı,
Hesh jaqtırmas edim, **ırasın aytsam** (I.Yu.).*

3) Feyildin modal formaları. «Bir qatar feyiller sóylewshiniń háreketke yamasa predmet, belgi hám waqıyalarǵa bolǵan hár túrli subyektivlik qatnasların bildirip modal mánili bolıp keledi. Bul mánide tiykarınan **eken, de, bol, bolar, kórinedi, qalar, shıǵar, qusaydı, al, kór, kel** tolıqsız ham kómekshi feyilleri ónimli qollanıladı» [Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası, 1994, 314-b.]. Mısalı:

*Sonshellı berilip oynar rolin,
Bular naǵız talant iyesi **eken** (I.Yu.).
Usınday jollar menen Japbarovtı jalpaǵına salǵısı keletuǵın **qusaydı** (K.A.).*

Sóylewshiniń waqıyadan sońǵı waqıtları xabardar bolǵanın bildiredi.

*Shayır **shıǵar** deymen olardıń bári
Olar túnep ketken jer tegin emes (I.Yu.).*

Sóylewshiniń gúman, boljaw qatnasın bildiredi.

4) Modallıq máni beriwshi janapaylar.

a) Soraw janapayları bolǵan **ma, me** janapayları birgelkili aǵzalardıń keyninde kelip sóylewshiniń boljaw, shamalaw qatnasın bildiredi. Mısalı:

*Bunıńday ójet xalıqtı kórmedim,
«Xorezmiyli» dey **me**, «Massaget» dey **me**,
Basında ǵawqıyıp qara qalpaǵı,
Atıp jıǵıladı, jatıp atadı (I.Yu.).*

b) Modal-buyırıq janapayları bolǵan **shu, shı, sańá, seńo, dá, sa, se, ós, sesh** janapayları gápten ańlatılǵan háreketke sóylewshiniń buyırıq, tilek, ótinish, gijiniw sıyaqlı hártúrli qatnasların bildiredi. Mısalı:

*Ábdiraman, ayt**shı** burınları sen,
Oyǵa batpas ediń qıyallap ábden? (I.Yu.).
Maǵan bir-ekewin ber-**ós** (K.A.).*

v) Boljaw mısqıllaw janapayları **mis, mish, bish, dı, di** janapayları gáptegi pikirge sóylewshiniń boljaw, shamalaw, mısqıllaw sıyaqlı qatnasın bildiredi. Mısalı:

*Awılда ózgeris bardı bir qansha?
Salındı deyseń be sovxozdan monsha? (I.Yu.).
Somı elestirip netesiz endi,*

Jas jigitlek etip qızıp ketkendi (I.Yu.).

Jamay jawlaina kóp attıń oqtı,

Feletonlap ursañ sharası joqtı (I.Yu.).

Ózleri oqıgısı keledim**ish**, sovxoz jibermeydim**ish**. Bala tolmay, klası menen sovxozdağı uchileshege jazıp qoyǵan**ish** (K.A.).

5) Modallıq máni beriwshi tańlaqlar. Ayırım tańlaq sózlerde gápten ańlatılǵan obyektiv mazmunǵa sóylewshiniń qatnasın ańlatıp tańlanıw, súysiniw, ókiniw, qıynalıw sıyaqlı mánilerdi bildiredi. Mısalı:

Jurt kórip, men de el aralar edim,

Átteń, bara almayman, siz ayıp kórmeń (I.Yu.).

Haw, mınaw Jáleke bayǵoy, shıraǵım,

Há, nálet bolǵırdıń ayırsań jaǵın (I.Yu.).

Pay, sonda sol muǵallimleri aytqan oqıwda-aq oqıy qoyganda táwir bolatugın edi! (K.A.).

4. Intonaciya-sintaksislik usıl. Bul usıl arqalı xabar, soraw, buyırıq gáplerden úndew gápler jasaladı. «Úndew gáp pikirdi kúshli sezim menen ańlatatugın, úndew intonaciyası menen kúshli dawıs penen aytilatugın gáp» [Gulomov, Asqarova, 1995, 65-b.]. Úndew gápler sóylewshiniń gáptegi pikirge quwanış, maqullaw, qanaatlanıw, isenim, qaweterleniw, ashıwlanıw sıyaqlı qatnasların bildiredi. Sóylewshiniń konkret qatnası kontekstte yaki sóylew jaǵdayına baylanışlı anıqlanadı. Mısalı:

Al onıń ústine mına bir zaman,

Adamǵa házlik ǵoy, sonday abadan! (I.Yu.).

Ǵáplet uyqısınan oyangán juregim,

Duwshar bolajaqsañ kanday kúnlerge! (I.Yu.).

Adamǵa pármana dos, ǵamxorın qáyterseń! (K.A.).

Juwmaqlap aytqanda, tilde subyektiv modallıq máni modallıq mániniń barlıq ańlatılıw usılları menen ańlatıla aladı. Sebebi sóylewshi gápte qanday da bir nárseni xabarlaw menen birge oǵan óziniń subyektiv kózqarasın da bildiredi. Bunı gáptiń ulıwma mazmunınan yaki ańlatılıwshı qurallarınan biliwge boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1987. – Б. 256.
2. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – Москва, 1973. – с. 351.
3. Нурманов А., Махмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент, 1995. – Б. 296.
4. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы (сөз жасалыў хәм морфологиясы). – Нөкис, 1994. – Б. 451.

ИБРАЙЫМ ШАҲ КИМ БОЛҒАН?

Үстирттеги тарийхый естеликлерге байланыслы аңызлар ҳаққында

Қанаатов Е.Е.

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Қоңырат районының Түркменстан Республикасы менен шегаралас аймағында, Хантерсек қалашасынан 14-15 км кубла-батыста Үстирт тумсығында Ибрайым шах қойымшылығы хәм мавзолейи жайласқан. Ибрайым шах қойымшылығы хәм мавзолейи ҳаққында Х.Есбергеновтың «Қоңырат: тарийхый хәм мәдений естеликлери» атамасындағы китабында мынандай мағлыұмат келтириледи: «Ибрайым шах гүмбези орта

әсирлерге тән жалпақ таслар менен XIV әсирге тән усыл – «Ёлка»ға ұқсас усыл менен өрилген.... XVII-XVIII әсир естелиги. Ибраһым шахтағы екінші гүмбез XVII-XVIII әсир естелиги, Бөтентау (Үстирттің қурамлас бөлеги, сәл ажыралып тұрғанлықтан усылай аталған)да Ибраһым Әдем (Әдхам)нің мазары орналасқан IX-XI әсир естелиги. Буннан қашық емес жерде Бөтентауда Ибраһым Әдхамның обасы орналасқан» [1, 86-б.]. Ғ.Хожаниязов хәм О.Юсупов авторлығындағы «Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар» Қоңырат районындағы қәбиристанлар дизимине Ибраһым шах қойымшылығы да енгизилген [2, 63-б.].

Ибраһым шах туұралы мынандай аңыз-рәуиятлар өрбиген:

Ибраһым Әдхам тарийхый шахс. Ол Балх ўәлаяты (Аўғанстан) тахтын ийелеген, яғный шах болған.

Ол шахлық дәўирде-ақ ел арасында әдил хұкимдар, данышпан, әўлийе сыпатында аты шыққан. Ол ғәрип-қәсер, жетим-жесир, соқыр-майыпларға турақлы түрде ғамхорлық еткен. Бирақ ол бир күни тахттан ўаз кешкен. Не ушын?

Қурайшийдің «Рисола»ларында былай делиеген: «Ибраһим ибн Адхам Балх баянларынан. Аў пайытында түлки яки қоянның арқасынан қуўып баратырғанында, ғайыптан: «Сен усы нәрсе ушын жаратылдың ба, соған буйырылдың ба?!» деген даўыс келеди. Соны еситиўден, аттан түседи. Аталарының шопанларын ушыратып, оған ат, кийим-кеншек хәм басқа нәрселерди береди де, шөлистанлыққа қарай шығып кетеди. Өз дәўириниң алымлары арасында Ибраһим ибн Адхам өзиниң әжайып ораторлығы менен ажыралып тұрған. Диний саўатлы Суфён Ас-Саври, оның тәлийматын тыңлаў ушын келгенлер арасында оны байқап, бул салый инсанның ораторлығын хәм саўатлылығын хұрмет етиў ушын өзиниң сөзин жуўмақлаўға асығады. Солай етип ол Суфён Саврий хәм Фузайл ибн Иёз сыяқлы уламалар менен досласады. Шамда жасайды. Орақшылық хәм бағда қараўылшылық етип тиришилик етеди [3].

Және бир рәуиятта айтылыўынша, Ибраһым Әдхам сарайдың төбесинде бир кисиниң жүргенинен оянып кетеди. Ол даўыслап «Сен кимсең?» деп сорайды. «Түйемди излеп жүрмен» деген жуўапты еситип шах таң қалады хәм «Сарайдың төбесинде түйе не қылады?» дейди. Сарайдың төбесинен «Әй ғапыл, сен Қудайды алтын тахтың үстинде зер шапан кийип излейсең, алтын тахт үстинде Қудай не қылады?» деген саза келеди. Бул саза Ибраһымның қалғыған қәлбин оятады.

Мухаммед Румий (орта әсир тарийхшысы) буларға қосымша үшінші рәуиятты келтиреди: Ибраһим Әдхамның алдына келген мүсәпир гезбениң сарайды кәрўансарайға теңлестиргени оған жақпайды. Сонда мүсәпир гезбе Ибраһимнен, бул сарай илгери кимдики болғанлығын сорайды. Шах болса бирнеше әждадларынан усы сарайда жасап өткенлигин айтады. «Бири келип, бири кетсе, кәрўансарай болмай не бул?» дейди де мүсәпир көзден ғайып болады [4].

Суфизм тәлийматының тийкарын салыўшылардың бири сыпатында танылған Ибраһим Әдхам пүткил мусылман дүньясында белгили ири тулға. Ол туұралы Октябрь төңкерисинен бурын халқымыз арасында рәуият, аңқзлар, сондай-ақ, «Ибраһим Адхам» қыссасы кең тарқалған. Усы қысса С.Рафиддинов сөзбасысы менен «Ибраһим Адхам киссаси» [5], К.Тохиров сөзбасысы менен «Қиссаи Ибраһим Адхам» [6] деген атамаларда басылып шықты.

Ибраһим Адхамның толық исми-шәрипи Әбиў Исхақ Ибраһим Адхам бинни Сулайман бинни Мансур Балхий. Ол хәзирги Аўғанстанның Балх қаласында дүньяға келген. Қашан туўылғаны белгисиз. Шама менен 778-жылда қайтыс болған. Оның әкеси

ислам динин жайыў дэўиринде болған саўашлар ақыбетинде бул жерге келип қалған. Араблардың Бану Тамим қәўиминен, патшазадалар әўладынан, әскерий адам болған. Усы себепли ол Маликшахтың қызы Маликаи Хубонға үйлениўге ерискен. Бирақ ол тахт ийелеўге қызықпаған, дәрўишлик турмыс кеширген. Усындай орталықта тәрбияланған.

Ибрайым Әдхам туўралы қыссада оның шахлықтан ўаз кешиўдей мәртликке жолаўшы бир дәлил бар, ол жоқарыдағы рәўият қабығына оралған барлық дәлийллерден көре әҳмийетли. Ибрайым өткинши дүньяның хәмме хәўеслеринен, шахлық сыяқлы шексиз ҳуқық хәм имканиятлардан ўаз кешиўинде әкеси Әдхам дәрўиштен үлги алған.

Мағлыўматларға карағанда, өмириниң көп бөлегин Сирияда өткерген Ибрайым Әдхам византиялықлар менен болған саўашта қазаланған [7]. Лекин, әўлийелердиң рәмзий қәбири хәр қыйлы қала, мәмлекетлерде болатуғыны сыяқлы Ибрайым Әдхамның да қәбири анық қай жерде екенлиги анық емес. Мусылман дүньясына кеңинен белгили болған ири тулға, суфизм тәлийматының тийкарын салыўшылардың бири Ибраҳим Әдхам өзи дәслепкилерден болып тийкар салған суфизм тәлийматын үгит-нәсиятлаў ушын көп журтларды гезген, соның ишинде бизиң муқаддес топырағымызға да қәдеми жеткен болыўы итимал.

Улыўма алғанда, Ибрайым Әдхам туўралы аңыз-рәўиятлар көп. Ал оның ибратлы сөзлери инсаният руўхының азығы сыпатында неше әсирлерден бери қунын жойытпай келмекте. Усындай ислам әлеминиң жарқын тулғасының хұрметине рәмзий қәбир қойылыўының өзи (бизиң журтымызда оның денеси жерленген-жерленбегени дәлилленбеген) өтмиште халқымыздың уламаларға, ислам мәдениатына болған үлкен мухаббатынан дәрек береді.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Есбергенов Х. Қоңырат: тарийхый хәм мәдений естеликлери. – Нөкис: Билим, 1993.
2. Хожаниязов Ғ., Юсупов Ю. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. – Нөкис, 1994.
3. Иброҳим ибн Адхам. URL: <https://islom.uz/maqola/9741>
4. Информатор: Жаббарберген (Жапақ) Шамуратов, 1954, Нураный, Ўзбекстан халық билимлендириў ағласы, Қоңырат қаласы, Еркин аўылы. Руўы – ашамайлы, бүйирли
5. Иброҳим Адхам қиссаси / нашрга тайёрловчи ва сўз боши С. Раъфиддинов. – Тошкент, 1991.
6. Қиссаи Иброҳим Адхам / тузувчи ва сўзбоши Қ. Тохиров. Самарқанд: Зарафшон, 1993.
7. Ibrahim Ibn Adham: The prince of Sufis. URL: <https://english.ahram.org.eg/News/256255.aspx>

САҒЫНБАЙ ИБРАГИМОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА СИНТАКСИСЛИК БИРЛИКЛЕРДИҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ХИЗМЕТИ

Қосымбетова А.Е.

Бердақ атындағы Қарақалтақ мәмлекетлиу университети

Көркем тексттеги айрықша сыпаттағы синтаксислик бирликлер – булар поэтикалық сөз дизбеклери. Сөз дизбеги – толық мәнили еки хәм оннан көп сөзлердиң тилде қабыл етилген грамматикалық нызамларға сәйкес өз ара дизбеклесіўинен дүзилип, семантикалық, мәнилик жақтан бир пүтинликке ийе, объектив шынлықтағы зат, қубылыс хәм оларға тән белги, қәсийетлерин анықлап көрсететуғын синтаксислик бирлик [1:152].

Сөз дизбеги зат, кубылыс, процесслердің хәм олардың белги, қасиетлеринің реал байланыслары сәулеленеди. Ол барлық ўақытта логикалық түрде болыўы зәрүр, болмаса, олар мәниге ийе болмай, коммуникативлик ўазыйпа атқарыў мүмкиншилигинен айырылады. Бирақ, логикалық абсолют көринисте емес, ал сөйлеў ситуациясына, ой-пикирди сәулелендириўдиң зәрүрлигине хәм мақсетине сәйкес өзгериўи мүмкин.

Ал, поэтикалық синтаксистің тийкарғы ўазыйпаларының бири – усы сәйкесликтің бузылыўынан пайда болған, көркем текстте сүүретленип атырған зат хәм кубылыстың қандай да бир жаңа тәрәпин көрсете алыў ямаса қасиетин сәулелендирип бериўге бағдарланған өзгеше сөз дизбеклерин анализ етиў, таллаўдан ибарат.

Бундай өзгеше сөз дизбеклеринің компонентлеринің мәнилери логикалық жақтан бири-бири менен байланысқа ийе емес, ал, сөз дизбегинің мәниси аномалиялық я болыўы мүмкин болжаўлық сыпатқа ийе болады:

Собығы бәхәрги сүтилмегиңниң
таңлайында татыр. Қурдас қызыңның
қулағын тоздырдың:
хәр өткен күннің,
нәзик сезимлердиң сабағы узын... [5:3]

Бунда әпиўайы бәхәрги сүтилмектиң собығы образлы етип бериледи, яғный бир ғана усы предметке мазмун жиклеў арқалы ўақыя, яғный ситуация мәлим болады. Шайыр азықлық зат тек қарынды тойдырады деген уғымды жаңалап, мухаббат азығындай сүүретленген сүтилмекти хәм сүтилмек пенен бирге өткерилген ўақытты билдириў ушын қолланады. Сондай-ақ, аўыспалы мәниде бәхәр мәўсими- жаслық ўақытты беретүғыны белгили. Жазғы собық емес, бәхәрги собық деп таңланыўының өзи де оқыўшының ойына қозғаў салып, әпиўайы конструкциядай түйилгени менен пүтин гәпке тәсир етиўи арқалы үлкен мазмунларды қамтып алады.

Сөз дизбеклери көркем-естетикалық тәбиятқа, метафоралық сыпатқа ийе болып, метафоралылық сөз дизбегинің бир сыңарының метафоралық характерге ийе болыўынан пайда болады. Бундай сөз дизбегинің тийкарғы хызмети хәм конструктивлик белгиси болып, олардың поэтикалық хәм естетикалық мәниси есапланатуғын болғанлықтан олар поэтикалық сөз дизбеклери деп аталады [1:119].

Неге туттым бул гүбелекти,
Қанатларын неге қайырдым –
Көзлеринде иероглифлерди
Оқый алмасымды билсем де.
Неге туттым бул гүбелекти –
бир мәусимлик өмири ишинде
таза нәрселердиң ашығын,
әзийз нәрселердиң ашығын. [5:19]

Сөз дизбеги сыңарларының байланысы логикалы емес, мәниси аномалиялық хәм болжаўлы болғаны менен естетикалық өлшемлердиң тийкарында шөлкемлеседи. Поэтикалық сөз дизбегинің семантикасындағы субъективли-модаллық компонент оны аңлатыў, сүүретлеў, сәулелендириўинің нейтрал (бийтәрәп) категория сыпатында сөйлеўде кең қолланыўға мүмкиншилик бермейди. Ал, поэтикалық сөз дизбегинің лингвопоэтикалық тәбиятын сөзди турақлы, қәлиплесип қалған уясынан шығарып, турақлы болмаған өзгеше сөз дизбегин пайда етиўи дүзеди. Басқаша айтқанда, поэтикалық сөз дизбегинде тиллик бирликлер стереотипли, синтагматикалық фәрезлиликтен хәм

нормативли дизбеклесиўшиликтен азат болады, кутылады:

Түсиник дүньясының тарлығы,
Адамның көкирегин кәпеске айландырады-
Усындай көкиреклерде
Жаўызлық,
Қыянет,
Қаралық
Оянады. [5:28]

Бул мысалда унамсыз сезимлерди даралап көрсетиў ушын, шайыр сөзлерди де даралап береді. Сондай-ақ, дүньятаныўды хәлсиретиў түсинигин түсиндириўши бас гәп хәм оның бөлеклерин прозалық тексттен поэтикалық қатарға көширгенлигин көрсек болады.

Жаўын жаўған күни айнаның
сыртында бир бийтаныс сүүрет –
я таў көшип өтип баратыр,
я дүньяны суў алып кетти...
Не хәдийсе болғанын сыртта
билиўден мен қорқып жасайман –
рәңлери ол көринистің
жайғаспайды көзлериме хеш...[5:25]

Метафоралылық, экспрессивли-образлылық, компонентлилик белгилери бойынша поэтикалық сөз дизбеклери турақлы сөз дизбеклерине ұқсас болады. Бирақ, турақлы сөз дизбеклери менен поэтикалық сөз дизбеклерин бирдей деп қараўға, поэтикалық сөз дизбеклерин турақлы сөз дизбеклерине қосыўға болмайды. Олардың арасында ұқсаслық болыўы менен бирге сәйкес келмеў, айырым белгилери бойынша принципиал түрдеги өзгешеликлер де ушырасады. Мәселен, поэтикалық сөз дизбеклери бир яки бирнеше текстлерде де қайталанып, таяр тил материалы сыпатында да, фразеологизмлер сыяқлы узуслық сыпатқа ийе бола алмайды, жеке, субъективли сыпатта болады. Сағынбай Ибрагимов дөретиўшилигинде бундай қубылысларды ушырата аламыз.

Мен жер басып турып жоғалдым
маңлайында шамшырағы барлардың арасында –
бизди жоқлағанлар болмады.
Нәзеримнен
дүньяның сүүрети өшти.
Қараңғыдан
ғәриплик пенен телмирер едим жақтыға. [5:26]

Бул қатардағы биринши поэтикалық сөз дизбеги «маңлайы жарқыраў» турақлы сөз дизбегине мәнилик жақтан сәйкес келеді. Бирақ, маңлайында шамшырағы барлар ўаормасы өткирлестиріп, кейинги пүтин гәпке унамсыз мәни бериў ушын хизмет етеді. Бунда лирик қахарман бахытсызбан, бизиң маңлайымызда шамшырақ жоқ деген уғымды берген.

Ал, шайырдың жақтыға телмириў сөз дизбеги жол қараў, жолға телмириў мәнисин көшип, келешекке, жақсылыққа умтылыў мәнисин берген. Бул поэтикалық қатарлар метофоралық усыл арқалы оқыўшының объект хәм оның арасындағы мазмунлар хаққында ойды пайда етеді.

Мен қолыма алған гүллер солғаны,

мен қолыма алған қустың өлгени –
аўыр қәтелери еди өмирдин. [5:83]

-бул қатарларда гүллердин солыўы, қус өлиўи ўараздық яки өзиниң туп мәнисинен жырақ, яғный бул бир қәтеликлердин образлы түрде өлимнен де артық қәтелик екенин көрсетиў ушын сўўретлеў ушын қолланған.

Сондай-ақ, С.Ибрагимов дәретиўшилигин, оның қосықларын анализлегенимизди, дәслеп пүтин қосықты оқыў зәрүр. Себеби, бир ғана поэтикалық сөз жеке турғанда басқа мазмун, қосық қатарында басқа мазмун, ал, пүтин текстте, толық қосықта басқаша мазмун жаратады. Мысалы:

Бул дәнлер ныш урмайды, бул дәнлер ширийди,
Бул дәнлер бул топыраққа түспеўи керек еди... [5:265]

Философиялық мазмунға ийе болған бул қатарда «бул дәнлер» метофорасын қолланыў арқалы шайыр өзи айтажақ пикирлерди аўыспалы мәниге қурады. Турмыстан түйген тәжирейбелери хәм дүньяға болған көз қарасларын сәўлелендириўде анафора усылынан пайдаланыўы эмоцианал тәсиршеңликти хәм қатарлар арасындағы логикалық байланысты және де күшейтиўге себепши болған. Әпиўайы дән инсанның тағдири, оның қәтелери тымсалында берилген. Бул дәнлер ныш урмаўы жеке алып қаралғанда жарамсыз екенин билиў мүмкин. Ал, екинши бул дәнлер ширийди түсинигинде ол бәрибир жоқ болады деген мазмун болса, үшінши гәпте «Бул дәнлер бул топыраққа түспеўи керек еди...» яғный, оны саў дәнге, жарамлы дәнге қоспаў керек екенлигин түсиндирип атыр.

Мысалы, бул қосықта дән метофоралық усылдағы сөз бир илимий мийнет болыўы ямаса қандайда бир жәмийетке жарамсыз киси болыўы мүмкин. Бундай усыл С.Ибрагимовге тән болып пикирлерди кескин ораў арқалы баянлаў есапланады.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, адам өмири ҳаққында айтылған пикирлердин ўаилософиялық усылда сўўретлениўи болып табылады. Шайыр шығармалары тили әпиўайы, оны тек түсиниў керек. Түсиниклер болса тәбияттан, турмыстан яки предметлерден алынған хәм мазмунларға боятылып берилген.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика (оқыў қолланба) – Тошкент: Ёшлар нашриёти, 2020. 152-б.
2. Лебедева, Н. В. Синтаксис поэтической речи / Н.В.Лебедева // Русская речь. 1971. – № 1. – с. 27-31.
3. Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования // дисс...докт.филол.наук. – М., 1992.
4. Шодиева Д. Мухаммад Юсуп шеърляри лингвопоэтикаси // номзодлик диссертация автореферати. – Тошкент, 2007.
5. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис: Билим, 2016.
6. www.ziynet.uz
7. www.katharsis.su

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ЭТНООЙКОНИМЛЕРИН ҮЙРЕНИЎ МӘСЕЛЕСИНЕ

Қурбанов М.Д.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты

Топонимикада этникалық белгилер, яғный руў, қәўим, халық, миллет атлары менен байланыслы келип шыққан жер-суў атамалары *этнотопонимлер*, жасаў орынларының атамалары *этноойконимлер* деп аталады. Этноойконимлер белгили бир аймақта түрли

руў, миллет ўәкиллери қоңсы болып жасаған орынларда пайда болады. Этноним белгили бир орынды басқа орыннан парықлаушы белги болған жағдайда ойконим функциясын атқарады. Бундай атамалар сол руўдың адамлары тәрәпинен емес, этираптағы басқа руў, миллет ўәкиллери тәрәпинен бериледи. Соның ушын да, этноойконимлер еки этнос ўәкиллери жақын жасаған шегара аймақларда көбирек ушырасады.

Бир қатар илимпазлар жасаў орынларының этнонимлер менен аталыўы халықтың социаллық турмысы хәм жасаў шараятлары менен байланысly деп есаплайды. Профессор Э.Бегматов өзиниң жеке бақлаўларына тийкарланып: «Егер халық отырықшы турмыс кеширсе, онда өзлериниң жасаў орнын сол жердиң тәбийий-географиялық өзгешеликлери тийкарында, ал көшпели турмыс кеширсе руў хәм қәўим аты менен атайды» деген еди [Бегматов, 1998, 7-б.]. Демек, белгили бир аймақтың этноойконимлерин илимий жақтан үйрениў тек сол атама яки этностың тарийхы ҳаққында емес, ал ол жерде жасаған басқа да этнос ўәкиллери, олардың тарийхы, тили, этнографиясы, социаллық хәм мәдений байланысларын анықлаў имканиятын береди.

Этноойконимлердиң ареаллық анализи этнос ўәкиллериниң географиясынан дерек береди. А.П.Дульзон Сибирьдеги әйемги халықлардың этникалық курамын этнотопонимлер жәрдеминде анықлаўға ерискен болса [Дульзон, 1960], Н.А.Баскаков Молдавия этнотопонимлерин үйрениў нәтийжесинде қыпшақлардың усы аймақларда жасаған орынларын тиклеген [Баскаков, 1964]. Өзбек тилши алымлары С.С.Губаев Ферғана ойпаты [Губаева, 1973], А.Отажанова Хорезм [Отажанова, 1997], А.Турабов Самарқанд [Турабов, 1999], А.Эргашев Әндижан ўәлаяты [Эргашев, 2012] этнотопонимлери бойынша алып барған изертлеўлеринде этноним тийкарлы жер-суў атамаларынан халықтың тили, тарийхы, этникалық курамы хәм жасаў орынларын анықлаўда әҳмийетли дерек ретинде пайдаланған. Ҳақыйқатында да, белгили бир халықтың (миллет, руў, қәўим, тайпа) тарийхы ҳаққында (жазба ямаса аўызеки) мағлыўматлар сақланып қалмаған жағдайда этникалық материаллар, солардың бири этнотопонимлер қымбатлы дерек бола алады.

Этноним тийкарлы ойконимлер Орта Азия хәм Қазақстан аймақларында көп ушырасады. Бирақ, олардың тарқалыў ареалларын бирдей деп болмайды. С.Қораевтиң сөзлигинде Өзбекстан аймағына тийисли 1250 топоним берилген, солардан 452си (36%) этнотопонимлер [Қораев, 1978], ал Е.Қойшыбаевтиң Қазақстан топонимлери сөзлигинде бул көрсеткиш оғада аз, яғный 2093 топонимнен 52си этнотопоним (2,5%). Қарақалпақстан топонимиясында этноойконимлер салмақлы орынды ийелейди. Профессор С.Қораевтиң мағлыўматына қарағанда, Қарақалпақстан топонимлериниң 1/5 бөлеги этноойконимлерден ибарат [Қораев, 2005, 190-б.]. Олар қарақалпақ хәм басқа да миллет, руў, тайпа атларынан қәлиплескен. Бул болса өтмиште хәм ҳәзирги ўақытта усы аймақта түрли миллет, қәўим хәм руўдың ўәкиллери бирге жасап киятырғанынан дерек береди. Олардың жасаў мәнзиллерин анықлаў ушын этноойконимлерди төмендегидей топарларға бөлип үйрениў мүмкин: 1) қарақалпақ руў атамаларынан пайда болған ойконимлер; 2) қазақ руў атамаларынан пайда болған ойконимлер; 3) өзбек руў атамаларынан қәлиплескен ойконимлер; 4) түркмен руў атамаларынан келип шыққан ойконимлер; 5) басқа да миллет атамаларынан пайда болған ойконимлер.

1) Өзбекстан Республикасына курамына киретуғын Қарақалпақстан Республикасы халқының тийкарғы бөлегин қарақалпақлар курайды. Олардың көпшилиги республиканың арқа аймақларында жасап келмекте. Қубла районларда қарақалпақлар азшылықты курайды, олар узақ ўақытлардан берли өзбек, түркмен хәм қазақлар менен бирге жасайды.

Қарақалпақ халқының рулық дүзилиси *қоңырат* хәм *он төрт ру* болып еки арысқа бөлинеди. *Қоңырат* арысы *қыят, ашамайлы, қолдаулы, қостамғалы, балғалы, қәндекли, қарамойын, мүйтен, теристамғалы, бақанлы-шаўжесейли, тийекли, ырғақлы, баймақлы, қазаяқлы, уйғыр* сыяқлы рулардан куралған. *Он төрт ру* арысы төрт үлкен рудан ибарат: *қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт*. Бул еки арыстың курамына кирген рулар өз ишинде тағы да киши тийрелерге бөлинеди [Жданко, 1950, 37-62-б.].

Республика этноойконимлериниң географиясы бул еки арыс руў ўәкиллери тарийхта хәм хәзир де (белгили дәрежеде) өз жасаў мәнзиллерине ийе болғанын көрсетеди. Мәселен, Қанлыкөл районы аймағында *Баймақлы, Қыятжарған, Сақыў, Тийекли, Шомақ, Қыят, Қарақурсақ, Қәндекли, Қостамғалы, Теристамғалы, Шомақ*, Қоңырат районында *Баймақлы, Қыят, Найманкөл, Қазаяқлы, Найман, Хожели* хәм Шоманай районларында *Баймақлы, Қыят, Қанжығалы, Қәндекли, Тийекли* деп аталған аўыллар бар. Булардан басқа Әмиўдәрьяның оң жаға аймақларында *Айтеке, Бексыйық, Боқлықтай, Естек, Жанлықмаңғыт, Кенегес, Қаңлы, Қарасыйрақ, Мамықшы, Мәнжүўли, Шериўши, Шүйт, Ябы* (Кегейли); *Бессары, Қайшылы, Куйын, Қырқ, Мүйтен, Самат* (Қараөзек); *Ақмаңғыт, Жаманиша, Қайшылы, Қыпшақ, Мамықшы, Шүйт* (Нөкис р.); *Анна, Бессары, Қаңлы, Қыпшақ, Мүйтен* (Тахтакөпир); *Ақтоғын, Бессары, Боқлықтай, Жаманиша, Жәдик, Қайшылы, Қаңлы, Қарамаңғыт, Қарасыйрақ, Майлыбалта, Мәнжүўли, Салтыр, Тоңмойын, Шериўши, Шүйт, Ябы қыпшақ* (Шымбай) т.б. аўыллар бар.

2) Қарақалпақстан этноойконимлериниң белгили бөлеги қазақ руўлары атамаларынан келип шыққан. Республиканың бир қатар орынларында *Қазақ аўыл* деп аталған елатлы пунктлер бар. Сондай-ақ, қазақлар тығыз жайласқан орынларда олардың руў атлары менен аталатуғын аўылларды ушыратыўға болады: *Адай аўыл* (Шоманай, Қоңырат, Қанлыкөл, Нөкис қ., Нөкис р.), *Ажым* (Кегейли, Шымбай, Нөкис р.), *Әлим* (Қанлыкөл, Тақиятас, Шымбай), *Байлы* (Нөкис р.), *Жақайым* (Қоңырат, Тахтакөпир), *Жолый* (Кегейли, Қанлыкөл), *Қарасақал, Төлеғит, Шөмекей* (Тахтакөпир), *Табын аўыл* (Шоманай, Қоңырат) т.б.

3) Қарақалпақстан аймағында қарақалпақлар хәм өзбеклер ерте дәўирлерден берге жасап келген. Олардың экономикалық хәм мәдений байланыслары аймақтың ойконимлери системасында да өз көринисин тапқан. Мәселен, *Өзбек аўыл* (Хожели, Тақиятас, Нөкис р.) деген ойконим усы аймақта жасаған өзбек халқының аты менен байланыслы пайда болған. Соның менен бирге, *Дурман* (Әмиўдәрья), *Қурбанақ* (Хожели), *Өгиз* (Қоңырат) деп аталған аўыллар да өзбек руў атамалары менен байланыслы келип шыққан.

4) *Айритам* (Төрткүл), *Түркмен аўыл* (Бозатаў, Тақиятас, Шоманай, Хожели, Қанлыкөл, Қараөзек, Нөкис р.), *Шаўдыр айланба* (Тақиятас) сыяқлы этноойконимлер мазмунынан аталған орында түркмен миллети ўәкиллериниң жасайтуғынын билиўге болады. Бундай атамалар республиканың Түркменстан Республикасына жақын районларында көбирек ушырасады.

5) Қарақалпақстан этноойконимлери курамында *Қырғыз аўыл* (Тахтакөпир, Төрткүл), *Орыс аўыл* (Кегейли, Шымбай, Нөкис р.), *Сыйған аўыл* (Хожели), *Тәжик аўыл* (Шоманай) деген атамалар бар. Бул орынларда қырғыз, рус, цыган хәм тәжик миллети ўәкиллери жасағанын билиўге болады.

Солай етип, шығысы этнонимлер менен байланыслы ойконимлер белгили бир руў, кәўим, халық, миллетлер, олардың тарийхы, миграциясы ҳаққында бай мағлыўматларды

өзінде сақлайды. Сондай-ақ, олар хәзирги ўақытта белгисиз яки жоқ болып кеткен халықлардың көшип-қоныў мәнзиллерин анықлаўда тийкаргы дерек бола алады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Баскаков Н. А. Родоплеменные названия кыпчаков в топонимии Южной Молдавии. // Топонимика Востока. Новые исследования. – Москва: Наука, 1964.
2. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент: Маънавият. 1998. – 144 б.
3. Губаева С.С. Этнонимы и топонимии Ферганской долины: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М.: 1973. – 21 с.
4. Дульзон А. П. Этнический состав древнего населения Западной Сибири по данным топонимии. // Материалы XXV Международного конгресса востоковедов. – Москва: Наука, 1960. – 181 с.
5. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – М.: Наука, 1950. – 170 с.
6. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978. – 203 б.
7. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 240 б.
8. Отажанова А. Хоразм этнонимлари ва уларнинг луғавий асослари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997. – 139 б.
9. Турабов А. Самарқанд вилояти этноним ва этнонимларнинг таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1999. – 154 б.
10. Эргашев А.А. Андижон вилояти этнонимларининг ареал-лингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2012. – 123 б.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХӘМ ТҮРК НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛИК КӨРИНИСЛЕР

Рзамуратова З.

*Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Фолклорлық шығармалар әсирлер даўамында халықтың жыйнаған хәм сақлап келген миллий байлықлары. Халық аўызеки дәретпелеринде халықтың әсирлик әрманлары, жақсы өмирди, әдалат ушын гүрескен хәрекетлери хәм ой-қыяллары сақланады. Халық аўыз әдебияты хәр түрли жанрларда қәлиплескен хәм раўажланған. Сол жанрлардың бири – нақыл-мақаллар. Нақыл-мақаллар аз сөз бенен терең мазмунды берип, халықтың тарийхы, жыллар бойы жыйнаған тәжирийбесин ықшамластырып кейинги әўладқа түсиндиреди. Нақыл-мақаллар – халық психологиясының айнасы. Себеби, нақыл-мақаллар арқалы сол халықтың жасаў жағдайы, турмысы, салт-дәстүри хәм миллийлиги сәўлеленеди.

Дүнъя картинасында тилди антропоцентристик парадигмада үйрениў барысында нақыл-мақалларды хәм олардағы гендерлик өзгешеликлерди изертлеў айрықша актуаллыққа ийе. Себеби, тилдеги гендерлик өзгешеликлер биринши нәўбетте сөзлик қорымыздың байлықлары болған фразеологизмлер хәм нақыл-мақалларда көринеди.

Бүгинги күнге шекем нақыл-мақаллар көбинесе, әдебий көзқарастан изертленип келди. Ал, лингвистикалық аспектте нақыл-мақалларды үйренген дәслепки изертлеўлердин бири илимпаз Ж.Ешбаевқа тийисли. Ол өзиниң 1964-жылы жарияланған «Нақыл-мақаллардың көркем образлылығы» мийнети тил билиминдеги дәслепки лингвофольклористикалық бағдардағы умтылыслардың бири болды.

Ал, түркий тиллер арасындағы нақыл-мақаллардың тилин үйрениўге арналған изертлеўлердиң бири М.В.Порхомовскийге тийисли. Ол 2009-жылы «Түрк нақылларының тили» (грамматикалық хәм лексикалық аспектлерде) темасында кандидатлық диссертациясын жақлаған. Жумыста түрк нақылларында сөз дизбеклери, олардың курамлық бөлеклери, лексикалық курамы үйренилген. Илимпаз түрк нақыл-мақалларын көркем текст сыпатында да үйренеди, соның менен бир қатарда, көркем текст курамында нақыл-мақаллардың жумсалыў өзгешеликлерин анализлейди. Диссертацияда 6000 ға шамалас нақыллардың тиллик өзгешеликлери талқыланған.

Қарақалпақ фольклорының бай ғәзийнелеринен болған нақыл-мақаллар хәм олардың атқаратуғын хызмети, гендерлик өзгешеликлери хаққында айтып өтиў орынлы. Өйткени, паремиология тилдеги беккем мәдений стереотиплерди аңлатады. Тийкарынан, нақыл-мақаллардағы гендерлик өзгешеликлер яғный, ер адамларға тән (маскулинлик) яки хаялларға тән (феминистлик) түрли парықларды, өзгешеликлерди ашып берий ушын қарақалпақ хәм түрк фольклорындағы нақыл-мақаллар анализленди.

«Гендер жәмийетте қәлиплесип, халықлық тилге тәсир етиўши, психологиялық хәм мәдений процеслердиң жыйынтығы. Бул процесс тил билиминде гендерлик лингвистиканы пайда етеди. Бул фактор аўыз әдебияты соның ишинде, нақыл-мақалларда өз көринисин тапқан. Қайсы нақылды алсақ та, ол ер яки хаял адамның жас өзгешеликлерине, минез-кулқына яки ис-хәрекетлерине байланысly болады».[1]

Қарақалпақ хәм түрк халықларының нақыл-мақалларын салыстырмалы түрде анализлеў барысында еки халықтың келип шығыў тарийхы, дини, тили уқсас халықлар екенлиги анық сезиледи. Мысалы: түрк халқында: «Kızım sana diyorum, gelinim sen anla» [2, 370]. – деген мақал бар, бул қарақалпақ тилиндеги «Қызым, саған айтаман, келиним сен тыңла» мақалы менен сәйкес келеди. Бул жердеги мақсет, айтылған нәрсени тек ғана сөйлесип отырған адамға ғана емес, айналадағы басқа адамларға да билдирий. Яғный, «анасының қызына айтқан ақылына келини де кулақ салыўы керек» - деген мәниде айтылған. Гендерлик жақтан ана, қыз хәм келин қатнаслары ашып берилген.

Инсанның өмириндеги ең жақын инсанлары, оның ата-анасы болып, хәр бир халықта ата-анаға байланысly нақыл-мақаллар көп ушырасады. Бала менен дурыс қатнас орнатыў, туўры тәрбиялаў, келешекке дурыс бағдар берий хәр бир халық ушын әҳмийетли мәселелерден. Сонлықтан, түрк халқында да, қарақалпақларда да буған байланысly нақыл-мақаллар бар. Мысалы, «Ana baba evlat için, evlat kendi başı için» [1;146]. (Ата-ана бала ушын, бала болса, өзи үшын) Бул нақылға қарақалпақ тилиндеги «Ананың кеўли балада, баланың кеўли далада» нақылы сәйкес келеди. Ықшамластырылған бул гәплерде қаншелли терең мазмун бар.

«Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al» [3;33] -деген түрк нақылы менен қарақалпақ халқындағы «Анасын көрип қызын ал, ыдысын көрип асын иш» яки

Анасын көр де, қызын ал,

Ерисин көр де бөзин ал – деген нақыл сәйкес келеди.

Бул нақылда тийкаргы ой – «анасы қандай болса, қызы да сондай болады» деген пикир. Халық ананың қызына берген тәрбиясына баха берген. Яғный анасы мейримли, уқыплы болса, қызы да сондай болады деп исенген.

«Kadın var ev uyar, kadın var ev uıkar» [2;340] нақылы қарақалпақ тилиндеги «Жақсы хаял өмиринди узартады, жаман хаял үстиңе дуз артады» яки «Жаман еркек той бузар, жаман хаял үй бузар» [3;121] нақыллары менен сәйкес келеди.

«Annemi sırtında götürsen de Hicaz Mekke'ye, hakkını veremezsin» [2;143],

«Cennet annelerin ayakları altındadır» сыяқлы аналарды тәриплегіші нақыл-мақаллар қарақалпақ тилинде де ушырасады. Мысалы: «Жәннет аналардың аяғы астында» деген нақыл жийи қолланылады.

Улыұма нақыл-мақаллар – көркем әдебиетте айтайын деген ойдың мәнісин толықтыратуғын, сондай-ақ, сөзлерди ықшамластырыұшы форма. Нақыл-мақаллардың мәніси терең, сөзи ықшам, ядта сақлаұға қолайлы хәм бала тәрбиясында айрықша рол ойнағанлықтан балалар әдебиетинде да әхмийетли. Нақыл-мақаллар халық пенен бирге жасайды, бирге раұажланады, айырымлары жеке-сйрек қолланылыұшы нақыл-мақалларға айланады, ал айырымлары жасарып, жаңадан мәніс-мазмун ала баслайды. Олар бир халықтың өмирде көрген – билгениниң жуұмағы.

Нақыл-мақаллар, әдетте пүткил адам баласына ортақ. Сонлықтан, бир халықтың нақылын екінши халық қабыллай береді. Бирақ, қаншелли уқсаслық бар десек те, хәр халықтың өзине тән өзгешелиги, психологиясы бар екенін умытпаұ керек. Хәр қандай сөзди қолланбастан алдын тыңлаұшының ким екенлигине, жынысына, минез-қулқына қарап қолланыұ зәрүр. Яғный, бул орында гендер мәселеси үлкен рол атқарады. Өйткени, ерлерге хәм ҳаялларға болған мүнәсибетлерде әлбетте, парық көзге тасланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Әлімбаев М. Түрік халқының мақал-мәтелдері. «Өнер» баспасы, 2007. – Б. 152.
2. Ömer Aksan Aksoy, cilt 1 Atasözler sözlüğü, İnkılap yayınevi. – İstanbul, 1988.
3. Yeni atasözler ve deyimler sözlüğü. Alper Yıldırım- Bilge kültür Sanat. – İstanbul, nisan 2010
4. Salim Küçük «Cinsiyet ayrımlı atasözlerde kadın ve erkek kimliği» AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt V sayı, 2 aralık, 2003. s.213-224.

ҚУРАМЫНДА СИМВОЛЛАР БАР ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

(Қарақалпақ халық қосықлары мысалында)

Сайманова А.М.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Инсан өзін қоршаған дүньяны хәрқыйлы образлар, символлар арқалы қабыллайды. «Символ (грекше «symbolon») көркем шығармада шәртли түрдеги астарлы мәніде қолланылған сүўретлеұ усылы. Ол әдебиетте метафораның бир түри сыпатында да қолланылады. Символикалық образлар арқалы сол дәўирдің турмысы сәўлеленеди [9.91]. Қәлеген тилдің сөзлик курамында символлар бар фразеологизмлер ушырасады. Өйткени, инсан өзін қоршаған дүньяны образлар тийкарында қабыллайды хәм бул процесс тиллик бирликлерде, әсиресе турақлы сөз дизбеклеринде, яғный, оның курамындағы бир сөзде өз сәўлелениұин табады.

Тил билиминде фразеологизмлердің лингвокультурологиялық өзгешеликлері рус илимпазлары В.Н.Телияның «Русская фразеология», В.А.Маслованың «Лингвокультурология», қазақ илимпазы А.Исламның «Лингвомәдениеттану: Тіл мәдениет контексінде» мийнетлеринде, өзбек тил билиминде Д.Ашуровтың «Алпомиш» достонининг лингвокультурологик хусусиятлари», ал қарақалпақ тил билиминде Ш.Абдиназимов, Х.Толыбаевлардың «Лингвокультурология», А.Пирниязованың «Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары», С.Шынназарованың «Соматизмлик фразеологизмлердің лингвомәдений изертлениұи» хәм т.б. мийнетлерде сөз етилген. Ал, қарақалпақ халық қосықлары тилиндеги

фразеологизмлердің лингвокультурологиялық өзгешеліктері еле арнаулы түрде изертленбеді.

Символ әдебиеттаныуы үшін да, тил билими үшін да, сондай-ақ басқа илим тараулары үшін да үлкен әхмийетке ийе болып, бул хаққында изертлеулерде атап көрсетилген [2]. Қазақ тилиндеги фразеологизмлерди лингвокультурологиялық жақтан анализлеген хәм классификациялаған Айбарша Ислам да хәрбир тилде курамында символлар бар фразеологизмлер болатуғынлығын атап өтеди, қазақ тилинде ушырасатуғын усы типтеги фразеологизмлерди басқа тиллер менен салыстырмалы түрде анализлейди [1.164-167].

Фразеологизмлердің ишинде соматикалық фразеологизмлер өзиниң муғдары жағынан да, эмоциональ-экспрессивлик бояуының күшлилиги жағынан да басқаларынан ажыралып турады. Олардың лингвокультурологиялық өзгешеліктері айырым изертлеулерде сөз етилген. Қарақалпақ халық қосықлары тилинде де адамның дене ағзалары қатнасып келген тураклы сөз дизбеклериниң лингвокультурологиялық өзгешеліктері бар. Деген менен, олардың барлығы да символлық мәниге ийе болып келе бермейди. Халық қосықлары тилинде *мойын, арқа, қол* сыяқлы соматизмлер образлы характерге ийе болып келген.

Бизге белгили, «...инсан барлықты үйрениўди өзин билиўден баслаған. Бул дүньяны мәденийлестириўге деген дәслепки урыныў еди. Инсан дәслеп барлықты өзинен келип шығып сүўретлеген (мәселен, *таўдың басы*), кейин бундай усыл жәрдемінде өзин де сүўретлей баслаған (мәселен, *бош омон бұлса дўппи топилади*). Бунда инсанның дене мүшелериниң аты символлық (аўыспалы) мәни аңлатқан» [11.15-18]. *Арқа* – адам денесиниң бир бөлеги, тәрәпи. Халқымыздың түсиниги бойынша ол өзиниң тийкарғы мәниси менен бирге, бирнеше аўыспалы мәнилерге де ийе. Яғный, *арқа – сүйениш, қорғаныш* сыяқлы семантикалық майданға биригеди. Буны тилимизде жумсалатуғын «*Ағам барда, арқам тамда*» нақылы мысалында да көриўимизге болады. Бул нақылда қорғаныш хәм сүйениш ўазыйпасын «аға» атқарғаны менен, инсан оған «арқа»сы менен «сүйенеди». Қарақалпақ тилиндеги *арқа сүйеди (тиреді)* фразеологизми *биреўдиң көмегине таянды, исенди, арқа сүйери* фразеологизми *ғамхоршы, жәрдемши, қоллаушы, қәўендер* мәнилерин аңлатады. Қарақалпақ халық қосықлары тилинде де *арқа* сөзи символлық мәни аңлатып келген фразеологизмлер қолланылған. Мәселен: Айнанайын ел журтым, *Арқа сүйер* өзиңсең [3.186].

Бул сөздің аўыспалы мәнисин В.В.Радловтың пикири бойынша басқа түркий тиллеринде төмендегидей: *арқа* (қарақалпақ; қырым; шағатай; қарайым) *қорғаныш, көмек, ғамхорлық, уллылық* мәнисинде қолланылады [8.285]. Демек, бул сөз тек ғана *қорғаныш* мәнисин емес, басқа да аўыспалы мәнилерге ийе. Сонлықтан ол символ дәрежесине көтеріле алған.

Соның менен бирге, *қол* соматизми де символлық мәниге ийе. Адамның дене мүшелери арасында қолдың атқаратуғын хызмети салмақлы. Қол – инсанның бир нәрсени услайтуғын мүшеси. Ол *мийнет етиў, шеберлик* сыяқлы мәнилерди де билдиреди. *Қол* сөзиниң өзиниң тийкарғы мәнисинен тысқары бирнеше аўыспалы мәнилерде жумсалыўы сөзликлерде де көрсетилген [4.166-167]. Сондай-ақ дүнья тиллериниң көпшилилигинде *қол* компонентли бирликлер аўыспалы хәм символлық мәнилерди билдиреди. «Инглис тилинде «*hand*» яғный қол, Мысырда мәртлик, Римде садықлықты хәм еки қол да садықлық символы есапланған. Егер инсан қулдың басына қолын қойса, оған хожейин екенлигин, оған мүлк хуқықын билдирген. Философ Зено жабық қол арқалы

диалектиканы, яғный пикирлердің бір-бирине қарама-қарсылығын, ашық қол арқалы болса көпшиликтің алдында сөйлемекші екенлігін билдирген... Инглис тилинде қол исеним хәм хұрмет белгиси, деп қаралған. Әсиресе саўда шәртнамалары инглислерде хәм өзбеклерде қолды қысып қойыў менен әмелге асырылады» [7. 150-152].

Халық қосықлары тилинде *қол* сөзи символлық мәни аңлатып келген бирнеше фразеологизмлер жумсалған. *Қолын бериў* фразеологизми *жарасыў*, *келисиў* мәнилерин аңлатады. Яғный қолды бериў – жарасыўдың, келисимге келиўдің символлық белгисин атқарады. Мәселен: *Сүйген ярым қолыңды бер* [3.131].

Оған мәнилик хәм формалық жақтан жақын *қол ушын бериў* фразеологизми де ушырасады. Деген менен, *қол ушын бериў* фразеологизми *жақтырмаў* мәнисин аңлатыў ушын да жумсалады. Халық қосықлары тилинде ол *жәрдем бериў*, *көмеклесиў* мәнисинде қолланылған. Мәселен, *Қол ушыңды бермейсең бе* жеңгежан [3.283].

Көпшиликке белгили, қарақалпақ халқында жеңгениң орны, атқаратуғын хызмети айрықша. Әсиресе, жеңгелер бийкешиниң үлкен өмирге адым атлаўына жуўапкер инсанлардан бири болып, бурынлары қызға қарыйдар болған жигитлер оның менен тиккелей сөйлесиў мүмкиншилигине ийе болмаған. Тек ғана жеңгелер арқалы байланыса алғанлықтан, халық арасында усы темаға арналған бирнеше қосық үлгилери кең тарқалған. Жоқарыдағы фразеологизмде де ашық жигит өз ярына жетисиў ушын жеңгеден «қол ушыңды бермейсең бе» деп жәрдем сорамақта. Демек, қол компоненти символлық характерге ийе екенлігін көриўимизге болады.

Мойын адам денесиндеги өмирлик әхмийети бар мүшелердің бири болып, ол белгили бир коннотацияға ийе болғанлығын көрсетеди. Бул сөз қарақалпақ тилинде бирнеше аўыспалы мәнилерде жумсалады [4.312].

Муң қосықларында тек ғана жақынынан айрылған адамлардың руўхый халаты емес, соның менен бирге, өз теңине қосыла алмаған қызлардың хәсиретке толы кеўил-кеширмелери де сүўретленген. Мәселен: Бермеймен деген жан әкем, *Мойныма қурық салды* [3.161].

Үркек, қашаған хайўанларды қолға үйретиў ушын мойынына қурық (арқан) салынған. Асаў жанлы-жаныўарларды, әсиресе жылқыларды ушлаў ушын илмек етип жип байланған узын сырықтан пайдаланылған [4.195]. Халық арасындағы *мойынына арқан (қурық) салыў* фразеологизми де усы мәни тийкарында пайда болған болып, ол *дегенине көндириў*, *бағындырыў* мәнилерин аңлатады. Әсиресе, ата-анасының мәжбүрлеўи менен өз теңине қосыла алмаған қызлардың тәғдири усы фразеологизм арқалы еле де тәсирли етип билдирилген.

Және де *мойын* сөзи менен байланысly *мойын бурмаў* фразеологизми қолланылған болып, ол *қарсы болмаў*, *көниў*, *бағыныў* мәнилерин билдиреди. Мәселен, *Харып-шаршап хеш бир мойын бурмады* [3.267]. Яғный қандай да бир исти қылыўға разылық мәнисин аңлатады.

«...Қус атамалары булардан басқа да (ямаса олардың дене мүшелериниң айырым бөлимлери) хәрқыйлы тараўларда олар билдиретуғын предметлерге сыртқы көриниси жағынан уқсаслығы, қустың реңи, аталған предметке сәйкеслиги жағынан кең қолланылады. Сондай-ақ, ономастика, этнографиялық атамалар, кәсиплик лексиканың қәлиплесиў басқышларында орнитологиялық лексиканың хызмети үлкен болды» [10.13]. Демек, қус атамалары менен бирге оның дене мүшелериниң атамасы да белгили бир аўыспалы мәнилерди аңлатады. Солай екен қустың қанаты да тилде белгили бир стильлик хызмет атқарады деўге болады. Өйткени тиллик материаллар пикирипимзди дәлиллейди.

Улыўма, символлық мәниде қуслар қозғалыс идеясын билдиреди. Сол қатары қустың қанаты да хәрқыйлы символлық мәнилерди аңлатады. Қарақалпақ тилинде қанат сөзи көплеген аўыспалы мәнилерге ийе болып, олардың арасында *тирек, таяныш, сүйениш* мәнилери де бар [4.117]. Мәселен, тилимизде өнимли қолланылатуғын *қанатының астына алыў* фразеологизми *қорғаў, ғамхорлық етиў* сыяқлы мәнилерди аңлатады. Ол қустың өз палапанын хәрқыйлы сыртқы тәсирлерден қанатының астына алып қорғаўы менен байланыслы болыўы мүмкин. Өйткени инсан сөзлердиң аўыспалы, образлы мәнилерин өзін қоршаған дүньядан, ең дәслеп хайўанатлар хәм қуслар дүньясынан алады. Халық қосықлары тилинде *қанаты қайырылды* фразеологизми жумсалған болып, ол *қаралы болды, сорлады* мәнилерин аңлатады. Мәселен, Бийжай жерде *қанатыңды қайыра* [3.282]. Ушып жүрип *қанатыңнан қайрылды* [3.279].

Жоқарыда атап өткенимиздей, қуслар қозғалыстың символы есапланады. Сондай-ақ тезликтің де образлы белгиси болып, тилде жумсалатуғын *ушаға қанаты болмады* фразеологизми *асықты, қуғанды* мәнилерин аңлатады. Мәселен: *Ушайын десем бәрха жоқдур қанатым* [3.144]. Биз келдик алыс жолдан *қанат байлап* [3.28].

Қарақалпақ тилиндеги образлы мәниге ийе сөзлеридиң бири уя сөзи болып, ол өзиниң тийкарғы мәнисинен тысқары бирнеше аўыспалы мәнилерде де жумсалады [5.400]. Әсиресе, шаңарақ мәнисин аңлатыўда өнимли қолланылады. Көргенли, мәдениетли, зыялы шаңарақларда өскен, тәрбияланған перзентлер ҳаққында айтылғанда *уясы дүзиў* фразеологизми қолланылады. Пикиримизди тилимизде жийи қолланылатуғын «*Қус уясында көргенини қылады*» даналық сөзи де дәлиллейди. Яғный, ул яки қыз өзи жасаған үйинде, шаңарағында ата-анасынан қандай тәрбия көрсе, жәмийетке араласқанында сол нәрсени ислейди. Сондай-ақ, қыз баланы қарлығашқа, тәрбияланған шаңарағын уяға мегзетиў жағдайлары да жийи гезлеседи. Ал, ол турмысқа шыққан ўақытта «*уясынан ушып кетти*» дизбеги қолланылады. Демек, тилимизде жумсалатуғын уя сөзи халқымыздың түсинигинде «шаңарақ, үй» сөзлериниң символы десек болады. Мәселен, *Уясы дүзиў* жердиң улы дейди [3.351].

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ халық қосықлары тилинде *арқа, қол, мойын* сыяқлы соматизмлер символ хызметин атқарып, хәрқыйлы аўыспалы мәнилерди аңлатып келген. *Қанат* хәм уя сөзлери де символлық мәниде фразеологизмлердиң курамында келип, халқымыздың дүньяны аңлаў хәм қабыллаў өзгешеликлерин көрсете алған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айбарша Ислам. Лингвомәдениеттану: Тіл мәдениет аонтексінде. –Алматы-Астана, 2004. – 244 б.
2. Керлот Х.Э. Словарь символов. – Москва: REFL-book. 1994. – 608 с.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V т. Қарақалпақ халық қосықлары хәм салт жырлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1980. – 467 б.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 367 б.
5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 636 б.
6. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары: Филол. и. филос. докт. (DSc) ...дис. – Нөкис, 2020.
7. Полванова С. «Hand» компонентли фраземаларнинг маданий-семиотик хусусиятлари // Бердақ атындағы ҚМУ Хабаршысы. 2017, №3. – Б. 150-152.
8. Радлов В.В. Опыт Словаря тюркских наречий. СПб., 1893. Т. 1.

9. Сейдуллаева Д. Тил билими терминлеринин түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: Билим, 2018. – 124 б.
10. Хожанов М. Қарақалпақ тилинде орнитонимлер. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 2019. – 108 б.
11. Худойберганова Д. Лингвокультурологияда маданий код тушунчаси ва талқини // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019. №3. – Б. 15-18.

ҮСТИРТТЕГИ БАЗЫ БИР ЖЕР-СУҰ АТАМАЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

Шамшаддинова С.С.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Хәрбир атаманың өз тарийхы, пайда болуы себеpleri бар. Дәрья, суу, кудық, булақ, көл, теңиз атларын (гидронимлерди), тау, сай, жыралар, тоғай, жайлау атамаларын (оронимлерди), халық жасайтуғын меканлардың атларын (ойконимлерди) хәр тәреплеме изертлеп, атамаларының себебин, тарийхый мәнисин анықлау илимий изертлеулерди талап етеди. Белгили бир аймақтың ономастикалық атамаларына қарап сол аймақта мекан еткен әуладтың тарийхы тууралы, турмыс тәризи ҳаққында, ойлау-пикирлеу дүньясы жөнинде мәлим бир жуумақ жасауға имканият жаратылады.

Төменде биз Қоңырат районы аймғындағы (Үстирт платосындағы) базы жер-суу атамаларының келип шығыуы ҳаққында пикирлеримизди билдирип өтемиз.

1. Адаққала – Адаққала Үстирттиң түслигинде, Орын дәрьясының аяғында бийик қумлықта жайласқан XV-XVIII әсирлерге тийисли тарийхый қала. Адақ қаласы бурын қурғактан, суу аркалы қоңсы халықлар менен сауда-сатлық ислеитуғын, елшилер жүретуғын жолдың бойында, яғный, Ұзир (Дәүкескен) қаласынан Хорасанға баратуғын жолдың бойында орналасқан. Арал теңизиниң астында да Адақ деген қала қалып кеткен деген аңызлар бар [1, с. 19]. Әмиүдәрья Сарықамысқа қуйып турған уақытлары (XIV-XVI әә) сууға жақын жерде көп қалалар салынған. Адақ қала да солардың бири. «Адақ» сөзин «аяқ», «қуярлықтағы» деген мәнини билдиреди, деген пикирлер бар [2, 40-б.]. М.Қашғарийдың «Дийуаны луғат-ат түрк» ушырасатуғын «адақ» сөзиниң мәниси де «аяқ» мәнисин билдиреди. Адақ арба да аяғы енди шыққан балаға айдатып үйретиледи. Бизиң ойымызша, «Адақ» сөзи Үстиртте б.э.ш. I әсиринде сак-массажет қәуимлери менен қоңсылас жасаған *даха* (*даха*, *дай*) қәуимлери атамасы менен байланысly. *Даха* атамасынан көп сөзлер бүгинги күнге шекем жетип келген. Мәселен, С.Толстов түрикпенлердеги *теке* қәуимин «*даха*»дан келип шыққан [3], деп есапласа, қазақлардың Киши жүзиндеги «*Адай*» руы атамасының келип шығыуы да *даха* яки *дай*ға барып тақалатуғыны бойынша болжаулар бар [4, 104-б.]. Адақ қаланы Шейбаний ханның жаулап алғанлығы, XII-XIV әсирлерде ол үлкен қала болғанлығы ҳаққында көплеп тарийхый мағлыұматлар сақланып қалған. 1573-жылда Әмиүдәрья өз саласын бурып қайтадан Арал теңизине қуя баслаған уақытта Гурганж (Гөне Үргениш), Ұзир, Адақ, Тирсек қалалары суусызлық нәтийжесинде қарабаханаға айланады.

2. Дәулеткерей – Мойнақ қаласынан 105 км арқа-батыста, Арал теңизиниң кубла-батыс тәрепинде, Үстирт қыры етегинде жайласқан XII-XIII әсирлерге тийисли археологиялық комплекс. Археологиялық комплекс қорған, хабар бериу минарасы, гүлал ошақ хәм т.б. қурылысларды өз ишине қамтыйды. “Дәулеткерей” атамасы 1717-жылы Хийуа ханлығы аймағына экспедиция шөлкемлестирген Александр Бекович-Черкасский исми менен байланысly. Александр Бекович-Черкасскийдиң христиан динин қабыл еткенге шекемги исми Дәулеткерей Бекмурза улы болған. Ол кабардин князларының

әулады. Петр I тапсырмасы менен ол 1714-1717-жыллары Арал-Каспий аймағына экспедиция шөлкемлестиреди. Жол бойы тұрақтаған орынларына қорған салып келеді. Аланқала, Қараұымбет қорғанларын да Александр Бекович-Черкасский құрдырған деген мағлыұматтар жазып қалдырылған [4, с. 272]. Ойымызша, сол дәуірде Үстиртте жасайтуғын жергиликли халық тастан өрилип құрылған қорғанларды Дәулеткерей құрған деп ойлаған болыуы керек. Себеби, экспедиция құрамында 6000 ағзасы, мыңлап ат-түйе, құрал-жарақтары болған соң бұл уақыт халықтың ядында өшпестей тәсір қалдырғанлығы анық. Тарихтан мәлім, Александр Бекович-Черкасскийдің Хийұаға болған ұсы сапары сәтсіз жуымақланады. Хийұа ханы Шерғазы хан тәрәпинен Александр Бековичтің өзі хәм көплек экспедиция ағзалары өлтирилип жибериледи. Дәулеткерей қорғанының екінші атамасы “Қорғанша”. “Дәулеткерей” деп көбинесе хийұалылар, ал, “Қорғанша” деп қырғызлар *(қазақлар хәм қарақалпақтар. Орыс илимпазлары қазақтар менен қарақалпақтарды көбинесе қырғыз деп атаған – Е.Қ., С.Ш.)* атайтуғын болған [5, с. 64].

3. Қараұымбет – Қоңырат районының “Елабат” поселка пуқаралар жыйынына қараслы тарихый орын. Бұл жерде X-XI әсирлерге тийисли кәрұан сарай хәм IX-XIII әсирлерге тийисли хабар бериұ минарасы бар. “Қараұымбет” сөзи тийкары “Қара гүмбез” (үлкен гүмбез) дегеннен келип шыққан. Түрикпенлер гүмбезди «гүмбет» дейди. Түрикпенше «Қарагүмбет» бизде «Қараұымбет» болып айтылып кеткен.

4. Қасарма – Үстирттің қубла-шығыс қырында жайласқан ұсы атамадағы тарихый орында душшы суұ көзи де бар. Булақ көзи қанша пителсе де қасарысып аға бергенликтен, жергиликли халық булақты «Қасарма» деп атап кеткен.

5. Қоңырат – түркий халықтардың көпшилигинде ұшырасатуғын “Қоңырат” урыұы атамасынан келип шығып қойылған. Негизи қоңырат атамасы этимологиясы тарихтағы Қаңғар мәмлекети атамасы менен байланысады. “Қаңғар” атамасына “ат” көплик жасаұшы қосымтасы қосылып, “Қаңғарат” болған. Қаңғарлардың бир бөлеги Европаға кеткен. Хәзирги венгерлер - қаңғарлар (инглисше Hungars, мәмлекет атамасы болса Hungary деп аталады). Қарақалпақ, қазақ, башқұрт миллетлеринде ұшырасатуғын ири Қаңлы урыұы ұсы Қаңғар менен байланыслы. Қаңғар аұқамының территориясы үлкен болған, хәзирги Қоңырат районы территориясының бираз бөлеги де соған кирген.

6. Қапланқыр – Үстирттің бұл бөлиминде қапланлар көп жасағанлығы себепли ұсылай аталған. Лекин, бүгинги күнде Қапланқырда қапланлар қалмаған.

7. Қасқажол – Үстирттен түсерликтегі жол (Қоңырат районы менен Шоманай районы аралығында). Бұл жолдан бұрын кәрұанлар өткен. Кәрұан жүрген жол шөп шықпай ағарып қалғанлықтан халық Қасқажол деп атап кеткен.

Ұлыұма алғанда, хәр бир атаманың келип шығыуында белгили себеп бар. Олар қоршаған орталықтың физика-географиялық сыпатын көрсететуғын топонимлер, адамлардың хожалық, турмыслық ис-хәрекетлери хәм жәмийетлик қатнастарын көрсететуғын топонимлер хәм тарихта жасап өткен руұ-қәұим, тайпа-халықтардың турмысы менен яки қандай да бир тарихый уақыт менен байланыслы топонимлер болып бөлинеди. Бизің изертлеп атырған илимий жұмысымыз бағдарында мине ұсы тәрәплерди көриұимиз мүмкин.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Әмирлан С. Қарақалпақ фольклорында тарихый қалалар атлары // Город и городская культура в Южном Приаралье: история и перспективы. – Нукус: Илим, 2017. – с. 119.

2. Есбергенов Х. Қоңырат тарихый хәм мәдений естеликлери. – Нөкис: Билим, 1993. – 40-б.
3. Толстов С. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М.: МГУ, 1948.
4. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 1959. – с. 104.
5. Древняя и средневековая культура Юго-восточного Устюрта. – Ташкент: Фан, 1978. – с. 52-64.
6. Бижанов Е. Средневековая крепость Давлетгирей на Устюрте // ӨзИА ҚҚБ Хабаршысы, 1965. – №4. – с. 64.

СОМАТИЗМЛИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ТҮРКИЙ ТИЛЛЕРДЕ ИЗЕРТЛЕНИҢҮИ

Шынназарова С.

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Түркий тил билиминде, соның ишинде қарақалпақ тил билиминде соматикалық фразеологизмлер арнаўлы изертленбеген. Соматизм фразеологизмлер жоқары оқыў орнына арналған лексикологиялық сабақлықларда жол-жөнекей айтылып өтилген. Қарақалпақ тилинде бүгинги күнге шекем бир қатар фразеологиялық сөзликлер баспадан шықты. Қарақалпақ тилинде, әсиресе фольклорлық шығармалар, көркем шығармалардың тилинде де соматизмлик фразеологизмлер ҳаққында айтылған сын пикирлер бар. Қарақалпақ тил билиминде бүгинги күнге шекем соматизмлик фразеологизмлер бойынша арнаўлы сөзликлердиң болмаўы, ямаса сондай-ақ арнаўлы илимий-изертлеў жумысларының жүзеге келмегенлиги бүгинги тил билиминде актуаль машқалалардан бири.

Соматизм фразеологизмлер оның фонетикалық, грамматикалық қурылысы, лексика-семантикалық мәниси, лингвомәдений анализлениўи өз шешимин күтип турған әҳмийетли мәселелерден бири болып есапланады.

Бүгинги күн тил илиминде пүткил әлемниң тиллим көринисин жүзеге келтиретуғын нызамлықларын бир тутас түрде үйренетуғын бағдарлар пайда болды.

Тил – бул мәдений феномен. Адам баласының өзин қоршаған дүнья ҳаққындағы билимлерин антропоцентрилик парадигма көзқарасларынан салмағын анықлаў, әсиресе соматизмлик фразеологизмлер тийкарында теориялық илимий жуўмақларды шығарыў оғада үлкен әҳмийетке ийе.

Фразеологизмлер зат, нәрсе, түсиник, қубылыс атамалары, олардың қурамында доминанта сөз ўазыйпасында келеди. Олардан ең баслыларынан адам менен қатнаслы, адамның мүшелери атамаларын билдиретуғын сөзлердиң уйтқы (терис) сөз болып келип, туракласқан қурамға, белгили мәнилик билдириўлерге ийе болыўы. Атап айтқанда, бас, көз, қол, мурын, аяқ, жүрек, баўыр, ишек, бармақ, мойын, жулын хәм тағы басқа сөзлер қатнасыўында келиўи соматикалық фразеологизмлердиң қатарын қурайды.

Соматикалық фразеологизмлердиң жүзеге келиўинде ең дәслепп этнолингвистикалық факторлар белгили хызметти атқарады. Себеби, фразеологизмлерде халықтың миллий өзгешелик белгилери де өз көринисине ийе. Сонлықтан да, соматикалық фразеологизмлер бәрқулла илимпазлардың дыққатын тартып келген.

Көпшилик тиллерде соматикалық фразеологизмлердиң мәниси, грамматикалық қурылысы, лексика-семантикалық, тематикалық жақтан топарластырылыўы сыяқлы

мәнилері де сөз етилген. Мысалы, З.А.Богус [1], Ж.Х.Геркова [2], Л.В.Архипкина [3], Чжен Гуанцзе [4], Е.В.Николина [5] хәм басқа да илимпазлар соматикалық фразеологизмлерди лингвомәдениеттанушылық аспектте қарастырған.

Соматикалық фразеологизмлер – хәр қандай халықтың уғым түсиниклерин, өзін қоршаған орталықты қабыллауының көриниси хәм оны өз дене мүшелерине байланыстырып түсиниуі. Соның менен бирге, бул бирликлер халықтың турмыс тиришилигин, эстетикалық талғамын, салт-дәстүр, үрп-әдетлерин толық таныта алатуғын бирликлер болып саналады.

Түркий тиллердің ишинде қарақалпақ тили де өзинің жеке лексикалық өзгешеликлері бар. Бул өзгешеликлердің ишинде әсиресе, фразеологизмлер айрықша орынды тутады. Қарақалпақ тилиндегі фразеологизмлер мәнилик жақтан да өзгешеленип келеди. Фразеологизмлер тилдің дерлик барлық стиллеринде кең қолланылып, тилдің тәсирлигин, көркемчилигин пайда етиуі ушын да, сүүретлеуі қуралы сыпатында да белгили хызмет атқарады.

Қарақалпақ тилиндегі фразеологизмлер мәнилик жақтан оғада бай. Олардың ишинде соматизм фразеологизмлер басқа фразеологизмлерге салыстырғанда әдеуір басым көпшилигин курайды.

Қарақалпақ тилинің лексикасын изертлеген илимпаз Е.Бердимуратов фразеологиялық сөз дизбеклері бойыншаайтқан пикирлеринде, адамның дене мүшелеринің атамаларына байланысly фразеологиялық дизбеклерине итибар берип, «көз», «тил», «ауыз», «жүрек», «аяқ» сөзлерине байланысly фразеологизмлерди атап өтеди [6].

Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги Ж.Ешбаев [7] тәрәпинен дүзилген хәм онда соматизмлик фразеологизмлер сөзлик мақаланың үлкен бөлегин курайды. Мектеп оқыушылары ушын арналып Т.Жумамуратов [8] тәрәпинен дүзилген русша-қарақалпақша фразеологиялық сөзликке де соматизм фразеологизмлер киритилген А.Пирниязова [9] фейил фразеологизмлердің лексика-семантикалық өзгешелигин таллап, оларды қыймыл-қозғалыс мәнисин, хәрекет-халатты, сезиу-ойлау мәнисин билдиретуғын жаңа психологиялық процесслерге хәм эмоцияға байланысly фейил фразеологизмлер деп бөледі. Олардан соматизмлик фразеологизмлерден: «көзи илиниуі», «көзи шайдай ашылыуы», «көз жибериуі», «көз салыуы», «көз тигиуі», «көз қыйығын салыуы», «қулақ салыуы», «қулақ қойыуы», «қулақ түриуі», «қулақ алыуы», «аяқ-аяғына тиймеуі», «төбеси көкке жетиуі» сыяқлы фейил фразеологизмлердің хызметлерине айрықша тоқтап өтеди. А.Пирниязова тәрәпинен докторлық жумыс исленип, қарақалпақ тили фольклоры хәм көркем шығармалары тилиндегі фразеологизмлердің көркемлик-стиллик тәрәпи үйренилиуі менен бирге, айырым соматизмлик фразеологизмлер де лингвистикалық таллауларға алынған.

Қарақалпақ тилиндегі фразеологизмлердің айырым мәнилик түрлері ямаса грамматикалық өзгешеликлері арнаулы илим-изертлеуі жумысларының да объектине айланды. Г.Айназарова [10] қарақалпақ тилиндегі теңлес еки компонентли фразеологизмлерди монографиялық жобада изертледі, кандидатлық диссертация қорғады, оқыу-методикалық қолланба хәм усы тийкардағы сөзлигин баспада жәриялады. Г.Айназарова фразеологизмлердің курамындағы доминанта (тирек сөз) хызметиндегі бирликлерди «уйтқы сөз» деп атап, олардың ишинде соматизмлик бирликлерден «көз, қол, бас, жүрек, табан» сыяқлы сөзлерди көрсетеди. Бул мийнетинде автор: «қарақалпақ тилинде адамның дене мүшелеринің атамаларына (соматизмлерге) байланысly бир

қанша фразеологизмлер ушырасады» деп атап көрсетеди хәм олардың қатарында «көз, тил, тис, аўыз» сөзлери менен байланысly фразеологизмлердиң мәнилери таллаў жасайды. Сондай-ақ қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер бойынша сөзлигинде де [11] бир қатар төмендегише фразеологизмлерге түсиндирме берилген хәм көркем шығармалардан мысаллар келтирилген. «Алма пис, аўыма түс (деп отырыў) – жалқаў, қос жақпас. (6-б). «Ана қулағынан кирип, мына қулағынан шығыў» - айтылған гәпти итибарсызлық пенен тыңлаў, дыққатлы болмаў, есинде қалмаў. (7-б). «Ақ шашлы, сары тасли» -ғарры адам, қартайған, жасы үлкен, көп жасаған. (7-б). хәм т.б. Сөзликте жәми 95 соматизмлик теңлес еки компонентли фразеологизм хәм олардың түсиндирмеси берилген.

Б.Юсупованың көпшилик илимий мийнетлери қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердиң түрли машқалаларына арналған. Мысалы: автор адъектив фразеологизмлердиң стильлик хызметлерине тоқтап, олардың арасында жағымсыз хәм жағымлы сезимлерди билдиретуғын фразеологизмлерди таллағанда, «үрип аўызға салғандай» фразеологизмин жағымлы сезим пайда етиўши бирлик сыпатында көрсетеди. Демек бул да адамның дене мүшелерин билдиретуғын сөзлер менен келген фразеологизмлердиң тилде атқаратуғын хызметлериниң салмақлы екенлигин көрсетеди [12].

Сондай-ақ, усы автор «Қарақалпақ тилинен айырым изертлеўлер» деп аталған илимий мақалалар топламында да соматизм фразеологизмлер мәселесине «фразеологизмлерде адамның мүше атамаларының қабатласып жумсалыўы» (17-б), «фразеологизмлерде еки санлығының адамның мүше атамалар менен жумсалыўы» (75-б) сыяқлы мақалаларын арнайды. [13].

Сондай-ақ, А.Аймурзаева рең билдириўши «ақ» хәм «қара» келбетликлериниң соматизм фразеологизмлер аркалы экспрессивлик мәнилери менен этнографиялық түсиниклерге байланысly қолланылыўын айтады. Олардан, қара келбетлигиниң этнографизмлерди билдириўде фразеологизмлер курамынла келетуғынын көрсетеди. Мақалада автор А.Дабыловтың «Бахадир» дәстанынан алынған мысаллар тийкарында «қара» келбетлигиниң «жүзи қара», «қара жүз», «қара бет», «жүзине қара жазыў» фразеологизмлери курамында ушырасатуғынлығын белгилеп көрсетеди [14].

Соматизмлердиң қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерде қабатласып келиўи Б.Юсупованың арнаўлы мақаласында да талланған. Ол Ш.Сейтов хәмҚарақалпақ тилинде соматизмлик фразеологизмлердиң Г.Есемуратова шығармалары тийкарында «тили аўзына тығылыў», «тил-аўзы жок», «еки езиўи қулағында», «тил жағым тасқа», «қасы қабағына қараў», «еки аяқты ат етти, еки қолын қамшы етти», «қолын мурнына тығыў», «мийин шағып қолына бериў», «аяғына бас урыў», «маңлайында көзиң бар ма?» т.б. сыяқлы фразеологизмлердиң өзгешеликлерин көрсеткен [15].

А.Оразымбетов [16]«Қарақалпақ нақыл-мақалларында соматизмлердиң қолланылыўы» мақаласында «Пил көтермегенди, тил көтереди», «Ақысыздың тили бай, ақыллының қолы бай», «Тиси шыққан балаға, шайнап берген ас болмас» т.б. нақыл-мақалларды таллап, соматизмлик фразеологизмлерде семантикалық биригиўшилиги жағынан фразеологиялық бирликлер менен фразеологиялық дизбеклер, сөз шақапларына қатнасы бойыншасубстантивлик хәм фейил фразеологизмлердиң жийи қолланылатуғынлығын айтады. Қ.Сәрсенбаев [17] арнаўлы мақаласында М.Нызановтың шығармалары көлеминде қолланылған соматизмлик фразеологизмлердиң этимологиясына

итибар қаратады. Мысалда аңыз, көз, кирпич, құлақ, жамбас, қол, тис, табан, қабак сөзлеріне қысқа түрде этимологиялық жақтан шолыу жасаған.

Демек, көріп анализлеп шыққанымыздай, қарақалпақ тилинде соматизмлик фразеологизмлер хакқында илимий-изертлеулер, көлемли мийнетлер жәрияланбаған. Ал, К.Пахратдинов хәм Қ.Бекниязовлар [18]тәрәпинен шығарылған «Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер» сөзлигинде 100 ден аслам соматизм фразеологизмлер киритилген.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердиң мәнилик топары – адамның дене мүшелериниң атамаларына (соматизмлерге) байланыслы болып келген фразеологизмлер тилде үлкен орын тутады. Бул қарақалпақ тилиндеги жоқарыда таллап өткен изертлеулердиң пикирлеринен де айқын көринеди. Жуўмақлап айтқанда:

1. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердиң мәнилик топарлары көп хәм хәр қыйлы. Олардың арасында соматизмлер менен берилген фразеологизмлер саны жағынан да, қолланылыу өриси бойынша да үлкен орынды ийелейди;

2. Қарақалпақ тилинде соматизмлик фразеологизмлерди фольклорлық шығармалардан, халық аўызеки сөйлеу тилинен, көркем шығармалардан жыйнау хәм оны топарластырылыуы, белгили системаға салыныуы илимий айланысқа түсирилиуи, орынланыуы керек болған әхмийетли әмелий-илимий изертлеу жұмысларынан бири деп санаймыз;

3. Қарақалпақ тилинде соматизмлик фразеологизмлердиң иллюстрациясы, алфавитли, түсіндирмели сөзликлериниң баспада жәрияланыуы белгили илимий әхмийетке ийе.

4. Хәр бир көркем шығарма астарының жеке стиллик, индивидуал соматизмлик фразеологизмлерди дүзе алыу мүмкиншиликлери, сол шығарма тийкарында ислениуи керек фразеологизмлер сөзлигинде жайластырылыуы хәм өз сәўлелениуин табыуы тийис;

5. Қарақалпақ тилинде соматизмлик фразеологизмлердиң түсіндирме сөзлиги ислеп шығылыуы өз шешимин күткен мәселелерден бири;

6. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерди, соның ишинде соматизмлер менен берилген фразеологизмлерди арнаўлы изертлеу, олардың лексика-грамматикалық, стильлик хәм т.б. өзгешеликлеринен терең илимий көз қарастан ашып беріу бүгинги тил илиминиң алдында турған оғада әхмийетли мәселе болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Богус З.А. Соматизмы в разносистемных языках: семантика-словообразовательный и лингвокультурологические аспекты/на материале русского, адагейского и английского языка): Автор.канд.фил.наук. – Майкоп. 2006.

2. Геркова Ж.Х. Фразеологическая концептуализация понятия и человек (на материале карачаево-балкарского, английского и русского языков) // дисс.канд.фил.наук. – Камчик. 2004.

3. Архипкина Л.В. Немецкие фразеологические единицы с компонентами соматизмами в лингвокогнитивном и культурном аспектах: Автор.канд.фил.наук. – Москва. 2007.

4. Чжен Гуанцзе. Фразеология теле в русском языке глазами носителя китайской лингвокультуры // Автор.канд.фил.наук. – Москва. 2013.

5. Николина Е.В. Соматические фразеологизмы характеризующие человека в тюркских языках Сибири и казахском // Автор.канд.фил.наук. – Новосибирск. 2002.

6. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. – Нөкис: «Билим», 1994. 251-б.

7. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. – Нөкис, 1985. 44, 48-49 б.
8. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус. 1985. – с. 146.
9. Пирниязова А. 1) Қарақалпақ тилиндегі фейил-фразеологизмлердің лексика-семантикалық өзгешеліктері //Өзбекстан илимпаз хаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны илимий-әмелий конференциясының тезислери. – Нөкис. 2005. 12-б.; 2) Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы. – Нөкис, Қарақалпақстан. 2020.
10. Айназарова Г. 1) Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис 2005.; 2) Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердің лексика-семантикалық хәм стиллик өзгешеліктері. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.
11. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер сөзлігі. – Нөкис, 2020.
12. Юсупова Б. 1) Адъектив фразеологизмлердің стильлик қолланылыўы/Өзбекстан илимпаз хаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны. Конф.тезисл. – Нөкис. 2005. 6-б.; 2) Қарақалпақ тилинің фразеологиясы. – Тошкент. Тафаккур қанати. 2014.; 3) Қарақалпақ тилинің фразеологиясы хәм оны изертлеўдің гейпара мәселелери. – Тошкент: «Тафаккур авлоди», 2020.
13. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинен айырым изертлеўлер. – Тошкент: «Байоз», 2016.
14. Аймурзаева А. А.Дабыловтың «Бахадир» дәстанындағы рең билдириўши келбетликлердің экспрессив мәнилери хәм этнографиялық түсиниклерге байланыслы қолланылыўы //«Түркий фразеологиясының актуаль мәселелери» атамасындағы конференция. – Нөкис, 2008. 37-б.
15. Юсупова Б. Фразеологизмлерде адамның дене мүшелериниң қабатласып жумсалыўы //Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлигиниң 20 жыллығына бағышланған «Хәзирги дәўирде тил илимин изертлеў хәм оқытыў мәселелери» атамасындағы Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. – Нөкис, 2011. 107-б.
16. Оразымбетов А. Қарақалпақ нақыл-мақалларында сомаизмлердің қолланылыўы // «Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаний қәдириятлар системасында» атамасындағы халық аралық илимий конференция материаллары. – Нөкис. 2015. 122-123-б.
17. Сарсенбаев Қ. Муратбай Нызановтың «Еки қанхор повестинде қолланылған фразеологизмлердегі адам мүшелери атамаларының этимологиясы // «Илим хәм жәмийет» журналы. – Нөкис. 2018. – №3. 31-32-б.

ИЙГИЛИКЛИ ИСИ ИСМИНЕ САЙ ИЛИМПАЗ

Шынназарова С.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Жәмәәтте жақсы шөлкемлестириўши, жасы үлкенлик қылыў, шаңарақта ул хәм қызды қатарға қосыў, илимли-билимли перзентлер етип тәрбиялаў, аудиторияда шәкиртлерге теңдей көзқараста қарап, тәлим-тәрбия бериў, ағайин, дос–яран, куда жек жат пенен татыў қатнаста болыў, орталықта көргенли инсан сыпатында өрнек болыў, ал илим дүньясында озық ойы менен алдыңғы қатарларда турыў, қай жерде, қайсы тараўда болмасын теңсалмақлылықты сақлаў, хожалық тәшўишлеринде өмирлик жолдасына арбаны теңдей тартып, оны қоллап-қуўатлаў, меҳрибан ана, шебер устаз, жәмийетте искер ҳаял, илимде илимпаз –олардың бәрине ылайықлы бола бериў хәммениң де бирдей қолынан келе бермейди. Ал, устазымыз Алима Пирниязованың бойында бул инсаныйлық пазыйлетлердің бәри бар деп исеним менен айта аламыз.

Пирниязова Алима, педагог, белгили тилши илимпаз Қудияр Пирниязовтың перзенти, муғаллимлер шаңарағында камалға келди, илимий орталықта тәрбияланды.1981-жылы Нөкис мәмлекетлик университети филология факультетин тамамлады. Талапшаң студенттиң илимге ықласын аңлаған устазлары оған оқыўын даўамлап, илимге бағдар алыўына жол-жоба көрсетти. 1981-1984-жыллары университеттиң Қарақалпақ тили кафедрасы жанындағы 10.02.02. қәнигелиги бойынша аспирантураның күндизги бөлимин питкерди хәм қарақалпақ тил илиминде үлкен илимий мектепти жаратқан устаз профессор Д.Насыров болажақ илимпаздың илимий жумысына басшылық етип, баҳалы мәсләхәтлерин берди. Тынымсыз изленислерден соң «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги жәмийетлик-сиясий лексиканың қәлиплесиў хәм раўажланыў жоллары» деген темада Өзбекстан Илимлер Академиясының Тил хәм әдебият институтында кандидатлық диссертациясын 1986-жылы табыслы қорғап шықты.

1985-1988-жыллары Нөкис мәмлекетлик университети Қарақалпақ тили кафедрасында үлкен лаборант сыпатында мийнет жолын баслап, 1988-1990-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы Н.Дәўқараев атындағы Тил хәм әдебият институтында илимий хызметкер, 1991-жылы Өзбекстан Педагогика илимий-изертлеў институты Қарақалпақстан филиалында бөлим баслығы, 1991-жылдан баслап Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының Қарақалпақ тили кафедрасында оқытыўшы, 2011-2014-жылларда усы кафедраның баслығы лаўазымында иследи. Сондай-ақ, институтта жәмийетлик басламада он жыл даўамында, 2005-2015-жылларда институт хаял-қызлар комитети басланғыш шөлкеми баслығы болып ислеген дәўиринде машқалалы, тәрбиясы аўыр, әсиресе, жас шаңарақлы студентлердің өмирден сүрникпей өз орнын таўып кетиўинде мәсләхәтлерин берип, жол-жорық көрсетиўде, институтта өткерилетуғын шембиликлерден баслап, студентлердің кирейдеги хәм жатақханадағы жасаў шараятынан хабар алыў, жәрдемге, қоллап-қуўатлаўға мүтәж болған студентлер менен жақыннан ислесиў, дерлик барлық руўхый-ағартыўшылық ислериниң шөлкемлескенлик, жоқары көтериңкилик пенен өтиўинде өз күш-жигерин аянбай хызмет етти. Оқыў, руўхыйлық-ағартыўшылық, илимий

изертлеу, оқыу-методикалық жұмыстарының нәтижелери есапқа алынып, 2001-жылы қарақалпақ тили қәнигелиги бойынша доцент илимий атағын алды. А.Пирниязова-қарақалпақ тил билиминде фразеология, терминология, лексикография тарауларында жемисли мийнет етип киятырған өз үстинде тынбай излениушең илимпаз. Бүгинги күнге шекем жүзден аслам мақала хәм тезислерин жәриялаған болса, әсиресе илимий теориялық конференциялардың көпшилигинде пленарлық мәжилистинң баслы баянатшыларынан болып қатнасқан. 2018-2019-оқыу жылы илимий жемисли жыллардан болып саналады. Себеби үлкен, көлемли конференцияларға қатнасып, қарақалпақ тил илиминиң хәзирги бағыт-бағдары, көрнекли илимпазлары, олардың мийнетлерин шет елли илим жанкүйерлерине таныстырыу, үгит-нәсиятлау да пидайылықтың белгиси. Атап айтқанда, Әжинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ тили хәм Қарақалпақ әдебияты кафедрасының доцентлери ф.и.к. А.Пирниязованың хәм М.Бекбергеновалар 8-18-октябрь күнлери Россия Федерациясының Казань қаласында (Волга бойы) Федераль университети Л.Толстой атындағы филология хәм мәдениетлар аралық коммуникация институтында өткерилген «Көп миллетли мәмлекет шараятында ана тиллерин сақлау хәм рауажландырыу: машқалалар хәм перспективалар» атамасындағы халық аралық илимий-әмелий форумға қатнасты. Бул әхмийетли хызмет сапарында Казань (Волга бойы) Федераль университети Л.Толстой атындағы филология хәм мәдениетлар аралық коммуникация институты (ИФМК КФУ) Татар тил билими хәм әдебияты кафедраларында болып, қәнигелер менен түркий тиллерин изертлеуде, кадрлар таярлауда бирге ислесию бағдарында гүрриңлесиюлер жүргизди. Сондай-ақ, 11-12-октябрь күнлеринде Татарстан Республикасының халық шайыры, Ғ.Туқай атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, көрнекли шайыр хәм жәмийетлик искер Р.Миннулин менен ушырасыу хәм китапларының презентациясына қатнасты. 12-октябрь күни Р.Миннулинниң 70 жыллық юбилейине бағышланған «Шығыс хәм батыс контекстинде түркий халықларының әдебияты хәм көркем өнери» атамасындағы халық аралық илимий-әмелий конференцияның салтанатлы ашылыуы хәм пленар мәжилисинде шығып сөйлеп, секция жұмысында модераторлық етти хәм «Фразеологизмлердиң көркем әдебиятта қолланылыуы» атамасында баянат ислади. 2018-жылы 29-30-ноябрь күнлери Самарқанд қаласында өткерилген «Махмуд Замахшарий, Махмуд Қашғарий ва Алишер Наўайының лингвистикалық мийрасы хәм оның түркий тиллерди үйрениудеги орны» деген атамадағы халық аралық илимий конференцияға “Қарақалпақ тили фразеологизмлериниң тарийхый-хронологиялық сыпатламасын анықлауда Махмуд Қашғарийдиң лингвистикалық мийрасының әхмийети” деген темадағы, 2019-жылы 29-30-ноябрь күнлери Қазақстан Республикасының Тараз қаласында “Түркий әлеми: жазба естеликлердиң тарийхы, интеграциясы хәм қәлиплесию бағытлары” деген атамадағы белгили илимпаз Азиза Карибаеваның 60 жыллығына арнап өткерилген илимий теориялық конференцияда пленар мәжилисинде А.Пирниязова “Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер стилиниң изертлениуи” деген темадағы усынған илимий баянаты қызықлы сорау-жууаплар хәм пикир таласларды пайда етти.

А.Пирниязованың лексикография тарауында да бир қатар мийнетлери атап өтиуге ылайық. Тил илиминиң ең машақатлы тарауларынан болған лексикография, сөзлик дүзиу исинде “Өзбекше-қарақалпақша хәм қарақалпақша-өзбекше” авторлар жәмәати (Ж.Базарбаев, М.Буранов, Г.Қурбаниязов, Ш.Аяповлар.–Тошкент,” Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриети, 2011 й, 11, 5 б.т.), зийрек студент шәкирти Ш.Сметуллаева менен авторлықта «Қарақалпақ тилиниң жәмийетлик–сиясий терминлер сөзлиги» (-Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 2018-жылы 3,5 .б.т.), шәкирт

студент Қ.Сәрсенбаев пенен авторлықта “М.Нысанов шығармаларының фразеологизмлер сөзлиги” (-Нөкис, 2018, НМПИ баспаханасы 2.б.т), қарақалпақ тили лексикологиясын оқытыу мәселелерине арналған “Қарақалпақ тилин педагогикалық технология тийкарында оқытыу” (-Нөкис, НМПИ баспаханасы, 2019, 5.б.т)“, Қарақалпақ тилинің лексикасы” (Қ.Пирниязов пенен авторлықта.-Нөкис, НМПИ баспаханасы 6.б.т), “Қарақалпақ тилиндеги омоним аффикслер” (-Тошкент, “Тафаккур”, 2012, 2. б.т) “Хәзирги қарақалпақ әдебий тили лексикология пәнин интерактив усылларда оқытыу” (С.Шынназарова менен авторлықта. -Ташкент, «Баяз», 2014, 4, 5. б.т), “Илимпаз хаял-қызлар” (-Ташкент: “BAYOZ”, 2015, Г.Патуллаева менен биргеликте (биобиблиографиялық көрсеткиш хәм мақалалар топلامы 11.б.т)). “Қарақалпақ тилиндеги жәмийетлик-сиясий лексиканың қәлиплесиу хәм раўажланыу жоллары» (-Ташкент Navro'z нашриёти, 2017. Монография, 6, 25 б.т), “Методист илимпаз хәм устаз” (Нөкис, «Билим» баспасы, 2017, (қолланба) 2.б.т) Сондай-ақ, жоқары оқыу орнының филология қәнигелиги студентлери ушын “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili fonetika hám leksikologiyası» (Sh.Abdinazimov, S.Shinnazarova menen avtorlıqta, Toshkent: Sano Standart, 2018.) сабақлығы, Баслаўыш тәлим хәм спорт тәрбиялық ис қәнигелиги студентлери ушын Қ.Пирниязов хәм Қ.Бекниязовлар менен биргеликте авторлықтағы «Baslawish klaslarda ana tilin oqıtıw metodikası» (Toshkent: Sano Standart., 2018, 17,5 б.т.) сабақлығы, «Házirgi ádebiy til (leksikologiya)di oqıtıwda innovaciyalıq usıllar» (Toshkent: Sano Standart., 2019, 16,5 б.т) С.Шынназарова менен авторлықтағы оқыу қолланбасы, «Ana tili praktikumı» (Oqıw qollanba. Toshkent, 2019 ж

133-212-санлы гүўалық 09. 2019. 6.б.т), Е.Алланазаров, Е.Искендерова менен авторлықта, «Qaraqalpaq tiliniń stilistikası Oqıw qollanba» (Toshkent, 2019, 133-207 санлы гүўалық 09.2019, 6. б.т) Д.Сейдуллаева менен авторлықта жәриялаған оқыу қолланбалары илимий-методикалық излениўшилигиниң, мийнетлериниң жемиси.

Бир неше жыллар даўамында ҚМУ да докторлық хәм кандидатлық диссертациялар қорғау бойынша қәнигелестирилген кеңес жанындағы семинарда ағза болып ислеп киятыр. Өзиниң кәсиплик хызметине дәретиўшилиқ қатнаста қарайды. Хәр қандай илимий-теориялық конференция оның дыққатынан шетте қалмайды, өз жөнелиси, өз илимий ҳаўазы менен басқаларға өрнек бола алады. Әсиресе, қарақалпақ тили, оның нормалары, сөйлеу мәденияты мәселелери бойынша радио-телевидение арқалы шөлкемлестирилген илажларда эксперт сыпатында қатнасыўында хәм шығып сөйлеўлеринде ана тилимиздиң келешек тәғдири, саплығы, тазалығы жөнинде пикирлерин усынады, ал сабақларын болса жоқары дәрежеде хәм жаңа педтехнологиялар тийкарында өтеди. Хүкиметимиз тәрәпинен мийнетлери баҳаланып, А.Пирниязова 2000-жылы Өзбекстан халық билимлендириу ағласы, 2005-жылы Қарақалпақстан халық билимлендириу ағласы нышанлары менен сыйлықланды.

А.Пирниязова – өз исиниң жетик қәнигеси, билимли филолог. Институт жәмәәти арасында үлкен абырайға ийе, өмирде мийнет сүйгиш, илимде ҳасла тынып-тыншымай изленисте, шәкиртлерине билим-илим сырларын үйретиўде жалығыўды билмейди, ҳақ кеўил, кишипейил инсан.

Зәбердес устаз оның менен илимий орталықта тоқтап қалған жоқ. Илимий мәсләхәтшиси филология илимлериниң докторы, профессор Ш.Н.Абдиназимовтың басшылығында “Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары” деп аталған докторлық темасы менен көп жыллар даўамында айланысты.

Докторлық диссертация темасы бойынша жәми қырықтан аслам илимий мийнетлерди баспадан шығарыуға еристи. Өзбекстан Республикасы Жоқары аттестация

комиссиясының илим докторы (DSc) хэм филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) диссертацияларынын тийкарғы илимий нәтийжелерин баспадан шығарыўға усыныс етилген илимий журналларда он бир мақала, соннан тоғыз мақаласы республикамыздағы, еки мақаласы шет ел журналларында, Халық аралық хэм республикалық илимий-теориялық конференцияларда отыздан аслам тезислери жәрияланып, бир монографиясы, биргеликтеги авторлықта бир сабақлығы, бир оқыў қолланбасы баспадан шықты. 2020-жылы 17-августта филология илимлериниң докторы (DSc) илимий дәрежеси ушын диссертациясын табыслы қорғады.

Ол Өзбекстан Республикасы ҳаял-қызлар комитети «Олима» шөлкеминиң Әжинияз атындағы НМПИ, “ Илимпаз ҳаял-қызлар” шөлкеми баслығы сыпатында да “Илим ғұмшалары” атамасында дәстүрий конференцияның хәр жылы шөлкемлескенлик пенен өткерилиўинде де жумыс алып барып, институт ҳаял-қызларының илимде алдыңғы қатарларда хызмет етиўинде, илимге инталы жасларды тәрбиялаў ислеринде де аянбай хызмет етип келмекте. Пирниязова Алима Қудияровна- шын мәнисинде илим жолындағы ийгиликли ислери өзиниң исмине сай ҳақыйқый алым.

КӨРКЕМ ТЕКСТТЕ ТОПОНИМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ХЫЗМЕТИ

Толыбаев Х.Е.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Хәзирги лингвокультурологияда тилдиң көркемлеў қураллары – теңеў, эпитет, метафора, метонимия, синекдоха, перифраз, стилистикалық фигуралары – антитеза, синерезис, риторикалық сораў, риторикалық үндеў, фразеологизмлер, мифологемалар т.б. изертлеўдиң объектін курап, олардың халықтың миллий-мәдений өзгешелигин сәўлелендириўи мәселеси лингвокультурология тараўында изертлеў алып барып атырған изертлеўшилердиң дыққатын өзине тартпақта. Соның менен бирге, илимпазлар әўладтан-әўладқа өтип киятырған миф, әпсана, рәўиятларды да лингвокультурология объектине киргизип, оларды мифологема ямаса архетип деген атамалар менен атап, этностың миллий-мәдений өзгешеликлерин – оларда халықтың әййемги турмыс-тәризи, дәстүрлери, дүнья ҳаққында дәслепки хэм әпиўайы түсиниклери сәўлеленгенин итибарға алып, тил – мәденият – инсан қатнасларында үйренилмекте.

Қарақалпақ филологиясында тилдиң көркемлеў қураллары хэм сүүретлеў усылларының хызметине арналған жумыслар бар. Мысалы, тил билиминде Ш.Абдиназимов, А.Бекбергенов, П.Нажимов, А.Абдиев, Г.Қарлыбаевалардың, әдебияттаныў илиминде Қ.Жәримбетов, Б.Генжемуратов, А.Досымбетовалардың мийнетлеринде бул мәселелер үйренилген. Деген менен, басқа лексикалық бирликлер сыяқлы меншикли атлардың, соның ишинде топонимлердиң көркемлеў қуралы ямаса сүүретлеў усылы ўазыйпасында қолланылыўи мәселелери еле арнаўлы үйренилмеди. Тек ғана, айырым мақалаларда ғана топонимлердиң бул сыпатлары сөз етиледі. Жыраў-бақсылар дәстанды атқарыў барысында ўақыяларды тәсирли сүүретлеўде тилдиң көркемлеў қуралларынан шеберлик пенен пайдаланады. Бунда, әсиресе, топонимлерден де пайдаланыў атқарыўшының шеберлигин айқынлап турады.

Теңеўлер хәр түрли сөзлер арқалы билдириледі. Ал, ономастикалық бирликлердиң, әсиресе топонимлердиң теңеўлик мәниде келиўи айрықша қызығыўшылықты пайда етеді. «Усы орында топонимлердиң көркем текстте және бир айрықша хызметти, эстетикалық ўазыйпаны атқарыўын айтыўымыз керек. Көркем шығармада қолланылған хәр бир қурал

сыяқлы топонимлер де жазыушының көркем мақсетине хызмет етеди [Анданиязова, 2017, 15-б]. Мысалы:

*Қап тауынан бәлент еди жүрегим,
Ақ найзаға палұан питкен билегим,
Абырой барда қайтсаң бойма сен өзбек,
Шөлге шықсам сендей ладан тилегим.* («Алпамыс». Ес. ж.).

П.Нажимов шығыс сеплиги арқалы дүзилген теңеу қурылмасында усы сеплик қосымтасын алған сөзден кейин шәртли түрде теңеу ушын тийкар болатуғын келбетлик сөз келетуғынын жазады [Нажимов, 2014, 27-б].

Мысаллар:

*Қап тауындай тулғасы,
Кимлерде екен жалғасы,
Қырық адамға тай келер,
Бир өзиниң баҳасы.* («Қырық қыз», Қ. ж.)
*Қап тауындай тасар мәрттиң жүреги,
Сауаш пенен қырғын мұдам тилеги.* («Алпамыс», Қ. ж.).

Бул *Қап тауы* ороними аўызеки дөретпелерде *Гөйиқап*, *Гөһиқап*, *Гөһи Қап* формаларында да ушырасады. Хорезм дәстанларының ономастикасын изертлеген Қ.Оллоёров бул ороним туўралы төмендегише мағлыұмат береді: «Ертеқ, миф хәм дәстанлардағы әпсанаўий таўлардың бириниң аты. Дүньяның бир шетинде болған, жолының кәуипли хәм алыслығынан я адамның, я хайўанның қәдеми жеткен. Анқа хәм Семурғ атлы үлкен қуслар хәм дәўлер мәканы. Перилер бағы Ерам бағы (Эрамбағ) да усы жерде деп түсиндириледи» [Оллоёров, 2018, 28-б].

Қап тауы ороними тек бир дәстанның тилинде ғана емес, ал бир неше дәстанлардың тилинде қолланылған. Фольклористикада бундай қубылыс, яғный бир онимниң бир неше фольклорлық дөретпелердин тилинде ушырасыуы бойынша изертлеулерде сөз етилип, мәселен өзбек тил билиминде бундай онимлерди «қайтариқ номлар» деген термин менен атайды. Биз де, усындай қубылыстың қарақалпақ фольклорында ушырасатуғынын есапқа алып, бундай онимлерди «тәкирар атлар» деп атасақ болады деп есаплаймыз.

Улыұма алғанда, қарақалпақ дәстанларының тилинде буннан басқа да оронимлер ушырасады. Деген менен, оронимлер дәстанлардың бәршесинде де теңеу мәнисинде қолланылмаған. Олар, дәстанның сюжетинде туўры мәниде – батырдың атланыўында, ямаса таўдың басында күтип жатыў, ямаса таўдың басын мәкан етиў, таўды ат жарыстың басланыў ноқаты сыпатында т.б. хәр қыйлы композициялық мақсетлерде ушырасып отырады. Усыған қарай илимпазлар таў образы дәстанларда бир неше көркемлик мақсетлерде ушырасатуғынын айтады:

1. Таў – қоллаўшы пирлер мәканы.
2. Қахарманның сыналатуғын жери.
3. Қахарманның инициация процесинен өтетуғын жери.
4. Қахарманның жасаў мәнзили ямаса ўатан символы.
5. Таў – өз (қахарманның мәканы) хәм басқа еллердин шегарасы.
6. Таў – жолдың аралығын билдиретуғын эпикалық өлшем.
7. Таўдағы үңгир – басқа дүньяға өтиў жолы, дәўлер жасайтуғын жер [Эшанова, 2018, 15-б].

Дәстанларда таў образы батырлардың күш сынасатуғын жери сыпатында сүүретленеди. Мысалы, дәстанда Қаражан менен Алпамыстың гүреси Дәрбент таўында

болады: *Қаражан қайсар Дәрбент тауында қашқан бар ма, қуған бар ма, я киятқан душпан бар ма деп, таудың етегінде қара атын селеуге бағып жататугын еди.* («Алпамыс», Қ. ж.).

Бирак, *Қап тауы*, *Гәхиқап* оронимлери дәстанлардың тилинде жоқарыдағы сыяқлы хызметлерде келип ғана қоймастан, айрықша поэтика-лық, стильлик, эмоционал-экспрессивлик, көркем образлық мақсетлерде қолланылғанын көриўге болады. Көркем тексттиң ономастикалық шеңбери шығарманың структуралық-семантикалық пүтинлигине хызмет етиўи менен бирге белгили бир жанр тәбиятына тән эффектти жаратыўда (мәселен, тарийхый колоритти жүзеге асырыўда), тексттиң көп қатламлығын тәмийинлеўде, халықтың миллий менталитети, өзине тән мәдениятын көрсе-тиўде, дөретиўшиниң көркем ойлаў дәрежесин көрсетиўде де әҳмийетли орын ийелейди. Бунда белгили бир дөретиўши шығармаларын (улыўмалық түрде) ямаса өз алдына бир шығарманың (жеке) ономастикалық шеңберин изертлеў мақсетке муўапық.

Алпамыс ер жетип Баршынды излеп жолға шығарда, ата-анасы менен хошласып, өзиниң кемалға келгенин, күш-қарыўға толғанын, ярын алып қайтыў ушын жететуғынын баян етеди. Батыр өзиниң жүрегин Қап тауына теңейди: – *Қап тауындай ғаллас урар жүрегим, Кеше-күндиз саўаш мениң тилегим, Ата, мени байласаң да турмайман, Көп малыңның бизге жоқдур кереги.* («Алпамыс», Қ. ж.).

Дәстанда буннан басқа орынларда да *Қап тауы* ороними қолланылған. Мәселен, *Ғаўсыл Қыяс, Қызыр Илияс бабасы, Қаражандай қайсардың, Жаўырынына пәнже урды, Қаражанның тәнесине, Қап тауындай күш кирди.* («Алпамыс», Қ. ж.).

Бул қатарларда да батырдың күши Қап тауына теңелген. Бунда, ғайыптан пайда болатуғын пирлердиң де тәсири болғанлығын көремиз.

– *Жигирма бир жасым бар,
Отыз мың ләшкер қошшым бар,
Қара таўдай күшим бар,
Мен гәўирдиң улыман,
Қәтиржем бол геллегар.* («Ер Зийўар», Қур. ж.).

Бул қатарларда *Қаратаў* ониминде номинациялық мәниден гөре теңеўлик мәни басым келген. *Қаратаў* қарақалпақ дәстанларының көп-шилигинде гезлесетуғын ороним есапланады. Жоқарыдағы қатарларда дәстан қаҳарманын тәрийплеўде усы *Қаратаўды* теңеўлик хызметте жумсағанын көремиз.

Бундай оронимлердиң қарақалпақ халқының көп әсирлик аўызеки дөретпелеринде, әсиресе дәстанларының тилинде теңеў эталоны сыпатында қолланылыўын қарақалпақ халқының көркем қыялы, мәдений-тарийхый турмысы, улыўма, сыртқы әлемди баҳалаў нормаларының жемиси сыпатында көп заманлардан берли қәлиплескенин, узақ өтмиштен баслап аўызеки дөретпелер тилинде қолланылып, халықтың дүньяның тиллик картинасын сәўлелендириўдеги эталонларының бири сыпатында көтерилгенин көриўимизге болады.

Усы орында, және бир нәрсе – дәстанды атқарыўшы жыраў ямаса бақсының бундай тил бирликлерин қолланыў шеңбери мәселеси дыққатты тартады. Өйткени, қарақалпақ дәстанлары жыраў, бақсылардың устаз-шәкирт қатнасықларының арқасында усы дәўирге шекем жетип келген хәм сақланып қалынған. Дәстанлардың тилин анализлеўде оны атқарған жыраў ямаса бақсының ролин де дыққаттан шетте қалдырыўға болмайды. Мәселен, өзбек тил билиминде Фозил Йўлдаш улы дөретиўшилигин айрықша монографиялық планда үйренген жумыслар пайда болды [Жуманазарова, 2017, 76-б]. Себеби, дәстанда сол атқарыўшының дүньяға көзқарасы, турмыслық бақлаўлары яки

тэжирий-белери, көркем қыялы хэм дөретиўшилиқ ойлаўы өз сәўлелениўин табады. Жоқарыдағы мысалларды таллап қарасақ, әсиресе, Қыяс жыраў репер-туарында топонимлерден пайдаланыўдың өзине тән өзгешеликлерин байқаймыз. Демек, айрықша бир жыраўдың дөретиўшилигиндеги тиллик байлықтан пайдаланыў шеберлигин үйрениў бизге көп ғана мағлыўматларды берийи мүмкин.

Қарақалпақ фольклоры халықтың көп әсирлик миллий менталитети, миллий дүнъятанымы, миллий санасы, көркем қыялының, турмыслық тэжирийбелериниң жемиси, үрп-әдет хэм дәстүрлериниң көриниси екенлиги, әсиресе, бул қәсийетлер тилде сақланып қалғанлығы айрықша қубылыс. Оның тилиндеги басқа тил бирликлери сыяқлы, топонимлерди де өз алдына изертлеў қарақалпақ тил билиминде жаңа қәлиплесип атырған лингвокульту-рология тараўының ең әҳмийетли мәселелериниң бири болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Анданиязова Д. Бадиий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси // филол. фан. фалс. докт. (PhD) ...дис. автореф. – Тошкент, 2017. – Б. 20
2. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил) // филол. фан. докт. ... дис. автореф. – Тошкент, 2017. – 76 б.
3. Нажимов П. Қарақалпақ тилинде теңеўлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014. – Б. 27
4. Оллоёров Қ. Хоразм достонлари ономастикаси (“Тўрўғли” ва “Ошиқнома” туркум достонлари асосида) // филол. фан. фалс. докт. (PhD) ... дис. – Урганч, 2018. –Б.28.
5. Эшанова З. Ўзбек халқ достонларида тоғ образи: генезиси ва бадиий талқинлари // филол. фан. фалс. докт. (PhD) ... дис. автореф. – Тошкент, 2018. –Б.15.

ЭТИКЕТ И МАГИЯ В ОБЫЧАЕ «ҚОЛДАН СУЎ АЛЫЎ»

Утебаев М.Б.

*Қарақалпақский научно-исследовательский институт гуманитарных наук
Қарақалпақского отделения АН РУз.*

Одним из интересных поведенческих аспектов любого народа являются их неповторимые нравы. Эти нравы не поддаются однозначному осмыслению. Нельзя с уверенностью утверждать, что бытующий тот или иной обряд имеет чисто религиозный или прагматический подтекст, ровно также нельзя полагать, что он не имеет сугубо религиозный контекст. Так или иначе, данная статья посвящается описанию одного из интересных обрядов каракалпаков как «қолдан суў алыў». Интересно, что среди информаторов есть две противоположные сторонники, первые утверждают, что этот обычай своими корнями относится к мусульманскому обряду религиозного «омовения»², в то же время другие полагают, что данный обычай не имеет никакого отношения к религии ислам, так как возник впоследствии народной гигиены [8, 2019 г.]. Чтобы ответить на эти вопросы и другие волнующиеся вопросы нами были собраны полевые материалы.

В связи с предметом исследования нам необходимо вкратце отразить историографический обзор. Обычай «қолдан суў алыў, также и исламский обряд религиозного омовения было отрывочно приведено в работах отечественных ученых в составе комплексного описания разных традиции [3, 98-99 сс], [2, 102 с.], [8, 65 с.].

² Тахарат – очищение водой (омовения) перед молитвой, некоторые находят это очищение и перед едой в силу ее священности.

После долгого раздумья над этим элементом народной культуры «қолдан суў алыў», в отношении которого нам предпочтительнее использовать термин обычай, нежели обряд или ритуал, поскольку он бытует в повседневной жизни каракалпакского общества. Обычай «қолдан суў алыў» непременно является обычаем в силу своей повторяемости и привычности в повседневной жизни, ему следуют не только во время определенных инициации или ритуалов жизненного цикла, но и в обычной повседневной семейной жизни. Это обычай чаще всего совершается во время трапезы в тех семьях, где есть старшие преклонного возраста, когда им оказывается почет. Кто-то из младших или чаще невестка семьи подходит к столу с кувшином (куман) и тазиком чтобы полить на руки старших, а старшие, в свою очередь, моют руки перед, после еды. Кроме того, ему следуют не только представитель каракалпакского этноса, но и другие этносы (узбеки, казахи и туркмены) Каракалпакстана вследствие взаимовлияния культуры, поэтому мы приняли распространенность этой культуры в каракалпакском обществе.

Теперь, другой вопрос обстоит в том, является ли данный обычай одновременно магией, ответ на это прост – Да!, поскольку акторы данного ритуала применяют на себя некую сакральную, и в то же время коммуникативную функцию. Как со стороны обслуживающего, так и со стороны обслуживаемого совершается тщательно разработанное ритуальное действие, которому следуют, когда младший должен поливать на руки небольшой струей³, обязательным перерывами, чтобы гость или участник трапезы успевал тщательно ополоснуть руки. В то же время обслуживающему не следует держать кувшин одной рукой, ибо оно является признаком неуважения, поэтому, согласно табу, надо держать двумя руками, с одной стороны это предписывается этикетом, с другой поддерживается представление о том, что благие поступки надо совершать двумя руками (например, лепешку ломают обоеими руками).

После чего, ни в коем случае нельзя стряхивать воду с рук. Последний является важным моментом, для того чтобы, участник не стряхивал руки он должен вытереть их полотенцем. Табу, согласно которому нельзя стряхивать «қолды силтеме», по рассказам информаторов имеет магический субстрат, запрещается стряхивать, так как по суеверию это приносит бедность или несчастье дом. Хотя можно и полагать, что в основе этого обычая лежит чисто утилитарное объяснение, поскольку если стряхивать руки, брызги воды могут попасть в одежду или еду. Важно то, что данный обычай все-таки воспримется народа как мусульманское, т.е. религиозное. В нашем понимании мусульманское – понятие шире, чем исламское, так как анализ использования этого термина позволяет прийти к выводу, что многие положительные привычки народа, которые имеют не только чисто сакральный, но казалось бы и утилитарный характер отражает как человеческое, следовательно, человечность имеет отношение к категории «мусылманышылық».

Кроме того, по завершении обычая умывания участник трапезы выражает благопожелание «бахытлы бол» в адрес того, кто обслуживает, тем самым в знак уважения, тот делает поклон и покидает комнату, забирая за собой тазик с кувшином. Семантика последнего действия имеет отношение, как к этикету, так и ритуалу. Как мы видим, этот обычай чрезвычайно богат сакральными мотивами, и его считать утилитарным не следует, хотя не спорим, что он имеет цель гигиены, однако эта гигиена

³ Поливать каплями или струями, на наш взгляд есть влияние религии (возможно ислама), поскольку поливать непрерывно принято при омовения труп умершего перед захоронением. Тем не менее, так считают большинство информаторов.

не могла войти в привычку народа без его сакрализации, в этом отношении религия оформила его традицию и жизнеспособность.

Наблюдение показывает следующее: «По традиции обслуживают гостей, в основном, невестки и молодое поколение принимающей стороны. После окончания трапезы и к мужчинам и к женщинам заходят только невестки, чтобы забрать блюда из рук – один из необходимых в этикете гостеприимства ритуал. Это происходит следующим образом: после еды подается знак со стороны гостей, обозначающий разрешение забрать посуду, в которых подавали горячее блюдо (*«табақты алагойсын»*) самым старшим из присутствующих. Тогда в комнату заходит невестка принимающей стороны (кроме той невестки, которая только что выходит замуж) и подходит к гостям старших возрастов, чтобы забрать посуды. Они, в свою очередь, поочередно отдают посуду лично в руки невестки, та забирая ее и выходя из комнаты, делает поклон. После выхода из комнаты, по традиции этикета, она символически должна отведать блюда, которое осталось от гостей. Данный поступок представляет собой семантическую сцену, состоящая из визуально наблюдаемых (поклон) и не подлежащих наблюдению (отведать маленький кусок блюда) актов со стороны невесты [6, 2018 г.]. В свою очередь, этикет предписывает, чтобы гости оставили символически немного еды в блюде. Этот обряд совершается при приеме гостей, но и без них в любой каракалпакской семье после семейного обеда или ужина. Надо отметить, что отведать остаток еды понимается носителем культуры как символ того, что еда пропитывает в себе пожелание гостей, которое переходит тому, кто пробует. После того, как забрали блюда у гостей, им дают вымыть руки (*«қолдан суў алыў»*)»⁴. Гости моют руки, затем самый почетный гость (обычно мужчина) дает благословение в честь отведенного мясного блюда (*«аўқаттың хұрметине»*) хозяевам дома. Ритуал *«қолдан суў алыў»* выполняется в начале и в конце трапезы. Для этого кто-то из младших представителей хозяев или чаще всего, невеста заходит в гостиную с кувшином (*қуман*) и тазиком для обслуживания. Полагается полить на руки, после чего дают воде стечь с рук на тазик. Гостям не полагается стряхивать с рук воду после умывания. Этим жестом связывается поверья в то, стряхивая руки, человек может потерять благо. Однако, скорее это связано с гигиеной, чтобы вода не попала в пищу [5, 135 с.]. В основе многих обрядов лежат вполне рациональное звено, связанная с народной гигиеной, однако многие информаторы этот поступок связывают с поверьями о том, что этим человек лишается благополучия или это может вызвать несчастье. В традиционном обществе, многие «некрасивые» поступки обретают нечто «сакральное» значение, думается для того, чтобы люди следовали принятым правилам.

По окончанию трапезы, старший гость немного передвигает оставшиеся от горячего блюда посуду (это знак об окончании трапезы) и приглашает хозяев на благословение *«патияға келиң»*. У двери собираются хозяева, дети и невестки дома и принимают благословение от него.

Следует первым полить на руки того участника, кто произнес ритуальное благословение к пище, затем всем остальным поочередно согласно возрасту, гости помыв руки выражают благодарность, желают счастья невестке (*«Уллы бол»*). Аналогичный обряд существует и у других соседних народов с некоторыми различиями. К примеру, по сообщению информатора: «у туркмен в случае больших мероприятий (свадьба, похороны

⁴Этот обряд встречается везде у каракалпаков не только во время приема гостя, но и в обычной повседневной семейной трапезе.

и т.п.) мужчины и женщины сидят в отдельных комнатах. Мужчин обслуживает кто-то из молодых мужчин принимающей стороны, который заходит с кувшином для омовения рук гостей и подает еду, затем он же убирает со стола. В гостиную, где сидят мужчины, женщина, как правило, не заходит» [8, 2009 г.].

Следует отметить, что видимо, традиция умывания рук до и после еды есть влияние религиозного ритуала омовения как символ очищения. В исламской религии перед благими делами, в частности, перед молитвой совершается ритуальное омовение. Например, еще в древнем зороастризме бытовал ритуал, по которому перед молитвой верующий раздевался и снимал пояс, затем происходил процесс омовения. Затем вновь надев на себя так называемую «сидра» (окутывали себя белой тканью), завязав пояс, стоял прямо и держался за пояс стоял в направлении святого огня [1, 9 с.]

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аширов А.А. «Авесто» дан мерос ва маросимлар. – Тошкент, 2001.
2. Аймбетов К. Халық даналығы. – Нөкис, 1988.
3. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус, 1969.; Аймбетов К. Халық даналығы. – Нөкис, 1988.
4. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. – Нукус: Каракалпакстан, 1975.
5. Жданко Т.А., Камалов С.К. Этнография каракалпаков. XIX-начало XX века. (материалы и исследования). – Ташкент, 1980.
6. Полевые записи автора №4 за 2018 г. Информатор Қарлыбаев М. 1968 г.р. г. Нукус.
7. Полевые записи автора №8 за 2009 г. Информатор Клычев С. 1960 г.р. Туруткульский р-н.
8. Полевая запись №2 за 2019 г. Экспедиция в Кегейлийский, Караузякский районы отдела этнографии КНИИГН
9. Турекеев К.Современные традиционные верования и представления каракалпаков // дисс. на соис. док. философии по историческим наукам. Нукус, 2022.

ТАРИЙХЫЙ РОМАНДА ТИЛ ҲАМ СТИЛЬ МАСЕЛЕЛЕРИ

Утемуратова Х.

*Ўзбекистон Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Тарийхый романлар булар образлары менен қахарманлардың ҳарекетлери тарийхта анық болған ўақыялар сўўретленген романлар есапланады. Европа мәдениятында тарийхый романның тийкарын салыўшы ҳәм биринши классикалық жазыўшы Вальтер Скотт саналады. Романтизм дәўиринде бул жанр кең раўажланды ҳәм кейинги заманларда да белгили болды. Бул тарийхый роман жанрында көзге көринген жазыўшылар Вальтер Скотт, Фенимор Купер, Алессандро Мазони, Ю.Тынянов, А.Н.Толстой, С.Сергеев-Ценский, В.Ян, В.Пикуль, Т.Кайыпбергенов, К.Мәмбетов, А.Султанов, К.Каримов ҳәм Д.Балашовлар саналады.

Тарийхый роман өз алдына анық тарийхый ўақыт жағдайындағы адамларды сәўлелендириўди мақсет етип қояды. Оның негизги мәселеси үлкен тарийхый ҳәдийселерди айтып бериў емес, ал көркемлик қуралларды жәрдемінде бул ўақыяларда қатнасқан адамлардың образларын жасаў есапланады. Классикалық тарийхый роман XIX әсирдің басында пайда болды. Жазыўшы В.С.Пикуль «Сөз ҳәм ис» атлы тарийхый хроникасын 1974-жылы жазды. Оның «Темир канцлердің саўашы» атлы тарийхый

шығармасы 1977-жылы шықты. «Фаворит» атлы тарихый хроникасы 1982-жылы жарық көрді. Буларды жазу үшін жазушы құжаттарды көптеп жыйнады, еске түсіріулерден, тарихый іскерлердің айтқан сөзлерінен ямаса ұақыялардың әпиұайы қатнасушыларының сөзлерінен де пайдаланды. Өз идеяларын хәм ойларын бериу үшін керекли деп саналған тәртіпте барлық мағлыұматларды жайғастырды. Барлық тарихый шынлық сүүретленген бул романларда автордың көркем қыялы дерлик іслетилмейди.

Тарихый романның және бир түрінде қахарманларға белгили дәуірдің кийимлери,яғный костюмлары кийдириледі, көркем қыялдан жасалған қахарманлар менен биргеликте тарихый тулғалар да хәрекет етеді. Бунда бас қахарманлар сыпатында жазушының көркем қыялынан дөретилген персонажлар хәрекетте болады. Бундай романларға А.Дюманың «Үш мушкетер» хәм «Марго королева» атлы шығармаларын киргизиу мүмкин. Француз әдебиятшылары кейинги дәуірлерде Д.Артанянның хақыйқый турмыста болған прототипін тапқанлығы мәлим болады. Бул адам өз мемуарлары менен Франция тарихында қалғанлығы белгили болады.

Ал хақыйқый тарихый тийкарға ийе болған, сюжети қызықлы, дәуірдің терең хәм философиялық сәулендирилген бар романлардың үшінши түрі де ушырасады. Бул романлардың авторларына тийкарғы құжаттерге сәйкеслик ғана емес, өтмиштің хәзирги заман менен байланысы қызықтырады, өткенди ойланыу арқалы заманагөй өмирдеги жәмийетлик хәм жеке тәреплерін билиу ойландырады. Бундай романлар сыпатында А.С.Пушкиннің «Капитан қызы» шығармасы, Л.Н.Толстойдың «Урыс хәм паракатшылық» роман-эпопеяларын, А.Н.Толстойдың «Петр биринши», Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны», К.Мәмбетовтың «Посқан ел», А.Султановтың «Дөхмет» хәм «Ел перзенти» романларын атап көрсетиу мүмкин. Буларда тарихты көркем образлар тийкарында көрсетиу баслы орында турады. Образлар тарихты сәулендиреди. Италиялық жазушы Р.Джованьооллидің 1874-жылы жазылған «Спартак» атлы романында Рим тарихшыларының илимий мийнетлерінен де пайдаланады. Бирақ, Спартак басшылығындағы көтеріліске байланыслы жазушы өз пикирлерін баян етеді. Тарихта жумбақ болып қалған хәдийселердің сырларын ашады,жаңадан персонажлар киргизеди. Пайтахт Римге қарсы жүрис Спартактың баслы мақсети емес еді, бул урыста жеңіске ерисиудің мүмкиншилиги болмады. Қасындағылардың қыстауы менен ғана ол бул Римге жүриске қайыл болады. Роман композициясында ұақыялар өзгеше рауажландырылады. Жазушы Рим тарихшылардың мийнетлерін сын көзқарастан пайдаланады. Спартак образын өзгеше түсіндиреди. Бул образдағы жетіскенлик хәм кемшиликтерді ашық көрсетеді, көркем қыялдан Эвтибида образын киргизеди, Эномай оның қурбанына айналады, жаңалықлар сыпатында көтерілісти жеңилиу себеплерін түсіндиреди.

Француз жазушысы Альфред де Виньи «Сен Мар» атлы романында Ришелье дәуіріндегі қозғалаңшылық хәрекетті сәулендиреди. Ш.Лоранның «Наполеонның баласы» хәм «Наполеонның тыңшысы» романларында француз әдебиятындағы Наполеон образы жасалады, оның баласының образында көркем қыял белсенді іслетиледи. Кейинги жыллары жәмийетлик пәнлердің, әдебияттың, ұлыұма көркем өнердің рауажланыуы менен жазушылардың тарихый фактқа қатнасуы да өзгерді [1:267]. Көркем сөз усталары өзлерін тек тарихый факт шегарасында хәрекет етиуди, қадаған етиулерді, шеклеулерді мойынламай, тарихта жасап өткен іскерлер образларын жаңаша жасауға умтылып атыр, жазушы фантазиясы көмегінде олардың образлары синтезлеу, жуумақластыру арқалы жаратылғаны көринеди [2:6].

Қарақалпақ тарихый романларында прототиплер негизінде образ хәм сюжет жасаў мәселелери қызықтырады. Қарақалпақ тарихый прозасында прототиплер тийкарында образлар жасалыўы мәселеси илимпазларда қызығыўшылық туўдырады. Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты К.Мәмбетов «Он сегиз саўал» атамасы менен «Әмиўдәрәя» журналында 1990-жылы 6-санда дәретиўшилиқ лабораториясынан мағлыўматлар береді, «Бозатаў» романының жазылыўы, «Посқан ел» эпопеясының («Зобалаң», «Топалаң», «Түркстан» романларынан турады) дәретилиўи тарихый, повестьлери қалайынша жазылды, усылар ҳаққында айтады. К.Мәмбетовтың «Посқан ел» эпопеясында Ысмайыл, Юсуп, Тынахмет, Орманбет сыяқлы тарихый тулғалар образлары жаратылды. Соның менен бирге, Елмурат шешен, Тағаймурат, Хәким, Аманлық хәм Жийенбек образлары дәретилиўинде бул тарихый искерлер образлары берилиўинде жазыўшы басқаша жол тутқаны мәлим болады. Елмурат шешен образы жаратылыўында фольклордағы Жийенше шешен образы тәсир еткенлигин белгилеўге болады. К.Мәмбетовтың «Фольклор хәм жазба әдебият» илимий мийнетинде де шешенлик сөзлер ҳаққында айтылады. К.Мәмбетовтың өзи «Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты» атлы китабында Елмурат шешен ҳаққында мағлыўматлар береді. «Зобалаң» хәм «Топалаң» романларында Елмурат шешен Ысмайыл менен Тынахметтиң қасында хәрәкет етеди. «Түркстан» романының қаҳарманы Аманлық ҳаққында да мағлыўматлар дерлик аз, базыбир халы аызеки аызлары менен айырым жазба дереклерден пайдаланы итимал. Жийен жыраў толғаўларынан ғана пайдаланыў мүмкин болады. Дслепки пайытлары Жийен Тағай улы деп те жритилди. Елмурат шешен, Тағаймурат, Аманлық сыяқлы қаҳарманлардың атлары тарихта сақланған менен олар ҳаққында жетерли дереклер аз. Сонлықтан да, жазыўшының көркем қыялы бул образлар жасалыўында жетекшилиқ еткен. Ысмайыл, Юсуп, Сүйинбийке, Тынахмет, Орысбек хәм Орманбетлер образлары дәретилиўинде тарихый дереклер баршылық.

Қарақалпақ тарихый прозасында романлардың авторларының поэзия, әдебият хәм журналистика илимлери менен бирге шуғылланыўы шығармалардың табыслы дәретилиўинде өз орнына ийе болғанлығы даўсыз. Дүнья жүзилик әдебиятта тарихый роман жазыўшылардың илимпазлық искерлик пенен шуғылланыўы белгили болады. Солай етип, жазыўшылар тарихый, этнографиялық музейлерге барады, илимий изертлеў жумысларын үйренеди, аўызеки аңызлардан пайдаланады, архивлик хұжжетлер үстинде ислеиди, хатларды оқыйды, кулласы изертлеўшиниң машақатлы жумысларын жүргизеди [2:156].

«Түркистан» романында болса көркем ўақыт баслы нәзерде тутылады. Реаль ўақытқа салыстырғанда көркем ўақыт бир неше өлшемлер менен парықланады, онда ўақыяларды берилиўи, сыйымлылығы, әсте акырын сүўретлениўи көринеди. «Төртинши күн», «Жигирма бесинши күн». Отыз үш күн даўамында ўақыя-хәдийселер ретроспекциялық усылар көмегинде, ядқа алыўлар, еске түсириўлер жрдемінде бериледи, бас қаҳарман Аманлықтың балалық, жаслық жылларын жанландырып, көз алдына елеслетип, ядқа түсириўи сыпатында сүўретлейди. Бул тарихый дәретпелерде ўақыт хәм кеңислик мәселелерине жазыўшы айрықша дыққат аўдарады.

Стиль хәр бир жазыўшының талантына байланыслы, жеке өзгешелик тәрәплерин билдиреди. Белгили бир дебий ағымларға, бағдарларға байланыслы да қолланылады [11:12].

Т.Қайыпбергенов стилинде, көбирек драматизмге, ўақыяларды кескинлестирип сүўретлеўге дыққат қаратады. Философиялық пикирлеўлер арқалы белгили бир

жуўмақлар шығарылады. К.Мәмбетов стилинде романтикалық бағдар басым болып келеди. Ритмикалық прозаның үлгилеринің жийи қолланылыуы фольклордағы, дәстанлардағы қара сөзлердің де тәсири болып табылады. «Түркстан» романында 9-бетте парсы тилинен мысаллар келтириледі, бул К.Мәмбетовтың парсы тили бойынша да қәнийге екенлигин билдиреди. Илимпаз сыпатында кубылысларды хәр тәреплеме үйренип, жуўмақлар жасағанлығы мәлим болады. Романлардағы тарийхый мағлыұматлардың узына-шубай көппеп берилиуи буны дәлийллейди. Повестьлери менен романларын салыстырмалы бағдарда үйрениу нәтийжесинде жазыушының прозаға алып келген жаңалықлары сыпатында 1-беттен баянлау формасынан пайдаланыуы, монологлар, диалоглар, полилогларға көппеп орын беріуи, психологиялық кеширмелерди терең сезиниуи көринеди. Т.қайыпбергеновты романларында кескинлескен талас-тартыслы уақыялар бериледи. Прозаик К.Каримов та романларында портретлерди, пейзажларды көппеп шеберлик пенен пайдаланған»[3]. Гейде жазыушының журналистлик искерлигинің тәсирлерин де көриу мүмкин. Турмыстың майда-шүйделерин дизип сүүретлеулер гезлеседи. Қ.Матмуратовты драмалық дөретпелер жазыу тәжирийбеси белгили болады. «Тербенбес» романында диалоглардың қолланылыуы буны дәлийллейди.

А.Султанов та илимпазлық жумыс пенен жазыушылықты, драматург хәм шайыршылықты бирлестирди. Ол аудармашы сыпатында да искерлик көрсетти. Ш.Айтматовтың романларын қарақалпақшалады. Оның стилинде аудармашылық, илимпазлық хәм шайыршылық тәсир еткенлигин көремиз. Журналист ретинде де айырым жыллары ислегенлиги, басшы жумысларда да ис алып барғанлығы оның стилинде өз изин қалдырады. «Дөхмет» кинороманының атамасынан да тийкарғы дыққат адамлар арасындағы унамсыз иллетлерден бирине қаратылады[9:160].

«Қарақалпақлар тарийхы» хәм «Қарақалпақлар шежиреси», «Тарийх төркинлери» атамасындағы илимий мийнетлер де өз орнына ийе болды. «Өзбек хәм қарақалпақ әдебий байланыслары тарийхынан», «Шығыс әдебияты тарийхы», «Әдебият теориясы», «Ерте дәуирдеги қарақалпақ әдебияты» [6:245], «Әйjemги қарақалпақ әдебияты» сыяқлы китаплар К.Мәмбетовтың илимпазлық искерлигинің жемиси саналады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1988. – Б. 320.; Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1968. – Б. 297.
2. Александрова Л.П. Советский исторический роман (типология и поэтика). – Киев: Издательство Киевского университета, 1971. – с. 156.
3. Бекбаулов О. Владимир Каракалпаков. – Нөкис: “Қарақалпақстан” 1987. – Б. 178.
4. Каримов К. Ақ қапшық. – Хорезм: Ургениш, 2016. – Б. 268.
5. Каримов К. Уллы дашт бөрилери. – Нөкис: “Билим”, 2014. – Б. 280.
6. Мәмбетов К. Ерте дәуирдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: “Билим”, 1992. – Б. 245.
7. Мәмбетов К. Посқан ел. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1988. – Б. 368.
8. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1979. – Б. 496.
9. Султанов А. Дөхмет. – Нөкис: “Билим”, 2008. – Б. 160.
10. Султанов К. Әжинияз. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1967. – Б. 267.
11. Пауткин А.И. Советский исторический роман (в русской литературе). – Москва: Знание, 1970. – Б. 107.
12. Петров С.М. Исторический роман в русской литературе. – Москва: Издательство министерства просвещения, 1961. – с. 233.

ОБРАЗЛАР ЖАРАТЫҰДЫҢ БАЗЫ БИР МӘСЕЛЕЛЕРИ

Утемуратова Х., Жақсымуратова М.Қ.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалтақстан бөлими
Қарақалтақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Көркем шығармалардың негизги қахарманының образын жасаўдың өзгешеликлери мәлим болады. Қарақалпақ тарийхый романларында да, турмыслық ертеклеринде хәм дәстанларында персонажлар образлары түрлише жасалғанлығы белгили. Мәселен, «Ақылым бар, пулым жоқ» деп аталған турмыс ертегинде бир ддийўананың образы жаратылғанлығын көремиз. Бул ертек былайынша басланады: Бурынғы заманда бир ддийўана қай жерге барса да, «ақылым бар, пулым жоқ» дегеннен басқаны айтпайды екен. Бир күни ханның есигине келип, «ақылым бар, пулым жоқ» ҳақлап, қудайы сораса, хан оған:

- Пулың болса не қылар едиңиз? - деп сораў берипти. Сонда ддийўана ханға:
- Пулым болса, хәр нәрсе қылар едим, тақсыр, - депти [7].

Бунда ддийўана образы өзгеше жаратылады, яғный ертек сюжети басланыўы менен диалоглар қолланылады.

Афған халық ертеклериниң бири «Ақылым барда, ақшам жоқ» атлы ертекте де ддийўана сүрейли адамның образы жаратылады [1].

Тарийхый романда тийкарғы образлар прототиплер тийкарында дөретиледи. Жазыўшы роман жазыў ушын, өзи тийкарғы қахарман қылып таңлап алған адамлар ҳақкында тарийхый шынлықты өз қахарманларына тарийх берген миннезлемени ҳәзирге шекем сақланып жеткен тарийхый дереклерди үйренеди. Өз авторлық концепциясы негизинде жазыўшы прототиптиң өзине зәрүр белгилерин образға киргизеди, зәрүр емес деп есаплаған тәреплерин қалдырып кетеди. Лекин прототиптиң характерине тән ең баслы белгилер алыныўы шәрт.

Көркем шығармада прототиптиң өмир баянына тийисли барлық ўаактлер алына бермеўи де итимал, ал көркем шынлық жаратыў ушын, образ дөретиў ушын керекли болған негизги ўаактлер ғана таңланады. Усылар менен бир қатарда, прототипте жоқ қәсийетлер оның өмиринде болмаған фактлер образ жаратыў ушын жазыўшының көркем қыялынан қосылыўы мүмкин.

Айбектиң «Наўайы» романында Алишер Наўайы образы, Ә.Якубовтың «Улығбек ғәзийнеси» романында Батыр образы, П.Қадировтың «Жулдызлы түнлер» романында Бабур образы, М.Әўезовтың «Абай жолы» эпосында Абай образы, И.Есенберлинниң «Алмас семсер» романында Жәнибек образы өз прототиплери тийкарында ғана жаратылған образлар екенлиги мәлим. Л.Толстойдың «Урыс хәм парахатшылық» дөретпесинде де Кумузов хәм Напалеон образлары прототиплер негизинде бинят болғанлығы белгили. Л.Толстойдың «Петр биринши» шығармасында, Ю.Тыняновтың «Кюхле» дөретпесинде «Уәзир Мухтардың өлими» романында бас қахарманларының тарийхта болғанлығы анық.

Француз жазыўшысы Аль-Фред де Бенийдиң «Сен Мар ямаса Людовик XIII дәуириндеги қозғалаң» атлы романында да образлар шебер жаратылады. Сен Мар образы қәлиплесиў барысында бериледи. Маркиз Сен Мар дәслепп сарайға барады. Бул роман бирнеше бапқа бөлинеди. Мысалы «Шығарып салыў» деп аталған биринши бабында Сен Мар жас жигит сыпатында сүүретленеди [2].

«Кабинет» деп аталған 7-бапта ертеклердегі сыяқлы сұйретлеу үлгілері беріледі. «Бизің жас жолаушымыз уйқлай беріуін тилер едик. Сонда ғана ол үлкен жолда сапарын дауам етеді. Ал бизлер оның барлық жолын көре аламыз» [2].

Қарақалпақ жазыушысы К.Каримовтың «Ақ қапшық» романында да Асқар, оның анасы Нәзийпа, Шынықул бай, Хулмурат бай образлары көркем дөретіледі [4]. Г.Г.Хазагеров, И.Б.Ловановтың «Әдебиат теориясы тийкарлары» атлы илимий мийнетінде көркем образ дөретиу мәселелері хақында пикирлер көрсетіледі [3].

Көркем образ жасауда жазыушылар турмыстан қахарманның белгилерін өзгериссиз ала бермейді. Ал көркем қыял жәрдемінде сәулелендиреді. Турмыс ертеклерінде де образлар жаратыуда усыған уксас кубылысларды байқауға болады. «Қудайдан мың тилла сораған отыншы» атлы турмыс ертегінде де қхарман сыпатында отыншы қатнасады. Бурынғы өткен заманда отын сатып күн көретуғын бир адам жасаған екен. Ол хәр күни қудайдан мың тилла сораиды екен.

Бир күни тоғайдан кетип баратырса, алдында бир гүзе жатыр. Ишин ашып қараса, иши толы алтын теңге. Санаса, анық мың тилла екен. Отыншы қууанышы қойнынан сыймай отынды таслап, мың тилланы алып, қалаға қарай тартыпты [7].

К.Султанов «Әжинияз» романында Әжинияз образын рауажландыруу ушын оның қосықларынан пайдаланады. Романның бетлерінде шайырдың қосықтарын дөретилиу тарийхы да қызықлы эпизодларға айландырылған. Әжинияз заманнан наразы болып, Мақтумқулыдан руұхланып «Мегзер» қосығын жазады [6]. Шайырдың «Йоқты» қосығынан оның данышпан инсан болғанлығы мәлим болады. Шайыр:

- Сөзле, хә бүлбүл зибаным,
Екки келер заман йоқты,
Кетер бир күн шийрин жаным,
Бул сөзимде гүмән йоқти...
Көңилимде ғам, дәрди-әлем,
Сөзләсәм шықар дәмбе-дәм,
Маңа сөздің башқа игәм
Хешнәмәрсә бирән йоқты...

Бул қосық қатарлары романға эпиграф сыпатында таңланғанлығы белгили болады. Шайырдың «Дәуран болмады», «Көңилим мениң», «Әрманий дүнья» киби қосықтары да «Йоқты» шығармасын толықтырады.

Демек, жазыушы К.Султанов дөреткен Әжинияз образы, шайыр поэзиясы тийкарғы дерек сыпатында пайдаланыу негизінде дөретилгени мәлим. Шайыр поэзиясы Әжинияздың өзи жасаған дәуирдің данышпан, ойшылы дәрежесине көтерілгенинен дерек береді.

К.Мәмбетов «Бозатау» романында Әжинияз образын өзгеше жаратады [5]. К.Мәмбетов өз дөретпесінде бул прототип өмиріндегі хәдийсени образ дөретиу ушын пайдаланады.

Шайыр образын дөретиуде прототип туұралы тийкарғы мағлыұматларды жазыушылар К.Султанов пенен К.Мәмбетовлардың Әжинияз дөретпелері менен бирге халық ауызеки рауиятларынан, тарийхый изертлеулерден және әдебий изертлеу жұмысларынан алғанлығы мәлим болады.

Жуұмақлап айтқанда, фольклорда романларда ертеклерде образ дөретиудің өз өзгешелигі болады. Роман жанрының қәлиплесіуінде ертеклерде негизгі дереклердің бири сыпатында хызмет атқарған. Ертеклерде жасалған образлар өзгешелигі менен көзге

түседі. Демек образ жасау мәселелерін бүгінгі күн көз-қарасынан изертлеу талап етіледі. Диалоглар қолланылуы монологлар берілуі портреттер, пейзажлар пайдаланылуы образ жасау үшін қызмет атқарады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Афган халық ертеңдері. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1988. 113-121 бб.
2. Аль-Фред де Бений «Сен Мар». – Ташкент: «Шарқ», 1993. – Б. 352.
3. Хазагеров Г.Г., Лованов И.Б. Основы теория литературы. – Ростов-на-Дону; «Феникс» 2009. – с. 316.
4. Каримов К. Ақ қапшық. – Ургенш, 2016. – Б. 268.
5. Мәмбетов К. Бозатау. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1986.
6. Султанов К. Әжинияз. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1967. – Б. 267.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 67-77 Том. – Нөкіс: «Илим», 2014. – Б. 290.

ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДА ӨЗАРА ЖӘРДЕМ ДӘСТҮРИНДЕ КӨРПЕШЕ ТИГИҮ ҚӘДЕСИ

Хожаниязова Г.М.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер-илим изертлеу институты*

Өз-ара жәрдем түрлері ауыл хожалық жұмыстары, ирригация, шәрәашылық, жұмыстарында физикалық жақтан, той хәм мәресімлерде финансылық, мораллық, қайыр-сахауатлық жәрдем көринисінде әмелге асырылып, оның айрым түрлері дәстүрге айланып барған. Қарақалпақларда өз-ара жәрдем «көмек» деп аталып, ол аман қалыу хәм жақсы жасау үшін зарур болған социаллық бирликтің улыумахалықлық принципі сыпатында қәлиплескен. Қарақалпақлардың ең жақын қоңысылары өзбеклер арасында өз-ара жәрдем «хашар» деп аталады (Исмаилов 1983:24), түркменлерде «ювар» (Камалов 1968 :137-138), қазақлар – қарақалпақлар сыяқлы көмек деп атап, өз-ара жәрдем көрсетиу түріне қарай қазақларда түрлі атларға ийе (асар, жылыу, белкотерер хәм басқалар) [Аблжан, Абилханова: 2014] өз-ара жәрдем дәстүрі санап өтилгенлерден тысқары көплек басқа халықлар арасында да бар болып, хәзіргі заманда да өзіннің актуаллығын сақлап келмекте.

Солай екен, қарақалпақларда «қыз узатыу» тойларында қыз тәрәп қызының турмысқа шыққан жеріне жүк яғный қыздың турмысқа шыққан жерінде қолланылатуғын буйымларының бираз муғдарын береді. Усы жүгіне қосып көрпеше, көрпе хәм жастықларда беріледі. Бул келин күйеудің көрпеше хәм көрпелерінің тигилиуінде көмек айтылып, кейіншеллик бул көмек түрі жәмәәтлик өзара жәрдем дәстүріне айланған. *Қыз узатыу тойы хәм үйлениу тойларындағы* той алды шөлкемлестирилетуғын «көрпеше тигиу» ге көмек айтыу дәстүрі Қараөзек, Шымбай, Кегейли районы қарақалпақларында жақсы сақланып қалған. Бул өзара жәрдем дәстүріне қатнасыушылардың саны шегараланбаған. Бул көмек түрі ауыл, көше, жақын досларының қатнасыуында әмелге асырылып, хәр бир қатнасыушы бир көйлеклик тауар яки жақсы орамалды *қыздың жүгіне көрімлик* есабында алып барады. Ал, *үйлениу той* беретуғын үйде шөлкемлестирілген *көрпеше тигиу* өзара жәрдемине қатнасыушылар хәрмасынға барады хәм бир-бирден көрпеше яки көрпе тигип, жайылған дастурханнан тамақланып қайтады.

Усы көрпеше тигиуге айтылатуғын өзара жәрдем түрі Мойнақ, Қоңырат, Шоманай районларында бас қаша көриниске ийе екенлігінің гүәсы болдық.

Мойнақ районы қарақалпақтары турмысында көрпеше тигиўге айтылатуғын көмек *сабақ илме қәдеси* деп жүритилсе, Қоңырат, Шоманай районларында *көрпе илме қәдеси** деген ат пенен өз-ара жәрдем бериў дәстүриниң бир формасы есабында әмелге асырылады. Көрпе илме хәм сабақ илме қәдесинде қуда тәрәптен (жигит тәрәп) 4-5 ҳаял узатылыўшы қыздың үйине «хәрмасынға» келеди. Қыздың жүги болған, көрпеше, көрпесин тигип атырған аўыл ҳаялларына яки ағайинлерине *дастурхан* алып келинеди. Дастурханда көбинесе бир таўықты сойып, соннан палаў писирилип, қасына мазалы затларды, ишимликлерди косып салып алып келеди. Тийкарғы жуўапкер, тигиўши етип белгиленген ҳаялға ийнең өткир болсын, қолың аўырмасын деген мәнисте қәде бериледи. Бундағы тийкарғы *сыйлық*, жақсы көйлеклик еки таўар есапланады (*той хәм дәстүрлерде саўғаны жуп етип апарыў ырым етиледди*).

Мысалы, Шоманай районында жасаўшы информатордың мағлыўмат бериўинше: *«жақын қоңсылар менен қатар досларымыз, ағайин-туўысқан бирлесип, келин түсирер ямаса қыз узатарда көрпеше тигиўге көмекке көлеп шақырылады. Әсиресе, қыз узатыўшы үйде болатуғын көрпеше тигиў көмеги жүда кеўилли өтеди. Бунда көрпе илме, қәдесиниң, қудалар тәрәпинен көмекке жыйналғанларға алып келиниўи қатаң сақланған дәстүрлеримизден есапланады»*(АДЖ 2022: Мәдиярова). Бул жәрдем түрин баска информатор төмендегише толықтырады: *«көрпе илме қәдесине қудағайлар сарпайды жуп етип әкеледи, таўық сойып, палаў писирип, шай-суўын әкелип хәрмасын айтып қайтады. Аўылдың жасы үлкенлери, жас киши келинлер бәри бул жәрдемге қатнасады. Өзим ақырғы рет 2010-жылы қатнастым, кейинги ўақытлары келинимди жиберемен»* (АДЖ 2022: Әўезмуратова) –деген мағлыўматлары арқалы бул жәрдем дәстүриниң даўам етип атырғанлығын билдирди.

Информатор Мойнақ районы Шеге АПЖ турғынының мағлыўматы бойынша: *«Аўылда узатылатуғын қыздың жүгине көрпе хәм көрпеше тигиўде сабақ илме қәдеси болып өтеди. Онда жақын ағайинлер, дослар, қоңсылар көмекке айтылады. Алып келинетуғын қәде болса, жигит тәрәптиң анасы, ажапалары, жеңгелери тәрәпинен әкелинеди. Көрпеше тигиўге келгенлерге хәрмасын айтып, ырымға көрпеше тиккен болып, ойнап-күлип, халық қосықларынан айтып қайтады»* (АДЖ 2023: Жуманиязова). Көрсетилген бул *сабақ илме қәдеси* Қоңырат, Шоманай районларындағы ушырасқан *көрпе илме қәдеси* менен теңдей ислениўине бақлаўларымызда гүўасы болдық.

Районлар кесиминде көрсетилген бул көрпеше тигиўге айтылатуғын өз-ара жәрдем мәселеси Мойнақ, Қоңырат, Шоманай районларында көрпе илме хәм сабақ илме қәделериниң бар екенлиги менен парықланады хәм бул жәрдем түри тиккелей ҳаял-қызлар тәрәпинен жәмәәтлик көринисинде атқарылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абжан Г.М., Абылханова Г.А. Обычай и традиции Казахстана. Современные наукоемки технологии//М.: Академия Естествознания, 2014. №10. – с. 54-58.
2. Исмаилов Х. Хашар его роль в трудовом и интернациональном воспитании масс. // Общественные науки в Узбекистане. №2.1983. С-24-26.

* көрпе илме хәм сабақ илме қәдеси- бунда қуда тәрәптен (жигит тәрәп) 4-5 ҳаял узатылыўшы қыздың үйине «хәрмасынға»келеди. Қыздың жүги болған, көрпеше, көрпесин тигип атырған аўыл ҳаялларына яки ағайинлерине «дастурхан» алып келинеди. Тийкарғы жуўапкер, тигиўши етип белгиленген ҳаялға ийнең өткир болсын, қолың аўырмасын деген мәнисте «көрпе илме» қәдесин береди. Бундағы тийкарғы сыйлық, жақсы көйлеклик таўар есапланады.

3. Камалов С. Каракалпакии в XVIII-XIX вв. (К истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами). Т.: ФАН, 1968.

4. АДЖ 1- Автордың дала жазыулары. Шоманай районы экспедициясы, январь-февраль 2022 ж. (информантлар: Мәдиярова С. 1958 ж.т., Әўезмуратова Н. 1981 ж.т.).

5. АДЖ 2- Автордың дала жазыулары. Мойнақ оайоны экспедициясы, март 2023 ж. (информант: М.Жуманиязова 1948 ж.т.).

VERBAL AND ADVERBAL SINGS OF GERUNG IN THE CURRENT KARAKALPAK LANGUAGE

Temirbaeva M.

*Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, the branch of Karakalpakstan
Karakalpak Humanities Research Institute*

In the present day Karakalpak language forms of the gerund combine the signs of both adverbial and verb tenses.

A.A.Yuldashev in his work which is devoted to this issue, pays special attention to revealing the lexical-semantic nature of the gerund in the context. In his opinion: "... the gerund, according to the tradition coming from Russian linguistics, is most often considered as a verbal adverb, in any case, as a functional form of the verb, specially adapted for use as an adverb" [1:7].

Turkish language, as well as in the grammars of languages of other systems, verb forms are studied in the group of grammatical forms of the verb tense. The gerund is usually expressed as adverbs, indicating the sign of a sign or the sign of some other action. Recently, different researchers have come to the conclusion that "like other forms of verbs, gerund expresses the meaning of action [2:7].

Gerund forms cannot indicate the signs of quality or object.

The immutability and syntactic features of the gerund (the gerund can be used in the functions of the situation, such as actions, times, reasons, goals, conditions, and concessions) bring it closer to the adverb tense. Therefore, gerund is a verb form and its basic function is predicative.

A.A.Yuldashev noted that adverbs do not mean dynamic signs like gerund forms, but static signs. At the same time, the gerund forms are contrasted with the fact that the verbs themselves express the relevance of the sign to the action with the help of special affixes [1:8].

1). The affixes *-ганиша, -генише, -гунша, -қанша, -кенише*. In the language of ancient Turkic memories, especially, the old forms of this affix (*-гынча/ -гинче/-қынча/ -кинче*) were used. From the historical point of view, it is formed by adding affixes which forms adverb (*-ған/-ген + -ша/-ше*) participle. Gerund expressed with these affixes indicates the limit of continuation of the action or compare two actions: *-Душманлары сени падшах орнына падшах қылу барып келгенше, -деди; Ҳәр бәлә душмандын сақит бол өзін, Өлгенше душманың қара мат болсын; Ҳақның қошған маңа сәуер йарысаң, Келип көз көргенше интизарысаң; Аман болсақ он екки айда келермен, Көргенше Аллаһ йар аман бол енди; Тәңри нәсийб етсе әнжамын тутар, Та көргенше көрфе қозым аман бол; Та келгенше йүралмадым хош болып, Қара көзим нуры, жаным келдиң му.*

Шақырсам да шаққан шаўып келмеди,

Турып қалды, урсам тағы жүрмеди,

Иркилместен жуўап берин, қырық қызым,

Көп тепсинип неге жемин жемеди?

The main function of the gerund forms is to indicate the sign of the action related to the main action explained by verbs. Therefore, this solution does not imply that gerund forms cannot express the meaning of the action in the sentence. As a proof of this, it is possible to say that the affirmative sentence which is in the subjunctive verb forms can be used as a predicate.

A conversion phenomenon is also observed in the modern Karakalpak language. In this way, the verbs that have taken the form of the gerund can be transferred to the adverb and interjection:

Демин алып болғанда,
Ақ тамағы бүлкілдеп,
Жатыр еди Гүлайым.

In this passage, the converb groups related to one sentence (Gulayim was lying) are collected.

Көргеннің ишин жандырып,
Сүймей мийрин қандырып
Дәўран сүрди Гүлайым
Қасына қырық қыз алдырып

In this short sentence, 3 joint convergent groups are used for the predicative case. As it can be seen from the examples, there is a common point in the construction of speeches focused on the method of economy, which is the goal of strengthening the effectiveness of the meaning of the expressed thoughts. And now, in the construction of subordinate clauses of this kind, *-n* converb is suitable, first of all, it provides a compact, harmonious combination, continuous statements of actions one after the other. Epics are considered to be a very suitable method for the rhythm, size and style of the story, where the series is presented in a continuous manner, explaining the criticism of the action and how it happened.

Thus, the current gerund forms in the Karakalpak language have their own characteristics and peculiarities. In order for any affix of a verb to be included in the group of gerund forms, it must meet the following requirements:

In determining the history of the literary language of Karakalpak, the sources of its emergence and adaptation, one of the most important issues is the study of the language of epics along with written folklore. The study of folklore works from the scientific point of view and from the scientific point of view of linguo-folkloristics, which was newly formed in Karakalpak linguistics, has become an important issue today.

Literature:

1. Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. – М., 1977. – с.7.
2. Альниязов А.И. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги дизбекли қоспа гәплердин функционал-семантикалық анализи // докторлық дисс...автореф. – Нөкис, 2020. – Б. 27
3. Қарақалпақ фольклоры. 9-13-том. – Тошкент: «Манавият», 2009.
4. Джанмавов, Ю.Д. Деепричастия в кумыкском литературном языке (сравнительно с другими тюркскими языками). – М.: Наука, 1967. – с. 7.

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА МЕТАФОРАНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҢ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Даниярова Г.П.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Көркем әдебиеттің, соның ишінде поэзияның баслы ұазыйпаларының бири – көркем образ жаратыу. Көркем образ жаратыудың баслы усылларының бири сыпатында айрықша орын ийелеуши бул – метафора.

Метафораның тәбияты хәм оның поэзиядағы әхмийети ҳаққында пикирлер Аристотельдиң “Поэтика” мийнетинде сөз етиледі. Уллы ойшылдың пикири бойынша жақсы метафора жаратыу бул – уқсаслықты көре алыу тек ғана айрықша қәбилет ийелерине тән деген шешимге келеді [1.173]. Буннан көринип турғанындай метафоралар тилге байланыслы процесс болыуына қарамастан, оның қәсийетлери тек ғана поэтикалық шеңберде ғана анық көринеді. Биз метафораларды поэзияда образлар арқалы таныймыз. Метафора нәрсе, хәдийсени тек ғана атап қоймайды, бәлки оны басқа нәрсе, хәдийсеге салыстырып көрсетеді, санамызда айтылып атырған нәрсе ҳаққында жанлы көз-қарас – образ жасалады. Буннан биз метафораның поэзияда қаншелли әхмийетли екенлигин түсиниуимизге болады. Себеби, көркем өнер, әсиресе поэзия образлы ойлау хәм образлы сүүретлеу болып есапланады.

Немец философы Э.Кассирер миф, тил хәм көркем өнердиң генезиси бир - рухға байланыслы, олар әзелден бир-бирине байланыслы болған хәм усы себепли олардың генезисин бир пүтинликте үйрениу керек екенлигин айтады [5.41]. Кейин ала инсанда абстракт ойлау имканиятының артыуы барысында, олардың арасындағы байланыслылық пәсейеді. Нәтийжеде, сөз өзиниң образлы тәбиятын жойтып, нәрсе-хәдийсениң абстракт атамасына айланады. Бирақ, алымның пикирине көре, рухтың бир тарауы болып, онда сөздиң образлылығы (көркемлилиги) сақланып қоймастан, бәлким үзликсиз жаңаланып турады. Бул тарау – поэзия.

Көркемлеу куралы ямаса троп сыпатында қаралып киятырған метафора ХХ әсирдиң 20-жылларынан баслап ойлау менен байланыслы қубылыс екенлиги ҳаққындағы илимий изертлеулер пайда бола баслады.

Шынында да, дәслебинде поэзияға тән болған процесс, яғный сөздиң көркемлеу куралы сыпатында қаралып келинген метафора енди пикирлеу менен байланыслы болған искерликтің барлық түрине тән екенлиги айтылмақта. Метафораны поэзияда көркемлеу куралы емес, ал, көркем ойлаудың тийкары сыпатында түсинилсе орынлы болатуғынлығын ескертеді.

Қазақ филологиясында метафора ҳаққындағы илимий пикирлер 1920-жыллардағы илимий мийнетлерде үйрениле баслаған. Тек ғана метафораны кең мәниде изертлеген мийнетлер 1963-66-жылларда пайда болады.

Өзбек әдебиеттаныу илиминде А.Каримов «Абдулла Орипов шеъриятида метафорик образлар тизими» мийнетинде: «А.Арипов дәретиушилигинде қолланылған метафоралардың тийкаргы дереклери ана тәбият, жәмийет хәм миллий әдебий дәстүрлер» - белгилейди [3].

Қарақалпақ филологиясында метафора ҳаққында илимпазларымыздың классик әдебиятымызды изертлеген илимий мийнетлеринде троплар бөлиминде азлы-кем сөз болады. Улыума қарақалпақ әдебиятында шайыр хәм жазыушылардың поэтикалық шеберликлерин изертлеуши монографияларда метафоралар басқа троплардың қатарында

көрилип шығылған. Ал, әдебиат теориясы бойынша қарайтуғын болсақ еле хеш бир илимий мийнеттиң изертлеу объектине айланбаған.

Әдебиатшы И.Сагитов “Бердақтың творчествосы” атлы мийнетинде: “Метафора – бул нәрсени сыртқы ямаса ишки уқсаслығына қарап екінши нәрсеге барабар қойыу, ямаса бир нәрсениң орнына екінши бир нәрсени алмастырып қойып сүүретлеу” [8.195] – деп анықлама береді.

Әдебиатшы А.Пирназаров “Жийен хәм Омар шайырдың дөретиушилик шеберликлери” атлы монографиясында: “Метафора – рус тилинде қолланылып жүрген атама - әдебий термин Усы гезлерге шекем қарақалпақ әдебиаттаныу илиминде усы терминнен пайдаланып келинеди. Қарақалпақ тилинде бул терминнің дәл мәнисин беретугын атама еле тастыйықланылмай атыр. Бирақ шайырларымыз бул терминнің талапларына жууап беретугын тәсилде сөзлер қолланған. “Метафора” терминнің қарақалпақша дәл атамасы тастыйықланғанша биз де хәзирше бир затты екінши затқа барабар қойыу тәсилин русша “метафора” термини менен ара-тура болса да атаймыз” [6.64]. С.Ахметовтың авторлығындағы “Әдебиаттаныу терминлериниң қысқаша сөзлиги” атлы китабында метафораға төмендегише анықлама береді: “Метафора (грек сөзи, аўыстырыу) бир нәрсени екінши нәрсе менен салыстырып көрсетиу. Салыстырылатугын нәрселердиң ишки, сыртқы уқсаслықлары есапқа алынады, олар теңлестирилмейди, ал уқсаслықлары кесип айтылады, яғный мегзетиледи. Ол өзиниң формасы жағынан теңеуіге жақын, бирақ теңеудегидей болып зат салыстырылмайды [2.87].

К.Мәмбетов “Әдебиат теориясы” атлы оқыу қолланбасында: “Метафора – заттың бурынғы, хәзирги жағдайларын образлы салыстырыу. Бунда үлкеннен киширейтиу, кишиден үлкейтиу элементлери бар. Көбирек адам әрманларын сыпатлауға бағдарланады “еди, едим, едиң” сыяқлы көмекши сөзлер арқалы жасалады. Құрылысы жағынан гиперболаға жақын келеди [5.117].

Жоқарыда келтирилген илимий мағлыұматларды басшылыққа алған халда биз И.Юсупов лирикасында қолланылған жеке авторлық метафораларды анализлеп қарағанымызда: инсан сезимлерине, тәбиятқа, ўақыт мәнисиндеги метафораларды ушыратыуымызға болады.

Шайыр «Өмиримниң кешинде, геўгим түскенде» - деген қатарларда инсан өмириниң қартайған ўақтың көз алдымызға келтиремиз. Поэзияда ўақытты күнниң мезгиллери хәм мәўсимлер арқалы баянлау шайырлардың усылларының бири екенлигин түсинемиз.

«Турмыс – кеме, адам – дарға» метафорасында болса турмысты кемеге мегзетиу арқалы, сол турмысты қандай мазмн – мәниске толтырыу, оны қайсы мәнзилге алып барыу инсанның өз қолында екенлигин түсинемиз.

Шайыр «Дүнья – биреўлерге кинотетр» метафорасында базы бир инсанлардың өмирге тек мәзи келип кететуғынлығын сынға алады. Дурысында да, инсанның бул өмирге келиўдеги тийкарғы ўазыйпасын поэзия тилинде түникли сүүретлейди.

Өтираптағы, жәмийеттеки инсанлардың ерси қылықтарын сынға алыу мақсетинде: «Гүўлеп қол шаппатлап қысыр сөзлерге» - дейди.

Қысыр сөзин «Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги»нде: «Қысыр ат. Бойдақ, туў» – деп түсиндиреди. Ал, «туў» сөзи болса, «хасла балаламаған, туўмаған, төллемеген, деген мәнисти билдиретуғын сөз екенлигин көремиз. Демек шайыр қысыр сөзлер дегенде хеш қандай мәниси жоқ дегенди айтпақшы болады.

Жуўмаклап айтатуғын болсақ: қарақалпақ әдебиаттаныў тараўында метафораны илимниң ең соңғы жетискенликлери тийкарында үйренип шығыў ўазыйпасы турғанлығын айтып өтиў орынлы деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Аристотель. Риторика. Поэтика. – М.: Лабиринт, 2000. – с. 173.
2. Ахметов С. Әдебиаттаныў терминлериниң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972. – Б. 87.
3. Каримов О. Абдулла Орипов шеъриятида метафорик образлар тизими // Автореферат. – Тошкент, 2012.
4. Кассирер Э. Сила метафоры // Теория метафоры. – с. 41-42.
5. Мәмбетов К. Әдебиат теориясы. – Нөкис: «Билим», 1995. – Б. 117.
6. Пирназаров А. Жийен ҳәм Омар шайырдың дәретиўшилиқ шеберликлери. – Нөкис: «Билим», 1993. – Б. 64.
7. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – с. 341.
8. Сағитов. И. Бердақтың творчествосы. – Нөкис: ҚҚМБ, 1958. – Б. 195.
9. Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений // Теория метафоры. – с. 130.
10. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры. – М., 1990. – с. 70.

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARINDA KELIN KONCEPTI

Berdimuratova G.A

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан bólimi
Қарақалпақ гуманитар илимлер-илим изертлеу instituti*

Búgingi kúnde dúnya til biliminde kognitiv baǵdarda insan faktori izertlew obiecti tiykarǵı orında turadı. Bul tarawdıń payda bolıwı ilimde insandı jáne de tereńrek úyreniw hám de tilge tiyisli iskerligin elede tereńrek baqlawlar júrgiziwge túrtki boldı. Bul bolsa konsept túsinigi menen baylanislı bir qatar máselelerdi kórip shıǵıwdı talap etedi. Kognitiv lingvistikaning oraylıq izertlew obiecti insan jáne onıń psixikasi. Hár túrli túsinikler-dúnyanıń oyda sáwlelendirilgen pútkil súwreti.

Rus tili lingvistikasında XX -ásirdiń birinshi yarımında filosof S.Askoldov tárepinen kiritilgen bul túsinikti alım túrli millet wákilleriniń baylanısına sebep bolıwı múmkin bolǵan kommunikativ process retinde bahalaydı [1, 267-279 bb].

Tilshi ilimpazlardıń pikirlerine qaraǵanda hár qanday tildiń sol xalıq túsinetuǵın kognitivlik túsinikke iye. Biz til wákilleriniń belgili bir konceptin izertlew arqalı dúnyadaǵı informaciya aǵımın klassifikaciyalaw hám anıqlama beriw, olardı málim bir zatqa tiykarlanıp tayparlarǵa ajratıw hámde olardı klasslarǵa birlestiriw imkaniyatın beretuǵınlıǵın bilemiz.

“Konsept – awızeki sóylewdiń mazmun tárepi bolsa, túsinik bul haqıyqatlıq boladı. Olar insannıń ómiriniń intellektual, ruwxıy yamasa turmıshlıq zárúrli materiallıq tarawına tiyisli bolǵan, adamlardıń social tájiriýbesi menen rawajlangan hám bekkemlengen, olardıń turmısında tariyxıy túbirlerge iye bolǵan, social hám subyektiv túrde túsiniletuǵın processler” [2, 606-622 bb]. Haqıyqatlıqtan da, eń aldı menen, belgilep alınǵan sózge tiyisli bolǵan konsept insan sanasında sáwlelenedi, sońınan bul boyınsha túsinikler payda boladı.

Dúnya kartinasın sáwlelendiriwshi floklorlıq tekstlerdegi naqıl-maqallar búgingi izertlew obektimiz bolıp esaplanadı. Naqıl-maqallarda xalıqtıń ózine say mentaliteti sáwlelendi: Naqıllı mentalitet-bul naqıldıń mentaliteti emes, biraq naqıllar fondında sol xalıqtıń mentaliteti, anıqraq aytqanda ayırıqsha bir sociallıq topardıń mentalitetin súwretlenedi. Naqıllıq mentalitet-bul til mentalitetiniń bir variantı, yaǵnıy, xalıq mentalitetiniń variantı bolıp esaplanadı» [3, 23-26 bb].

Naqıl-maqallardıń mánisleriniń quramalılıǵı hám tereńligine belgili paremiolog G.L.Permyakov dıqqat awdarıp, bılay jazdı: «...ózinıń júdá ápiwayılıǵı menen ápiwayı emes bilimlerdi beredi». Til sistemasında olardıń girewli ornın kórsete otırıp, tómendegi pikirlerdi keltiredi: «Bir tárepten frazeologizmge uqsas til birliǵı, ekinshi tárepten-logikalıq pikirlew talıqlaw, úshinshi tárepten –jarqın milliy kolorittegi jasaw ortalıqtı anıq ashıp beriwshi kórkemlew miniatyurası»: [4, 240-b].

Shańaraq jámiyetiniń bir bólegi sıpatında, ol tuwılıw, tárbiya, toy, hátteki ólim qublıları menen tıǵız baylanısqan. Hár bir xalıqtıń tuwısqanlıq, qayırqomlıq, awızbirshilik haqqındaǵı etnikalıq túsinińlerinen kelip shıǵıp, mádeniyatında shańaraq haqqında óz mentalitetinen shıqqan halda óz túsiniǵine iye.

Mısalı, anglichanlar mádeniyatında perzent er jetken soń, óz úyinen shıǵıp ketedi hám atasınıń járdemisiz óz ómir jolın dawam etedi. Rossiyada bolsa, perzentler ómiri dawamında ata-analarınń járdemine mıtaj bolıp jasadı.

Al, qaraqalpaqlarda bolsa shańaraq-bul jámiyetiniń ajıralmas bekkem bir bólegi. «Shańaraq –bul xalıq mádeniyatınıń hám tariyxıy rawajlanıwınıń sub'ekti bolıp esaplanadı.» Shańaraq «Eki júzli Yanusqa» mezges,bir bası menen ótmishte qáwimlik qádiriyatlardı saqlaydı, ekinshi bası keleshekke qaratılǵan bolıp, áwladtan áwladǵa xalıqtıń, milletiniń mádeniy, ádep-ikramlılıq miyasların jetkerip beredi.

Qaraqalpaq xalıqınıń mádeniyatın úyrene otırıp, shańaraq qaraqalpaq xalqı júdá qádirli bolıp, bul jerde ómir tuwıladı, keleshek dawam etedi.

Bul jumısta izertlewlerdi tolıq ashıwda járedem beretuǵın bir tegis tańlap alıw, lingvistikalıq súwretlew, kognitivlik talıqlaw metodlarınan paydalanıldı.

Ataqlı lingvistlerdiń, filosoflardıń, psixologlardıń koncept haqqındaǵı miynetlerin úyreniw arqalı, sonıń ishinde N.D.Arutyunovaniń «milliy qádriyat hám folklor, din hám ideologiya, ómir tájriybesi hám kórkem obraz, sezim hám qádriyatlar tutası, bir-biri menen baylanısıwı nátiyjesinde payda bolǵan koncept kúndelikli turmıs filosofiyasınan payda bolǵan degen túsiniǵine toqtadıq.

«Shańaraq» konceptin izertlewde usı koncepttiń qaraqalpaq tilindegi “kelin” menen baylanıslı naqıl- maqallardı úyrenemiz. Kelin sózi kelinshek, jeńge, kishe sózleri menen birge sinonim bola aladı. Mısalı

Kelinniń ayaǵınan,
Shopannıń tayaǵınan» [5, 23-26].

Kelin ataması qaraqalpaq tilinde turmısqa shıqqan qız yaqı jańa turmıs qurıw aldında turǵan qızlar aytıladı. Joqarıda keltirilgen mısalda “*kelinniń ayaǵınan*” sóz dizbeginde ayaq awıspalı mánide qollanılıp kelin júris turısı, kelin bolıp kelgen úyine kelgennen soń bolatuǵın ózgerisler názerde alınadı, bul demek qaraqalpaq milletinde kelinniń shańaraqta aynası ekenliginen derek beredi.

Kelin menen baylanıslı tómendegi keltirilgen naqılда turmıs ushın eń zárúrli psixolog sózi sıpatında keltirsek boladı.

Tórkinine kóp qatnaǵan kelin,
Ala jipti úzip tınar,
Ruxsatsız bosaǵanı atlaǵan kelin,
Xojalıqtı buzıp tınar.

Turmısta qız-kelinsheklerdiń tárbiyası menen baylanıslı úgit-násiyatlar haqqında kóp sóz etiledi. Keltirilgen mısalda kelinlerdiń ózara gáp sózlerge alańlawı nátiyjesinde eki tárep (quda-qudaǵay) arasında, erli zayıp arasında urıs - jánjelge alıp keliwi bayan etilgen.

“Qızım sağan aytaman, kelinim sen tıñla”. Bul naqıl kópshilik jaǵdayda jańa túsken qız kelinsheklerge aytladı, kelinlerdiń kewilin awırtıp almaw maqsetinde ayılatuǵın hár bir sózdi apalarımız qızlarına qara aytıp, kelinlerine sol arqalı túsindirgen

Eki gápte sáwlelendirip bere alǵan joqarıdaǵı sıyaqlı naqıllar kelinlerge jaqsı pazıyletlerin ózlestiriwi, jańa qádem basqan bosaqasın qádirlewi kerekligin ańlatıp qoyadı.

Asım-suwım barında,
Qudaǵay kelin atandım,
Asım-suwım ketken soń,
Qomaǵay kelin atandım.

Keltirilgen naqılда *qudaǵay kelin*, *qomaǵay kelin* keltirip ótilgen, mısalda qudaǵay ataması menen birge qollanılǵan kelin bardamlılıq, húrmet sıyǵa ılayıqlılıq mánisin bildirse, qomaǵay sózi menen birge qollanılǵan kelin hesh qanday áhmiyetke iye emes mánide qollanıladı.

Bunnan tısqarı kelin sózi jenge sózi menen parallel mánide júredi. Mısalı

Anası maqtaǵan qızdı alma,
Jeńgesi maqtaǵan qızdan qalma.

Keltirilgen mısalda *jeńge* haqıyqattı sóylewshi shaxs sıpatında qollanılǵan. Sebebi hár bir anaǵa óziniń perzenti jaqsı hám onı bahalaǵan sın pikirler bolmawı tábiyiy, al ózge úyden kelgen qız (jeńge) ge bolsa haqıyqattı aytıw qıyınshılıq tuwdırmaıdı.

Bunnan tısqarı bir úyge yaqı aǵayınlerdiń kelinshekleri bir-birine abısınlı-kelin boladı. Jası úlken kelindi, yaqı ómirlik joldasınıń ajaǵasınıń kelinshegin atın atamay húrmet mánisinde onı *abısın* dep shaqıradı.

Abısın aǵarıp aldıńa túspeyin,
Qarayıp keynińde qalmasın.

Keltirilgen mısalda abısınlar arasında teńlik bolıw kerekligin bildiriw maqsetinde qollanıladı.

Juwmaqlap aytqanda kelin konseptiniń ayırıqshalıǵın támiyinlewde qatnasqan birliklerden biri bolǵan naqıllarda xalqımızdıń ásirler dawamında qalıplesken milliy qásiyetleri de óz kórinisin tabadı. Naqıllarda ásirese, xalıq awızeki dóretpesi úlgilerindegi kelin konsepti milliy ayırıqshalıq, milliy kolorit sıyaqlı ayırıqshalıqlardı óz ishine aladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Статья. Опубликовано в книге: Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология // Под общ. ред. В.П.Нерознака. – М.: Academia, 1997. – с. 267-279.
2. Демьянков В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю.Шведовой / Отв. ред. М.В.Ляпон. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2007. (РАН: Институт русского языка им. В.В.Виноградова). – с. 606-622.
3. Мезенцева Е.С. Пословичный фонд языка как фрагмент языкового сознания этноса // Вестник КазНУ. 2005. – № 2. – с. 23-26.
4. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише). – М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1970. – с. 240.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100 Том. – Нөкіс: «Илим», 2015.
6. Қарақалпақ фольклоры. 2- Том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1984.

FEYILDİN ANALITIKALÍQ FORMASÍNÍN JASALÍWÍNDÁ JANAPAYLARDÍN QOLLANÍLÍWÍ

Mustafaeva A.J.

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Janapaylar gápke yamasa gápтеgi ózi qatnaslı sózlerge qosımsha janapaylıq máni qosatuǵın kómeksh sóz. Janapaylar sóz túrlewshi hám sóz jasawshı qosımtalar menen ózgermeydi, gáp aǵzası bola almaydı. Olar sózlerge, sóz dizbekleri, geyde gáplerge hár túrli qosımsha ústeme máni beriw ushın qollanıladı [1.237]

Feyildin analitikalıq formalarında da tiykarǵı feyil menen kómekshi feyil arasında yamasa solar menen qatar janapaydın qollanılǵanın kóriwimizge boladı. Bunda janapaylar analitikalıq feyiller arqalı bildirilgen is-háreketke qosımsha kúsheytiwshilik máni júkleydi.

Soraw janapayları analitikalıq mánidegi feyillerdin sońında kelip, gápте sorawlıq máni ańlatadı: jazıp boldın *ba*, shıǵarıp jibereyin *be*, aytıp qoyayın *ba*, aytıp tasladı *ma*, baqırıp taslasa *she* hám.t.b.

Ma, *-me* (*-pa,-pe,- ba,-be*) soraw janapayları boljaw máni bildirip keledi: Qaraqus pálpellep barıp, biyik jalǵız torańǵılǵa qaray sarıqtı da, qona almadı *ma*, ya ózine qolay je taba almadı *ma*, qaytadan dın aspanǵa kóterilip, torańǵıldın ústin aynaladı.

Usı mısalda keltirilgen feyildin analitikalıq formasın awıspalı dáneker menen de qollanıwǵa boladı. Biraq, bunda mánisi tek boljawlı mánide emes, al anıq mánili bolıp ta keledi: Qaraqus pálpellep barıp, biyik jalǵız torańǵılǵa qaray sarıqtı da, *ya* qona almay, *ya* ózine qolay je taba almay, qaytadan dın aspanǵa kóterilip, torańǵıldın ústin aynaldı.

Soraw janapayınıń *-ma,-me* túri ekinshi bettegi túbir menen qosımtanıń arasında *-mi,-mi* (*-pi,- pi,- bi,- bi*) túrinde ózgerip ayıladı: Sawsap qalǵanbısań? Bolǵan waqıyanı hámmege aytıp júrmiseń?

Ayırw-sheklew janapayları ózleri qatnaslı sózlerdi basqa sózlerden ayırımlap, sheklep kórsetedi: Bizlerge awzın ashpaydı, *tek* qarap-qarap qoyadı. Bundaydı *tek* islep júrgenler *ǵana* soǵa aladı. *Tek* bir kitabın oqıp shıǵıptı. Oqıp shıqpaǵanın *bolsa* qayta tapsırıp jiberipti. *Ílǵıy* kógerip ketkenlerin terip shıǵıptı. Saǵan basımnan ótkenlerin aytıp berip edim *ǵoy*.

Kúsheytiw janapaylarınıń *-da,-de, -ta, -te* túrleri: uyqılatıp *ta* tasladı, ayttı *da* qoydı, islep *te* turdı. *-Da,- de, hám* janapayları analitikalıq feyillerde qollanılǵanda tiykarǵı hám kómekshi feyilden keyin turıp ta, yáki ekewiniń ortasında kelip te qollanılardı. Janapaydın analitikalıq feyilden soń yamasa eki feyildin arasında keliwi gáptin mazmunına óz tásinin tiygizip otradı: ayttı *da* qoydı, oqıp *ta* boldı. Sen kelgenińshe, ol ketip *te* qaldı.

Bul mısallarda janapaylar tiykarǵı hám kómekshi feyillerdin arasında keliwi arqalı is-háreketin tez orınlanǵanın bildiredi. Ol balanı kóterip aldı da, onıń muzlaǵan denesin bawırına qısıwı menen shıǵıp ketti. Mına mısalda janapaydın tiykarǵı hám kómekshi feyillerden soń keliwi bir is-háreketten soń ekinshi is-háreketin jasalıwına tiykar jaratqan.

Hám kómekshi sózi janapaylıq xızmette qollanılǵanda *-da,- de* janapayına sinonim bolıp keledi: Quwanıştan *hám* qosıq aytıp berdi, *hám* oyınǵa da túsip ketti. Oqıǵanların sóylep beriw *hám* ol ushın qıyınday túyildi.

Tap, aq janapayları da kúsheytiwshilik máni beredi: *Tap* aytıp turǵanıńdı bilmeytuǵınday kóreseń. Qulaǵına quyıp jibereyin *tap*, qaytıp umıtpastay bolsın. Esikti bekitip turıp-*aq* sóylese berdi.

Daǵı janapayı jay gáplerdin bayanlawıshı menen birge kelip, gápke kúsheytiwshilik máni beredi [2.265]. Mısalı: Sol aymaqta biraz islep turdı daǵı, soń jumıs ornın ózgeretti.

Tiykargı hám kómekshi feyilden payda bolǵan konstrukciyalar bir kómekshi feylli yáki birden artıq kómekshi feylli bolıwı múmkin [3, 26]. Bunday jaǵdayda janapaylar tiykargı feyilden keyin de, yamasa tiykargı hám kómekshi feyilden keyin kelip te qollanıla beredi. Mısalı: jazıp *ta* berip turdı, oqıp berip-*aq* turdı.

Modallıq janapayları arqalı bildirilgen analitikalıq feyller gáptegi ayılǵan pikirge sóylewshiniń boljaw, ótiniw, tańlanıw, buyırıw, kek etiw, mısquılaw. t.b. sıyaqlı subiektivlik qatnasların ańlatadı: Ketip turshı-*ay*, dep qolın bir siltedi. Mına qaǵazdaǵını maǵan ayıp tursań-o. Bárin shıǵarıp jiberińshesh, bárin. Qoyıp tursań-*á*. Qayaqtaǵı báleni shıǵara berme-se!

-*Mıs*, -*mis*, - *mısh*, - *mish*, - *emish* janapayları gáptiń keyninde bayanlawıshlarǵa qosılıp ayılıp, gápke kek etiw, mısquılaw mánilerin beredi: quwıp jiberedimish, baylap qoyadimish, uyqılap aladimish h.t.b

Feyildiń analitikalıq formalarında janapaylardıń qollanıwı sol feyildiń bildirgen mánisine qosımsha ottenok penen, kúsheytiwshilik máni júklep keliwi arqalı gápte pikirdiń mazmunına sóyleshiniń qatnasın bildirip otıradı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. – Nókis, 2010.
2. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. – Нөкис, 1994.
3. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўмакчи феъллар. – Тошкент, 1966

ÍRZAMURAT AYBATOV DRAMALARÍNDAGÍ SYUJET, KONFLIKT, KOMPOZICIYA

Ataniyazova G.S.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis Mámleketlik pedagogikalıq institutı

XX ásir diń aqırı XXI ásir diń basında qaraqalpaq balalar dramaturgiyasına ózleriniń izleniwshiligi, ayrıqsha jańashılıǵı menen belgili bolǵan dramaturglerden K.Raxmanov, K.Karimov, G.Tursinova, K.Muwsaev, Í.Aybatov hám t.b. jámiyetimizdegi balalar turmısındaǵı júz berip atırǵan jetiskenlikler, kemshilikler, jeterli dárejede rawajlanıp atırǵan tabısları haqqında turmıs haqıyqatlıǵın hár qıylı obrazlar arqalı jetkerip beriwde óz sheberliklerin kórsetti.

Olar balalar dramaturgiyasın rawajlandırıwda ertek formasındaǵı shıǵarmalar arqalı, ótkendege kórkemlik dástúrlerge súyengen halda, balalar ushın folklorlıq úlgidegi syujetler engizilgen dramalar dóretip kelmekte. Álbette, dramaturgiya menen folklordıń ertek janrın sintezlep shıǵarma dóretiw kópshilik xalıqlardıń balalar dramaturgiyasında bar qubılıs.

Usınday mazmun hám formanıń birliǵi saqlanǵan shıǵarmalardı, qaraqalpaq balalar dramaturgiyasında erteklerdi qollanıw, miflerdi, awızeki áńgimelerdi paydalanǵanlıǵınıń bir qansha kórinislerin, úlgilerin kóriwimizge boladı.

2003-jılı dramaturg Írzamurat Aybatov tárepinen jazılǵan. «On altıǵa shıqpaǵanlar» dramasında tiykarınan on altı jasqa deyingi mektep oqıwshılarınıń turmısında bolıp atırǵan hádiyseler haqqında sóz etiledi.

Spektakl kewilli uvertyura (orkestr ushın jazılǵan kishkene muzikalıq shıǵarma) menen baslanadı, belgili waqıt ishinde muzika páseńleydi, biraq saxnada perde ashılmaıdı. Tamashagóyler arasınan kishkene bir bala saxna ortasına apalaqlap juwırıp kelip perdeni ashpaqshı boladı. Ekinshi kishkene qız da tamashagóyler arasınan juwırıp uzaqtan baqırıp toqtatadı.

Roza: – Háy-háy, oyaqqa barma uyat boladı.

Quwanış: – He? Nege uyat boladı?

Roza: – Haw, dalada afishağa 16 ға shıqpağanlar kirgizilmeydi,- dep jazıp qoyıptı ǵo.

Quwanış: – Awa, solay dep jazıp qoyıptı. Haw, sonda bul jerde ne boladı eken?

Roza: – Ne boladı? Ne boladı? Kiriwge bolmaydı degennen keyin bolǵanı-dá.

Quwanış: – Sonda da qızıq-ta. Kóriwge bolmaydı degennen keyin dım kórgim kelip tur-dá.

Roza: – Ras-ay, rastanda bizler kóriwge bolmaytuǵın bul jerde ne boladı eken-ay.

Quwanış: – Perdeni, áste ashıp kóreyik pe?

Roza: – Uyat bolmas pa eken?

Quwanış: – Uyat bolsa, jawıp qalamız ǵo.

Roza: – Meyli... kórsek... kóreyik...

Ekewi perdeni eki tárepke tartıp ashadı, perde ashılıwı menen saxnada jaslardıń kúlgen dawısları esitiledi. Saxnada teatr aktyorları. Kishkene qız benen bala saxnanıń eki shetinde saxnadaǵı aktyorlardıń háreketlerin tamashalap turadı.

On altı jasqa shıqpağan jas óspirimlerdiń wazıypaları nelerden ibarat. Olar ata-anasına qanday járdem beriw kerek? Jas úlkenlerdi qalay húrmetlew kerek? Dramaturg mine, usınday jas áwladtı tárbiyalawdaǵı baslı máselelerdi bir shańaraqtıń mısasında kórsetip bere alǵan. Dramadaǵı qatnasıwshı personajlardıń is-háreketi olardıń bir-birine qatnası arqalı dramanıń syujetine tiyisli bolǵan waqıyalar ashıp kórsetiledi. Dramanıń juwmaǵında on altıǵa shıqpağan jaslardıń aldında turǵan maqset, wazıypaları menen keleshektegi ármanları haqqında, jası úlken hám ata-analardıń úgit-násiyat sózleri oqıwshılardıǵa ibrat bolıw menen juwmaqlanadı. Drama bes kórinisten ibarat.

Bunda piesanıń ataması simvollıq mániste qoyılǵan. Negizinde shıǵarma 16ǵa shıqpağanlar ushın jazılǵan. Piesanıń basında bir bala menen qızdıń spektaklge qızıǵıwshılıǵı kórinisi piesanıń dáslepki tabısı bolıp esaplanadı. Bul kórkem súwretlew usıllarınıń biri. Yaǵnıy qandayda jasırınǵan nárseniń mánisin shaǵıwǵa umtılw kishkenelerge tán qásiyet. Dramaturg usı usıldı qollanǵan.

Kóptilew Muwsaev penen Írzamurat Aybatovtıń «Ata – shınıǵayıq» muzikalı draması 2010-jılı «Bárkamal áwlad» jılına baǵıshlanıp jazılǵan.

Perde ashılǵanda, erte tań. Saxnada awıladaǵı bir úydiń aldındaǵı háwli kórinisi. Bir shette ápiwayı qoldan soǵılǵan turnik, boksyorlar shınıǵıw isleytuǵın qum toltırılǵan qapshıq iliwli tur. Ğarrı túrgelip bılay-bılay bir nárseler islep júr. Aqlıǵı ele kórpeden shıǵa qoymaǵanı kórinip tur.

Tatlımurat: – (Birden shorshıp oyanadı.) U...u...f!

Ğarrı: – (Qáweterli) Haw, Tatlıjan turdıń ba? (Házillesip) Bul ne azan menen úhlep? Ya, uyqılap sharshadıń ba?

Tatlımurat: – (Kózlerin uwqalap erkelenip) Endi seniń menen jatpayman.

Ğarrı: – (Qáweterli) Haw, Tatlıjan ne bolıp qaldı?

Tatlımurat: – Azan menen turıp alıp, adamǵa uyqı bermeysen.

Ğarrı: – He...e. Gáp buyaqta dese...! Ha..a.y.y, nárestem-ay, nárestem! Qaraǵım meni tıńla.

Tatlımurat: – (Erkelenip) Tıńlamayman!!!

Ğarrı: – Qoy qaraǵım, gáplerime qulaq salıp tıńla!

Tatlımurat: – Tıńlamayman dedim be, tıńlamayman! (Kórpege búrkenip jatıp aladı.)

Ğarrı: – Qaraǵım, ata-babadan qalǵan gáp bar. Yaratqan Táńrim tańda erte turǵannıń «nesiybe»sin moldan beremen, al tań atıp kún shıqqansha tósekten turmay jata bergennıń bar «nesiybe»sinen ayıraman, – degen. (Bala áste kórpeden basın shıǵarıp)

Tatlımurat: – Ata «Nesiybe» degen ne?

Ġarri: – Nesiybe degen, qaraġım..., bul...seniń hám meniń bárshe insaniyattıń kúndelikli quwanışlı tabısı, quwanışlı jemisi. Mısálğa házir sen saat segizde uyqıdan turdıń, men bolsam, sennen eki saat aldın turıp biraz jumıslarımdı pitkerdim. –Bul demek, búgingi kúnnen meniń nesiybem senikine qaraġanda eki saatqa zıyat. Eger hár kúni nesiybeń eki saatqa kem bola berse... sol eki saattı, háptege, ayğa, jılğa kóbeyt. Demek, ómirińniń kóp quwanışlı jemislerinen sol uyqıda qalġan saatlar esesine bos qalıp atırsań. (Kewilsiz) jáne sport penen shuġıllanaman deysen-aw. (Kúledi) .

Dramada 5-klassta oqıytuġın Tatlımurat degen balanıń «boks» sportı menen shuġıllanıp, chempion bolġanlıġın dramalıq sıpatta ashıp beredi. Tatlımurattıń ishki dúnyası, xarakteri, psixologiyalıq jaqtan jaqsı rawajlanġan ózgeshelikleri menen unamlı obraz qaharmanı sıpatında kózge túsedi. Dramadaġı syujet, konflikt, kompoziciyalıq qurılısı arqalı shıġarmanıń tiykarǵı baġdarı kórsetiledi. Dramaturg balalar ushın sporttıń qay dárejede paydalı ekenligin túsindirip bere alġan. Bunda balanıń unamlı minezge, sport penen shuġıllanıwǵa qunıǵıwǵa atanıń tásiiri ashıp beriledi.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda, Í.Aybatovtıń dramalıq shıġarmalarında balardıń psixologiyalıq ózgesheligine baylanışlı tárbiyalıq áhmiyetke iye máseleler sóz etiledi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Nókis qalası jas tamashagóyler teatri arxivinen alındı.
2. Kazakbaev S. XX ásirdiń aqırı XXI ásirdiń basındaġı Qaraqalpaq balalar ádebiyatı evolyuciyası, janrlıq ózgesheligi hám poetikası. – Nókis: “Bilim”, 2016.

QARAQALPAQ XALÍQ ERTEKLERINDEGI KONCEPTUALLÍQ SÍPATLAMALAR HÁM LINGVOMÁDENIY ANALIZLER

Esemuratov A.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler-ilim izertlew instituti*

Lingvistikaǵa milliy ruwxıy mádeniyattıń bir bólegi sıpatında qatnas jasawǵa házirgi dáwirdegi lingvomádeniy izertlewlerde tiykarǵı dıqqat kóbirek awdarılmaqta. Folklorlıq tekstlerdi izertlewge baylanışlı bolġan bunday kózqaras házirgi lingvofolkloristika iliminiń sheńberinde ámelge asırıladı.

Lingvofolkloristikanıń predmeti xalıq awızeki dóretpeleriniń tekstin áhmiyetli baza sıpatında izertlew, úyreniwshi qural sıpatında dúnyanıń jaratılısında hám jámiyet penen ózara qatnasın anıqlawda etnikalıq mádeniyatın biliw bolıp esaplanadı.

Konceptuallıq analiz nátiyjelerine kóre, tildıń leksikalıq-semantikalıq dúzilisin úyreniw, onıń lingvistikalıq mánistiń bir tárepi ekenligin túsiniwge alıp keldi. Lingvistikalıq birlikler: sóz, gáp, tekst mánisinen ulıwma túsiniń strukturasınıń strukturalıq bólegi bolġan psixologiyalıq hádiyseler bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde konceptuallıq qaraqalpaq lingvistikalıq-materiallıq analiz nátiyjeleri tiykarında ámelge asırıw nátiyjeleri tiykarında til formaları artındaġı bilimlerdi anlatıwdıń kognitivlik strukturaların ajratıp kórsetiw hám túsindiriw wazıypası menen izertlewler alıp barılmaqta. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde til birlikleriniń psixologiyalıq processler kózqarasınan atqarıw, jaratılıw strategiyasın belgilew hám teksttegi kóplegen túsinińlerdi jańalaw hám olar menen óz-ara tásir etiw procesi hám nátiyjesi retinde qabıllaw, onıń ayırıqsha qásiyetlerin esapqa alġan halda milliy mentalitet, lingvistika pániniń joqarı dárejege kóterilgen rawajlanıwınıń jańa basqışı. Qaraqalpaq xalıq erteklerin konceptuallıq analiz qılıw bul jerde eń zárúrli wazıypalardan biri bolıp, qaraqalpaq tilinde berilgen «dúnyaǵa kózqarastı qalıplestiriw» mánisin úyreniw bolıp tabıladı. Dúnyanı lingvistikalıq kózqarastan

úyreniw - dúnyanıń ulıwma kórinisiniń filosofıyalıq mashqalasına tiykarlanadı. Qaraqalpaq xalqı «Dúnyaǵa kózqarastıń qalıplesiwı» túsiniǵine tómendegishe táriyp beredi: «Образ» degende, áwele, geypara zattıń tımsalın ańlatıwshı kórinis retinde pikir júritemiz. Biraq, dúnyanıń súwreti kóbirek zattı kórsetedi. Izertlewlerimiz nátiyjesinde biz insan neni maqset etkenin hám sol sebepli ol neni qálewin anıqladıq hám bizde ózin kórsetiw, yaǵnıy «men»niń birinshi orıǵa shıǵıwı menen dúnyanıń súwretin sheshiwshi mániste usınıw túsiniikleri payda bola basladı. Dáslepki súwretler, qaraqalpaq xalıq ertekleriniń tiykarǵı mánis hám temasın sáwlelendiriwde tiykarǵı itibardı qaratıw múmkin bolǵan processlerdi tiykarǵı obyekt retinde qabıllaw kerek. Dúnyanıń lingvistikalıq hám materiallıq analizi haqqında sóz etkende, biz qanday dúnya haqqında aytıwdı anıqlap alıwımız kerek. Erteler barlıq xalıqlar ushın baslanǵısh noqat esaplanadı. Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń lingvistikalıq hám materiallıq konceptuallıq analizleri kólemi yamasa basqa ayırıqshalıǵı tárepinen, adamlardıń qıyalında sáwlelenedi - real dúnya haqqında súwretlew kerek boladı. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde dúnya túsi, sonıń menen birge, tildiń shaxs sanasında húkimdarlıq etiwın hám oǵan óz formasın júklewin tán alıw, barlıq sóylewshilerde obyektiv dúnya dúzilisiniń ulıwma konturların jaratıw zárúr. Sonıń menen birge, tili arqalı sóylew real dúnyadan tısqarı kóplegen basqa álemlerdi de ózine tartadı, sonday-aq real emes hám túsiniksiz, real hám qıyalıy, múmkin hám múmkinshiliksiz álemlerdi túrli kombinacijalarda jaratadı, súwretleydi. Olar anıq dúnya menen baylanıslı halda belgilenedi hám bahalanadı. Kóbinese, insan dúnya haqqındaǵı bilimdi til arqalı aladı, eger til ámelde bolsa, ol halda onıń forması arqalı dúnyaǵa bólek qaraw payda boladı, keyin dúnyanıń dúzilisi haqqındaǵı ideyalar ortasındaǵı kelispewshiliktiń kúsheytiwin kútiw kerek edi. Waqıt ótiwi menen ol kóp tilli xalıqlar arasında óz ornın iyeleydi. Biraq, bul júz bermedi, kerisinshe, milliy ayırmashılıqlar menen mádeniyatlar hám tiller, bilim hám dúnya, hesh bolmaǵanda fizikalıq muwapıqlıq bar. Bul itibar, dúnya haqqındaǵı ideyaların mexanizmi bar ekenligin tiykarlaw ushın jeterli boladı, eger ol hár bir jaǵdayǵa tán bolǵan lingvistikalıq formanın kórsetpelerine erkin ámel qılsa, qıyalda qalıplesken formada ańlatıladı. Bul kúshli dúzetiwshı mexanizmniń roli, anıq, universal tema formasındaǵı sananıń «tili» bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalıq ertekleri oylawdıń tiykarǵı hám juwmaqlawshı wákili retinde konceptual lingvistikalıq hám materiallıq faktorlar zárúrli áhmiyetke iye. Bul «til» diń strukturaları onıń tuwrıdan-tuwrı sáwleleniwı retinde qalıplesken, ol real dúnyada insan iskerliginiń dúzilisinde kórinetuǵın boladı. Ol kóp dárejeli, tiykarǵı hám ekilemshı dálalshı bolıp xızmet etedi, ań tayanatın belgi sistemalarına tiykarlangan bolıwı múmkin. Bul sistemaların koordinatır sıpatında qaraqalpaq tili olardı birlestiredi. Bul kúshli dúzetiwshı mexanizmniń roli, anıq, universal tema formasındaǵı sananıń «tili» bolıp tabıladı. Qaraqalpaq erteklerinde oylawdıń tiykarǵı hám juwmaqlawshı wákili retinde lingvistikalıq hám materiallıq konceptuallıq analiz tiykarında ámelge asırıladı. Qaraqalpaq tiliniń strukturaları onıń tuwrıdan-tuwrı forması retinde qalıplesken bolıp, onıń real dúnyada insan iskerliginiń dúzilisine tiykarlangan halda súwretlengen. Bul sistemaların muwapıqlashtırıwshısı retinde til olardı sananıń birden-bir tómengi belgi bazasına alıp keledi, mánis jaratıw hám ańlatıw processlerin tártipke saladı hám dúzetedi. Milliy dúnyaǵa kózqaraslar tilge baylanıslılıǵın tán alıp, tiyisli juwap beriw kerek. «Lingvistikalıq analiz»in alıwshı iyelegen dúnya tábiyat kórinisi tek kodlangan konkret obrazlardan ibarat bolmaydı.

Qaraqalpaq folklorınıń – Qaraqalpaq xalıq ertekleri [Қарақалпақ фольклоры. Том I. Нөкис 1977. 179-196-бетлер.] kitabında «Haywanatlar haqqında ertekler» bóliminde barlıǵı 3.227 sóz qollanılǵan bolıp haywan atamaları jámi 295 márte qollanılǵan, sonnan:

Túlki sózi 67 orında, **qasqır** sózi 41 orında, **qoy** sózi 33 orında, **shaǵal** sózi 29 orında, **eshki** sózi 21 orında, **jolbarıs** sózi 18 orında, **qoyan** sózi 17 orında, **ógiz** sózi 13 orında, **arısan**

sózi 11 orında, **iyt** sózi 11 orında, **tazı** sózi 11 orında, **bóri** sózi 9 orında, **at** sózi 6 orında, **toqlı** sózi 6 orında, **eshék** sózi 1 orında, **qozi** sózi 1 orında qollanılğan.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde lingvistikalıq qurallardıń mánisleri bolsada, qabıl etilgen jasırın mánisler sebepli toldırıladı hám ózǵertiledi, sol sebepli lingvistikalıq hám materiallıq konceptuallıq analizge tiykarlangan súwrette «haywanat dúnyası»ndaǵı sóz dizbeklerdiń sózbe-sóz mánisine túrlishe jantasıwlar bar. Qaraqalpaq xalıq ertekleri hám olar arqalı bilimniń dúzilisin xarakteristikalaytuǵın hám tiline qaramastan, adamlar ertek mazmunın tap sol tárizde shama etedi hám uqsas obraz hám jaǵdaylardı súwretlewde tilge tiyisli sırtqı kórinislerden paydalanıladı. Qaraqalpaq xalıq ertekleri lingvistikalıq sóz dizbeklerden alınǵan maǵlıwmatlar tiykarında munasábet hár bir jaǵdayda da parıq etedi: jasırın mánisler tek ǵana anıq mánislerdi toldıradı hám quramalılastıradı, bálki olar menen qarama-qarsılıqqa iye hám bayanatlar hám tekstler tiykarında ulıwma mánisti ózǵertiwi múmkin. Ertek teksti ushın zárúrli bolǵan atlardıń náwbettegi toparı ertek qaharmanlarınıń tariypi bolıp tabıladı: ol jaǵdayda qaraqalpaq xalıq erteklerinde janlandırılǵan qaharmanlar sáwlelendirilgen. Dúnyanıń tiykarǵı ertek súwreti wákilleri, túrli háreketlerdiń qatnasıwshıları hám túrli sapalar, hádiyse hám processler tasıwshıları ózleriniń qásiyetleri hám belgilerinen kelip shıqqan halda sáwlelendiredi. Janlı dúnya obyektlerin bildiriwshi janlı sózlerdiń tiykarǵı klassları haywanlar hám adamlar bolıp tabıladı. Bunda qaraqalpaq xalıq erteklerindeki atlar quramına antropozoomorf denotatlar toparın kirgiziw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalıq erteklerindeki «Haywanatlar dúnyası» real dúnyada hesh qanday denotatga iye bolmaǵan temalarda sáwleleniwi múmkin. Bul aql -ziyreklik sıyaqlı tań qalǵanday janzatlardıń atları insaniyat tariyxında zárúrli rol oynaǵan hám házirgi kunge shekem oynawdı dawam etpekte. Individ ushın sol dáwirdegi mif yamasa haywan hám ertektiń ónimdarlıǵı, fantastikalıq janzatlardı anıqlaw funkciyası, sonıń menen birge, olardıń individuallasıwında, ulıwma atlardıń qásiyetlerinde qalıpleseedi. Xalıq ertekleri janlı hám sanalı janzatlar sheńberiniń qalıplesiwi; ol jaǵdayda úsh túrdegi belgiler ámeldegi: adamlar, haywanlar hám tekst ishindegi subyektler sheńberin quraytuǵın obyektler. Qaraqalpaq xalıq erteklerindeki haywanatlar haqqındaǵı xalıq erteklerine tán ózgeshelik haywan, jansız zat hám adam personajları ortasında anıq shegaralardıń joq ekenligi bolıp tabıladı. Antropomorf subyekt - insaniy pazıyetler hám ilimiy tájriybelerge iye bolǵan, insan minez-qulqlarınıń úlgisin kórsetetuǵın, sóylew qábiletine, awızsha aytıw qábiletine iye bolǵan hám insaniyat jámiyeti nizamlıqları tiykarında jasawdı ańlatatuǵın janlı janzat yamasa obyekt. Haywanlar haqqında erteklerde sóylew barlıq subyektlerdiń tábiyiy norması bolıp, tábiyaattıń tiykarǵı xarakteristikasını belgileydi. Bul erteklerdiń tekstlerinde júdá túsiniكلي bolıwı múmkin bolǵan ámeldegi kóplegen haywanatlar atları, bul ertek modifikaciyasınıń ayrıqsha qásiyetleri menen anıqlama beredi. Haywanatlar haqqındaǵı ertek tekstlerinde ulıwma ózgeshelikke kóre belgilengen obyektte individuallastırıw bar. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde individual ayrıqshalıqlarǵa kóre ámelge asırılǵan lingvistikalıq konceptuallıq birliklerden paydalanıladı. Bunday ertek óziniń predmetli haywanatlar atların belgilew sisteması menen ertekke bawırlas bolıp, kórkem baylanista erteklerde haywanatlardıń atların jazıw tendenciyası bar. Qaraqalpaq xalıq ertekleri dúnyasınıń lingvistikalıq súwretiniń bar ekenligi bul mánisti tuwrı tariyplewge járdem beredi.

Qaraqalpaq xalıq ertekleri jámaátlik mártebeniń túrli basqıshlarına sáykes keletuǵın ush tiykarǵı janr modifikaciyasında bar. Psixologiyada oylaw hám sananıń tariyxınan málim bolǵan hár qıylı túrleri, sonıń menen birge, túrli tariyxıy jáne social qalıplesiwler izertlew ushın talay quramalı hám qızıqlı material bolıp tabıladı. Bunday izertlewdiń quramalılıǵı aldınan belgilep qoyılǵan hám úsh modifikaciyadan ibarat pútkil tekstler korpusınıń janrı hám tekst-tipologiyası

xarakteristikalanğan. Sonıń menen birge, hár úsh modifikaciya hám ótiw tekstleriniń keń janrı hám tariyxıy diapazonı ertek tekstleri óz-ara mánis tárepinen súwretlengen. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde tábiyaattıń bir tariyxıy ózgerislerden ekinshisine, tariyxıy tárepten ekinshisine ótiwi tariyxın sáwlelendiriw imkaniyatın beredi. Bas aqıl -ziyreklik hám sózleytuǵın da dúnyanıń til súwreti tariyxın dinamikada baqlaw múmkinshiligin jaratadı hám insaniyat ushın eń zárúrli janrlardan biri bolǵan ertekte ayırıqsha sáwlelengen mánis jaratadı. Onıń aktivligi lingvistikalıq hám ulıwma materiallıq mazmun menen belgilenedi, bir tárepten, dúnyanıń lingvistikalıq súwretiniń jaǵdayına tásir etedi. Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń tiykarǵı túsinikleri onıń leksikasında mórlengen.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлигі. – Нөкіс: «Билим», 1992. – Б. 152.
2. Қарақалпақ фольклоры. Том I. – Нөкіс: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. – Б. 179-196..
3. Мамбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳақында. – Нөкіс: «Қарақалпақстан» баспасы, 1981. – Б. 120.

ГОЛОС ДРУГОЙ ЭПОХИ: ВОСПРИЯТИЕ СТАРШИМ ПОКОЛЕНИЕМ ИЗМЕНЕНИЙ В ТРАДИЦИЯХ И ОБЫЧАЯХ

Сайтов А.Т.

Қарақалпақский научно-исследовательский институт гуманитарных наук АН РУз

Каждая нация или этнос в течении нескольких веков, иногда тысячелетий формирует свои национальные традиции, язык, формы поведения и т. д. В условиях глобализационных процессов и экономических темпов развития исследование национальных традиций в современных условиях является актуальным. Традиции – это комплекс жизненно важных базовых отношений, ценностей и практик, обычаев, система идей и верований, передающиеся из поколения в поколение внутри определенного социума. Ещё национальные традиции привязывают индивида к своей родной земле, природе, языку, народному искусству, кухне, моральным нормам и историческим событиям прошлого. Представляя перед собой национальные традиции, мы прежде всего имеем ввиду некую группу людей, которые связаны между собой единой выработанной коллективной идентичностью.

Традиции для общества являются важным элементом в поддержании стабильности. «Культурные традиции играют важную роль в формировании и поддержании идентичности и солидарности внутри сообщества. Они помогают людям чувствовать себя связанными с предыдущими поколениями и сохранять свою культурную наследственность. Кроме того, они способствуют сохранению и передаче знаний, навыков и ценностей от одного поколения к другому. Однако культурные традиции также могут быть изменчивыми и подверженными влиянию внешних факторов, таких как глобализация, миграция и технологический прогресс. Некоторые традиции могут исчезать или изменяться со временем, в то время как другие могут адаптироваться и эволюционировать под воздействием новых влияний» [6].

Ускоренное проникновение модернизационных процессов во все сферы социума оказывает серьезное влияние на традиционные основы духовной культуры. Когда стремительно меняется мир, люди живут на «повышенных скоростях», социальные институты, ценностные ориентации идеи и отношения терпят изменения.

Представители культурной антропологии изучали общества, основанные на личных связях, на конкретных взаимоотношениях между индивидами; они исследуют общности на локальном уровне. Основным объектом является область повседневных взаимодействий в рамках жизненного мира человека. Исследователь изучает то, что может быть объектом наблюдения, что может быть постижимо интеллектуально и эмоционально индивидуальным сознанием[1].

У старшего поколения утрачивание некоторых ценностных ориентиров вызывает сложные чувства: *«Когда устраивались семейные мероприятия, все дружно собирались. А ведь был голод. Если у кого-то дома устраивали той, всем говорили нести из дома блюда. Всем накладывали с общего котла беишбармак из джугары. Тогда мы с ребятами тоже шли за саркытом (саркыт – остатки пищи, обычно от почётных людей, которыми угощали других). То было голодное время в ауле. Хотя, несмотря на голод, семейные мероприятия устраивались исходя из имеющихся средств. В те времена никто не расточительствовал, да и денег таких не было. Гостей тоже звали исходя из своих возможностей. Это сейчас повсюду «и этого нужно позвать, и тот пусть не обидится – позовём тоже». А в то время звали только самых близких. Потому что ни у кого не было возможности звать много гостей»* [5]; *«Глядишь, нынче стали отмечать день рождения даже годовалому ребенку. Вот, ребёнку этому хоть золотую корону на голову надень, а годовалый что знает? Зачем его поздравлять по телевизору? Вот смотришь: всё это такая ерунда. Одно время было модно отмечать 40-летие и мы тоже устраивали юбилейный той. Вот отмечаешь юбилей на размах и зовёшь всех, кого знаешь, кого уважаешь. Ведь ты тоже ходил к ним и давал им деньги, как будто тебя кто-то заставлял... Ты же сам пошёл или же просто преклонялся перед чьей-то должностью. Вот, ходишь на такие мероприятия, хозяин распределяет гостей по соседям, от себя соседу выдает для гостей мяса килограмм, конфет, баурсаков, хлеба. А ты это всё ешь и возвращаешься домой. Какой толк с того, что ты ходил на той, какой толк от твоего родства? А вот напиваются некоторые в стельку... какой в этом смысл? В последнее время тои стали проходить таким образом. А вот раньше были тои. Например, до 60-х годов не было возможности играть свадьбы, потому что денег не было. Потому что тогда гости собирались издалека на конях, арбы тянулись вереницами. Коней их привязываешь. К вечеру коней нужно кормить, одни едят сено, другим по вкусу сорго (джугара), третьи предпочитают солодку. Кладёшь им в сумы корм. Кормишь тех, на ком гости приехали. А вот для самих гостей в первый день готовишь специальную еду, угощаешь их, выделяешь отдельный гостевой дом у соседей, назначаешь кочегара. На следующий день перед обедом снова угощаешь их, поишь чаем. После этого гости идут слушать бакии. После бакии они идут смотреть козлодранье. После игры снова угощения, еда, чаепитие. И только после этого гости разъезжаются по домам. И вот, гостей в тойхане сколько раз угощали? Три раза угощали. А сейчас всех за час покормят заранее приготовленным кем-то блюдом и выпроводят. Зачем тогда звать гостей?»* [4]

Постепенно происходит процесс угасания прежней культуры, уходят в прошлое старые привычки и ритуалы, изменяется весь уклад жизни. Старшее поколение реагирует на новую ситуацию по-разному: мирно принимая перемены и помогая в меру своих сил и возможностей молодым, другие резко критикуя все новшества, вступая в конфликт. Возрастная стратификация усиливает различия между поколениями. Это неизбежно влечет за собой состояние духовного вакуума, неуверенность в будущем, беспокойство и

тревогу. Ускорение перемен и внедрение новшеств оказывают существенное влияние на психологическое состояние и самочувствие человека... Традиционная культура народов имеет глубокую и разветвленную корневую систему, без которой поколение теряет жизнестойкость, утрачивает представление о своих истоках [Мурылев, 2010, с. 159-160].

«...коран за упокой души читают после того, как тело увезут и похоронят. Нас, к примеру, пятнадцать человек, и велят каждому прочитать по одной главе (корана) и взять это обязательство на себя. Всего где-то 50 глав, и все читают, сколько времени хватит. А если не хватало, говорили, чтобы мы прочитали позже. После прочтения мулла говорит, что не соблюденные покойником пятикратный намаз и уразу возьмем на себя. Муллы поднимают руки и вслух принимают на себя все обязательства и грехи покойника. После этого дочитывают коран за упокой. Сейчас этого не делают. Мне сказали, что местный имам на себя возьмет и что читать ничего не нужно... теперь они (муллы) могут совершить коран даже пяти усопшим. А в те времена, если в честь какого-то покойника сегодня прочитали коран, то второму уже не читали. Второму читали на следующий день. Каждому отводилось по одному дню. За упокой каждого обязательно читали один день» [5].

В каракалпакском обществе религиозная жизнь и связанные с ней повседневные традиции и обряды были одним из важных аспектов в понимании духовной культуры народа. Реально бытующие формы религии в обществе, включая его повседневные ритуалы, нынешнему старшему поколению кажется противоречат основам религии и далеки от идеалов.

Данная проблема – изучение современности функционирующей действительности – занимает центральное место в научно-исследовательских работах. Внимание этнографов привлекают традиционные обряды, которые значительно сократились и изменились в соответствии с требованиями времени, а также сохранение некоторых элементов старинных обрядовых действий, утративших прежний смысл [Курбанова, 2020, с. 78].

В процессе трансформации общественной жизни обряды и отдельные элементы быта подвергаются изменениям. Становится очевидным синтез старых и новых ценностей как традиционного социума. Поэтому изучение традиции, ритуалов и обрядов имеет теоретическое и практическое значение. Таким образом, испытавшие на себе сильное воздействие со стороны советской и постсоветской модернизации некоторые традиции сохраняют единство и непрерывность культуры через преемственность поколений.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Антропологический подход (к исследованию культуры) <http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0127999:article>
2. Курбанова З.И. Этнографическая наука Каракалпакстана: этапы становления, современное состояние. – Нукус: «Илим», 2020. – с.78
3. Мурылев В.А. Коммуникационные отношения между поколениями. //Аналитика культурологии. 2010. № 1(16). – с. 159-160.
4. Полевые записи автора №1, 2023г
5. Полевые записи автора №2, 2023г
6. Преемственность поколений как процесс культурной трансмиссии. https://studbooks.net/709278/sotsiologiya/preemstvennost_pokoleniy_protseess_kulturnoy_transmissii

«ЕР ЗИЙЎАР» ДЭСТАНЫНДА ТЕҢЕЎЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Бекбергенова А.У.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Қахарманлық дәстанлар өзиниң поэтикалық формалары, сүўретлеу қураллары менен өзине тән өзгешеликке ийе болып басқа эпикалық шығармалардан айрықшаланып ең әйемги дәўир шынлығынан дәрек береді. Өзинде жәмлеген поэтикалық формалар арқалы дәстанның пайда болыу дәўирин, тарийхын, салт-дәстүрин, халықтың экономикалық жағдайын, диний инанымларын билиу мүмкин болады. Қахарманлық дәстанлардың ең бай поэтикалық формаларының бири теңеўлер болып табылады. Теңеўлердиң пайда болыуы, шығармалардағы тутқан орны хәм көркемлеп бериўдеги әхмийетлилиги ҳаққындағы илимий пикирлерди белгили фольклортаныўшы илимпазлар В.Я.Пропп [1], Л.А.Астафьева [2], Ф.М.Селиванов [3], Е.И.Ереминалардың [4] мийнетлеринде көриўимизге болады. Қарақалпақ халқының эпостаныўшы илимпаз Қ.Максетов қарақалпақ қахарманлық дәстанлардағы теңеўлер ҳаққындағы: “Қарақалпақ эпосындағы теңеўлер жийи ушырасады хәм рус дәстанларындағы (былины) турақлы эпитетлер сыяқлы анық көзге тасланады. Олар жыраўлар тәрәпинен образға, характерге бийпәрўа пайланыла бермейди, ал көркем сүўретлеўдиң баҳалы қуралы бола отырып, оларды ашып береді”[5] – деген пикирлери дыққатқа ылайық деп есаплаймыз. Себеби, илимпаздың дурыс атап өткениндей, Қарақалпақ халқының қахарманлық дәстаны “Ер Зийўар”дың көркемлик жақтан өзгешелигин үйренгенимизде көплеген сөз байлықлары менен бирге орын алған теңеўлер өзиниң әхмийетлилиги менен нәзерде тутылады. Мысалы, дәстанда еки елдиң батырларының гүреске таярланып, ашыўланып, жеңиўди мақсет еткендеги жағдайын, урыстың басланып раўажланыў барысын “еки жақтың ләшкери, аш қасқырдай алысты”[6] - “аш қасқырдай алысты” деген теңеў арқалы бар қәхәрин ашыўын жайып жеңсем дейтуғын аш қасқырларға теңейди. Ал, Хорезм халқының ең күшли батырларынан айырылып жеңилиске ушырап қайтқанындағы ўақыяны жанландырып Хәсен ханның қапашылығын қуўанышқа айландырыўда Ер Зийўар менен Ер Жанайдың образларын теңеўлер арқалы күшейтип береді. Мысалы:

Омыраўы есиктей,
Жаўырынлары қақпақтай,
Билеклери тоқпақтай,
Аўзы мурны оймақтай,
Сөйлеген сөзи қаймақтай [6].

Бул образлы теңеўлер арқалы берилген қосық қатарларында тыңлаўшыда Ер Зийўар менен Ер Жанайдың батыр, қайсар, күшли, айбатлы екени көзге тасланады. Ал, “сөйлеген сөзи қаймақтай” деген қатарлары арқалы олардың дана, ақыллы екенине, нәтийжеде еки елдиң урысы және хәўиж алатуғынына, Хорезм елиниң жеңисине деген исенимди пайда етеди. Батырдың айбатына, оның гүрес майданына қойған қәдемине, урыстың басланыўына, өзін тутыўдағы қахарманлық хәрекетлерине байланыслы теңеўлерди де ушыратамыз. Мысалы: “Бул да ат қойды майданға, шап берип ол жолбарыстай” [6]. Бул теңеўлерде ең күшли айбатлы жолбарысқа теңлестирип сүўретленеди. Қахарманлық дәстанларындағы урыстағы ўақыяларда батырлардың жекпе жек гүреслери, халықтың тыныш, әдил заманды күсеген арзыў әрманлары үнлес болып келеди. Қахарманлық дәстанларының барлығында дерлик батырдың қурал жарағын, оның мәртлигин,

анлатыўда эпитет пенен теңеўлердиң араласып шебер қолланғанын көриўимизге болады. Ер Зийўар батырдың қурал жарағына байланыслы эпитетлерди, оның қайтпайтуғын қайсарлығын хәм сын сымбатын тәрийплеўде сулыў сулыў теңеўлерди ушыратамыз. Мысалы:

Қарағай найза қолға алып,
Гөззалдайын доланып [6].

Қарағай найза қолға алып,
Арысландай ыңыранып [6].

Жоқарыдағы қатарлардағы “қарағай найза” эпитетлер “арысландай” теңеўлер жәрдемінде батырдың урысқа жеңиў ушын атланғаны, елин бассынып келген сыртқы жаўды куўып шықпағанша қоймайтуғын, алдына қойған мақсетинен қайтпайтуғын қайсар екени, теңеўлер менен қарысып сүүўретлениўи арқалы урыс ўақыясына байланыстырылады. Дәстанда Хәсенханның халыққа қарата ашыныў сөзлеринде “айдай артық арыўды”, “қоралы қойдай” деген теңеўлер Тақтаполатқа наразылық тийкарында айтылады, оның жаўызлығы себепли елиниң тоз тоз болып кететуғыны, Хорезм журтындағы қызларды айға теңеп, бирақ набада қалмақтан жеңилсе сол арыўлар сатылып қой сыяқлы қәдири болмай қалатуғынын халқына ашыныў мәнисинде елине шапқан қарсы күшке жеккөриўшилиқ сезимлерин теңеўлер менен күшейтип береді. Сондай-ақ, дәстанда Тақтаполаттың қызы да батыр болып саўашта үлкен гүрес алып барады. Ақтамақтың батырлығына оның сулыўлығына байланыслы теңеўлерди ушыратамыз.

Туўған айдай толықсып,
Ақ сазандай жулдысып [6].

Жоқарыдағы қосық қатарлары тиккелей урыс ўақыясына байланысып, Тақтаполаттың жалғыз қызы Ақтамақтың күшли батыр екени, қыздың шаққан, олда өз елиниң жеңилмеўи ушын хәрекет етип атырғанын, сондай-ақ, көп саўашларға қатнасқан күшли батыр хаял екенин хәм оның гөззаллығын “туўған айдай жаркырап”, “туўған айдай толықсып” деген теңеўлер менен береді. Усы урыста Ақтамақ қанша батыр болсада Ер Зийўардан жеңилип Ер Жанайға турмысқа шығады. Қалмақ халқының бир үмити тек Ақтамақтан еди бирақ олда жеңилип олжа болғансоң Тақтаполаттың ўәзирлери Абакан, Арсарылар оны Хәсенханға услап береді. Нәтийжеде қалмақ халқы жеңиледи. Дәстанда тыныш жасап атырған елге урыс ашқан, менменлик еткен, паракатшылық қәдирин билмеген тек өзинен басқаны ойламаған бирақ хақыйкатлық қарар таўып жеңилиске ушыраған Тақтаполатқа арналған теңеўлерди шебер пайдаланылғанын көриўимизге болады. Мысалы:

“Мурты аўзына жабысқан,
Қыспақсыз шеңгел қорадай,
Ақша жүзден қан қашып,
Жүзлери кетти куўарып,
Еки көзи шамылып,
Аш қасқырдай қабынып” [6].

Сондай-ақ, Тақтаполаттың жеңилип Безмазарға қашқан ўақытларға байланыслы және де тартымлы теңеўлерди көриўимизге болады. Мысалы: “Тақтаполат батыр хан, қырғыйдан қашқан шымшықтай, таслап қашты шатырын, қашып ноғайлылардан” [6]. Қосық қатарлары теңеўлер менен берилседе оның минез құлқын, негизинде батыр емес қорқақ екенин үстинен күлип мысқыллап турғандай иронияға усап кетеди, сондай-ақ,

шатырында таслап қашыуы елинде сатып кететуғын нәмәрт екенін хәм оның жеңилип қашқандағы ўақыясына байланыстырып сүүретленеди. “Несип еткен жигитлер, көзлери күндей жайнаған, ләбиндеги паллары, тасбулақтай қайнаған”[6] – деген Ер Зийўардың жеңисин анасына жеткеріўдеги қуўанышларында “гүзде кеткен ғазың келди” –синекдоха, “көзлери күндей жайнаған”, “тас булақтай қайнаған” – деген теңеўлер менен араласып келеди. Бул қатарларда урысқа кеткен батырлардың несип етип жеңис пенен қайтқанын, олардың қуўанышының шексиз екенін теңеўлер менен мәнили етип сүүретлесе, “бәхәр кетип жазың келди” “гүзде кеткен ғазың” келди деп мәўсимлерди де батырлардың саўашқа гүзде кеткен ўақытын билдириў мақсетинде бергенлигин көриўимизге болады. Сондай-ақ, дәстанда пери қызы Айнажамалдың образын күшейтип беріўде өнимли пайдаланған теңеўлерди көриўимизге болады. Мысалы:

Бурымлары тоқпақтай,

Қайрыла берип наз еткен [7].

Усы тийкарда илимпаз А.А.Валитованың илимий мақаласында Тенеўлердин “қызлардың сулыўлығын корсетип беріўдеги түрк халықларының халықлық поэзиясы ушын характерли кубылыс” [8] - деген пикирлери дурыс нәзерде тутылғанлығын көриўимизге болады. Сондай-ақ, дәстанда жеңис тойындағы қызлардың гөззалығын күшейтип беріўде тағы да мынадай теңеўлер менен келетуғуғынын көриўимизге болады. Мысалы: Қара қаслы бота көз, сүмбил шашлы жарқын жүз, жилўа етип ойнаған, гөззалардың бетинен, ғош жигитлер кушады. Бул теңеўлер арқалы тек олардың сулыўлығы емес, олардың жеңиси ушын бахытлылығын, қуўанышын, табысын көркемлеп берилгени нәзерде тутылады.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақ халқының қахарманлық дәстаны “Ер Зийўар” ды көркемлеп беზეўде хәм халыққа жеткерип беріўде жыраў өзиниң импровизаторлық шеберлиги тийкарында халықтың сөз байлықларын хәм шығарманың ең бай поэтикалық формаларының бири теңеўлерди де орны орнында дурыс хәм өнимли қолланған деп есаплаймыз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Пропп В.Я. Русский героический эпос. – М.,1958. – с. 522-523.
2. Астафьева Л.А. Сравнение частушках // Фольклор как искусство слово. – М., 1975. – с. 142.
3. Селиванов Ф.М. Сравнение в былинах // Фольклор как искусство слово. –М., 1975. – с. 120.
4. Еремина Е.И. Поэтический строй русской народной лирики. – Л., 1978. – с.102.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент: “Фан”, 1965. – Б. 194.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 27-Том. «Ер Зийўар». – Нөкис: «Илим», 2011. – Б.33. – Б.35. – Б.15. – Б.16. – Б.25. – Б.38.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 11-Том. “Ер Зийўар”. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1981. – Б.131.
8. Валитова А.А. К вопросу о фольклорных мотивах в поэме “Кутадгу билиг” // журнал “Советское востоковедение”, 1958. – № 5. – с. 88.

ATLIQLARDÍN PREDMETLIK MÁNISINIŇ AŇLATÍLÍWÍ

Bekbergenov H.U.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

Bizdi qorshap turǵan obyektiv shıńlıqtaǵı barlıq janlı hám jansız barlıqlar konkret predmetler yaki zatlar dep esaplanadı. Dáslepki tiller payda bolıwı menen adamlar bul predmetlerdiń barlıǵına olardı bir birinen ajratıwshı arnawlı atlar qoya baslaǵan hám bul process elege shekem dawam etip keledi. Adamlardıń sana seziminiń tariyxıy rawajlanıwı nátiyjesinde alǵashqı insanlar ózleri qatnasta bolǵan barlıq zatlarǵa atlar qoyıw menen sheklenip qalmay endi olar ózleri at qoyǵan predmetlerdiń ózine tán bolǵan hár qıylı qásiyetlerine, sapalarına hám belgilerine de atlar qoyıwdı úyrene baslaydı. Til biliminde mine usı predmet atları – atlıqlar, olardıń sapasın bildiriwshi sózler – kelbetlikler, predmetlerdiń hár qıylı háreket belgileri ańlatatuǵın atlar – feyiller, al usı háreketlerdiń sapaları bolsa ráwishler dep ataladı. Kópshilik alımlar usı tórt mánili sóz shaqabınıń ishinde atlıqlardı – predmetlik mánidegi sózler dep al qalǵanların belgi mánidegi sózler dep kórsetedi [5]. Kognitiv grammatistler bolsa atlıqlardı zat (thing) mánidegi sózler al qalǵan barlıq mánili sóz shaqapların (feylil, kelbetlik, ráwish) qatnaslıq (relationship) mánidegi sózler dep ataydı [10, 189]. Predmetlik túsiniǵi keń túsiniq bolıp ol filosofiyalıq, logikalıq hám tillik sıpatlamalarına iye. Predmet sózi qaraqalpaq tiline rus tilinen ózlesken. Óz gezeginde rus tiline polyak tilinen kalkalanıp kirgen (przedmiot=предмет (вперед метать) [6, 357] sóz bolıp, ol latin tilindegi *obiectum* sóziniń awdarması bolıp esaplanadı (**ob-** *against/before* hám **iacere** – *to throw* – aldına taslanǵan, dıqqatına usınılǵan [12, 445]). Demek insan kózine taslanatuǵın álemdegi janlı hám jansız zatlardıń bārshesi predmet sózi menen ańlatıladı. Predmet, zat, obyekt, substanciya sózleri mánilik jaqtan bir birine júdá jaqın sózler bolıp, filosofiyalıq kóz qarastan alıp qaraǵanda predmet bul – konkret obyekt, individ, partikulyar – materiallıq obyekt, waqıt-mákan keńisliginde erkin barlıq bolıp esaplanadı [7, 456]. Hámme belgiler predmetke tiyisli bolıp al predmetlerdiń ózi basqa nárselerdiń belgisi bola almaydı. Sonıń menen birge belgige iye bolmaǵan predmetler de bolıwı múmkin emes. Sebebi predmet hám onıń belgileri bir biri menen tıǵız baylanısqa ajıralmas bir pütünlikti quraydı. Predmetlerdi bar etip turǵan nárseler olardıń formaları yamasa deneleri bolıp esaplanadı. Sol formalardıń hár qıylı qásiyetleri olardıń belgileri bolıp tabıladı. Bular ortasında dialektlik qatnas bolıp biri ekinshisi arqalı túsiniledi. Belgiler predmettiń barlıǵın sapasın hám olardıń konkretligin támiynleydi. Demek filosofiyada predmet degenimiz bul waqıt-orın keńisliginde erkin hám bólek ómir súretuǵın ózinde belgili bir kólemge iye, hár qıylı belgilerdi tasıwshı, individual, tamamlanǵan hám sheklengen formaǵa iye bolǵan materiallıq barlıqlar bolıp tabıladı.

Til biliminde predmetlik túsiniǵi filosofiyadaǵıǵa qaraǵanda ádewir keńirek sıpatlamaǵa iye. Sebebi filosofiya predmetke ekstralingvistikalıq kóz qarastan jantassa al til predmetlerdiń sırtqı (ekstralingvistikalıq) hám ishki (leksikalıq/grammatikalıq) táreplerin uýǵınlastırǵan halda anıqlamalar beredi. Til biliminde predmetler – dara konkret zatlar yaki obyektler (filosofiyada keńislikte belgili bir kólemge iye materiallıq deneler) adam hám basqa da janlı nárseler, qubılıs, process, qásiyet hám háreket atlarına ayıladı. Filosofiyada predmetler materiallıq hám ideallıq bolıp bólinse al tilde olar konkret hám abstrakt predmetlerdi bildiriwshi sózler arqalı ańlatıladı. Predmetlik mánisi bolsa sóz shaqapları ishinde tek atlıqlarǵa tán bolıp atlıqlardıń barlıǵına tiyisli bolǵan ulıwmalıq kategoriyalıq (sóz shaqaplıq) mánisi bolıp esaplanadı. Atlıqlardıń sóz shaqaplıq predmetlik mánisin ataqlı rus tilshileri L.B.Sherba hám V.V.Vinogradovlar grammatikalıq mání dep esaplasa, N.S.Pospelov sóz shaqaplarınıń kategoriyalıq mánisinde bir waqıttıń ózinde leksikalıq hám grammatikalıq tárepleriniń bolatuǵınlıǵın jazadı [8]. S.D.Kacnelsonnıń pikirinshe predmetlik mání arqalı biz materiallıq predmetlerdi fizikalıq

denelerdi (taslar, terekler, juldızlar, atlar, qálemler, miy, suw h.t.b.) sáwlelendiriwshi leksikalıq mánilerdi túsinemiz [3, 133]. Dástúriy grammatika atlıqlardıń sóz shaqaplıq predmetlik mánisin ulıwmalıq grammatikalıq máni dep qaraydı. Negizinde sózlerdiń leksikalıq mánisi sol sózlerdiń jeke, individual hám tiykarǵı sózlik mánisi bolıp, onıń birden bir quralı sózdiń tiykarı bolıp esaplanadı. Al grammatikalıq máni abstrakt xarakterde bolıp [9, 86], ol bir neshe grammatikalıq qurallar arqalı ámelge asadı. Leksikalıq mánige jekelik tán bolsa, grammatikalıq máni ulıwmalıq hám jeke grammatikalıq máni túrlerine bólinedi. Barlıq sóz shaqaplarınıń kategoriyalıq mánileri (atlıqlardıń zatlıq mánisi, feyillerdiń processual is-háreket mánisi, kelbetliklerdiń attributivlik mánisi) ulıwmalıq grammatikalıq mánige jatsa, hár bir sóz shaqabına tán bolǵan ishki subkategoriyaları (san, seplik, tartım, bet, máhál, meyil h.t.b) jeke grammatikalıq máni dep esaplanadı [2, 10].

Til biliminde dástúriy atamadaǵı sóz shaqaların leksika-grammatikalıq kategoriyalar dep ataymız. Leksikologiyanıń da grammatikanıń da izertlew obyektı sóz bolıp esaplanadı. Leksikologiya sózlerdiń jeke leksikalıq mánileri, olardıń etimologiyası, sinonim hám antonimleri, funkciyonal-stillik ózgeshelikleri menen shuǵıllansa, al grammatika sózlerdiń morfologiyalıq hám sintaksislik qurılısın, grammatikalıq kategoriyaların, olardı payda etiwshi morfologiyalıq kórsetkishleri menen mánilerin úyrenedi. Grammatikalıq birlikler leksikalıq birliklerdiń quralı bolıp esaplanadı. Jeke sózler grammatikalıq qurallar arqalı ǵana proposiciya payda etedi. Máselen *bala kitap ber* degen jeke sózler izbe iz ayılǵan halda da anıq hám mazmunlı pikir payda etpeydi. Olar *balaǵa kitap berin* ǵápindegi *-ǵa* hám *-in* sıyaqlı grammatikalıq qurallar arqalı konkret mánili ǵápke keltiriledi. Sonıń menen birge *-ǵa* hám *-in* morfologiyalıq formaları jeke sózlersiz hesh qanday mazmunǵa iye bolmaydı. Yǵnıy sózlerdiń leksikalıq hám grammatikalıq mánileri hámme waqıtta birge ómir súredi. Dáneker, tirkewish, janapay sıyaqlı [k]ómekshi sózlerde atawısh sózlerdegidey jeke leksikalıq máni joq dep qaraladı [11, 97]. Biraq olar da leksikalıq mánige iye sózler arqalı ǵana óz maqsetlerin ámelge asıradı. Sol ushında sóz shaqapları leksika-grammatikalıq kategoriya dep esaplanadı. Sóz shaqaplarınıń kategoriyalıq mánisiniń grammatikalıq máni me yamasa leksika-grammatikalıq máni me degen sorawǵa keletuǵın bolsaq, birinshiden, atlıqlardıń zatlıq mánisi sap leksikalıq máni yamasa sap grammatikalıq máni bola almaydı. Biraq bunıń menen zatlıq máni atlıqlar ushın leksikalıq máni de grammatikalıq máni de yamasa leksikalıq-grammatikalıq máni de emes degen juwmaqqa kelmeymiz. Máselen, *kitap* sóziniń jeke leksikalıq mánisi [m]uqabalangan, baspadan shıqqan belgili tekst jazılǵan qagaz betleriniń jıynaǵı [4, 356]. Sonıń menen birge ol zat. Biraq zatlıq mánisi onıń tuwrı mánisi emes, al jeke mánisinen yerarxiyalıq jaqtan joqarı buwında turıwshi ulıwmalıq mánisi. Qaraqalpaq tilinde predmetlerge ulıwmalıq mánide *zat*, *nárse* inglis tilinde *thing*, *object* sózleri qollanıladı: *kitap*>leksikalıq máni>predmet/zat/thing; *qálem*>leksikalıq máni>predmet/zat/thing; *suw*>leksikalıq máni>predmet/zat/thing, h.t.b. Demek zatlıq máni – atlıq sózler toparına kiretuǵın barlıq sózlerge ortaq hám olardıń leksikalıq mánilerinen abstrakciyalangan ulıwmalıq mánisi bolıp sanaladı [11, 100]. A.L.Sharandinniń pikirinshe sóz shaqaplarınıń kategoriyalıq mánileri abstrakciyalangan leksikalıq xarakterge iye bolıp olardıń konkret leksikalıq mánilerinen abstrakciyalanıwı olardı grammatikalıq mánige ótkizbeydi, al joqarı dárejede abstrakciyaǵa alıp baradı [8]. Sóz shaqaplarınıń kategoriyalıq mánileri olardıń leksikalıq mánileriniń joqarı dárejede abstrakciyalangan mánisi bolatuǵın bolsa atlıqlardaǵı zatlıq mániniń grammatikalıq tárepleri barma degen soraw tuwılıwı tábiyiy. Dástúriy grammatika [p]redmetlik máni atlıqtıń rod, san, seplik, tartım hám betlik formaları arqalı da bildiriledi dep keltiredi [1, 305]. Biraq negizinde san, seplik, tartım mánilerin bildiriwshi formalar adamlar dóretken til birlikleri bolıp, olar tek grammatikalıq máni menen sheklenip

atlıqlardıń predmetlik mánisine san, seplik, rod hám tartım mánilerin qosadı. Atlıqtıń zatlıq mánisin tuwrıdan tuwrı bildirmeydi. Yaǵnıy grammatikalıq mániler leksikalıq mánilerge qosımsha máni berip olardıń basqa sózlerge hár qıylı qatnasların bildiriw ushın xızmet qıladı.

Juwmaqlap aytqanda atlıqtıń predmetlik mánisi atlıqlardıń leksikalıq mánileriniń joqarı dárejede abstrakciyalanǵan mánisi bolıp tabıladı. Biraq bul uzınnan uzaq termin bolǵanlıqtan hám sóz shaqapları grammatikanıń eń úlken kategoriyası ekenligin inabatqa alǵan halda, sonday-aq atlıqlardıń predmetlik mánisin grammatikalıq máni dep esaplaw atlıq sóz shaqabınıń ishki dúzilisiniń buzılıwına hesh qanday tásir etpeytuǵınlıǵın esapqa alıp onı jay túrde grammatikalıq máni dep qaraǵanımız maqsetke muwapıq boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Грамматика современного русского литературного языка. – Москва: Издательство «Наука», 1970.
2. Карпов А.К. Морфология современного русского языка // Учебное пособие, –3-е изд., испр. и доп. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2019. – с. 202.
3. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Том. II. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
5. Савельева О.С. Структура категориального значения предметности // Вестник Челябинского государственного университета. 2010. – № 34 (215). Филология. Искусствоведение. Вып. 49. – с. 105-108.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 3 (Муза – Сят) /Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. –2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1987. – с. 832.
7. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. –7-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – с. 719.
8. Шарандин А.Л. К вопросу о частеречном значении имени существительного // Вестник ТГУ, выпуск 9 (65), 2008. – с. 116-120.
9. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. – Nókis: «Bilim», 2010. – B. 252.
10. Langacker, Ronald W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites. Vol. 1. Stanford University Press.
11. Qudaybergenov M., Qazaqbaeva A., Kurtchaev A. Qaraqalpaq tiliniń teoriyalıq grammatikası. Oqıw qollanba. – Nókis, 2016. – B. 150.
12. Partridge E. Origins: A Short Etymological Dictionary of Modern English. London: Routledge, 2006. – XIX, 992 p.

МАЗМУНЫ

Alniyazov A.I. Tilimizdiń qaynar bulaǵın qásterlegen alım.....	3
Юсупова Б.Т. П.Нажимов – көрнекли тилши илимпаз.....	5
Bekbergenov Q.A. Qaraqalpaq tilin izertlewshi alım.....	8
Пазылов А.К. Әкеден батпан артық.....	11
Өтениязов П.Ж. Қарақалпақ тил билиминиң пидайысы.....	14
Nizami Məmmədov Taǵısoy, Şəbnəm Məmmədova “Qorqud ata kitabı”nıń qaraqalpaqsaya tərǵüməsi ilə baǵlı müxtəsər qeydlər.....	17
Абдиназимов Ш.Н. Түрк тил билиминиң көрнекли ўәкили.....	22
Abdinazimov Sh.N., Nurillaev H. Qoraqalpoq va ingliz tillaridagi “yurak” somatizmi.....	26
Палымбетов К.С. Өтеш шайыр поэзиясының көркемлиги.....	29
Бекбергенова З.У. Ыбырай алтынсарин шығармаларының сейфулғәбит мәжитов дәретиўшилигине тәсири.....	33
Нуржанов С.У. Новые подходы к историописанию в каракалпакстане.....	38
Қарлыбаева Г.Е. Әжинияз шығармаларында безениў буйымлары хәм тағыншақ атамалары.....	41
Qazaqbaev S.S. Qaraqalpaq balalar epikalıq shıǵarmalarında kórkem sheberlik máseleleri Allambergenov P. Tariyxıy qosıqlardıń payda bolıwı, rawajlanıwı, ózgesheligi, xalıq tariyxı menen baylanısı (Á.Qojıqbaev miynetı tiykarında).....	44
Алламбергенова Г.А. Туўысқан түркий тиллеринде фраземалардың үйренилиўи.....	47
Bekbergenov Q.A. Qaraqalpaq folklor tekstlerinde «Insannıń intellektual dúnyası» konseptual maydanınıń sáwleleniwı.....	50
Бекбергенов Қ.А. Қоспа сөзлердиң фразеологиялық сөз дизбеклеринен айырмашылықлары.....	54
Бекимбетов А.М. Қарақалпақ әпсаналарында байыўлы образы.....	57
Есбергенова Р.Б. Қарақалпақ тилинде нан атамалары.....	58
Esbergenova R.B. Qaraqalpaq tilinde dán ónimlerinen tayarlanatuǵın taǵam atamaları.....	61
Исаков Р. Дәстанларда батырдың кәраматлы туўылыўы мотивиниң түрлери.....	63
Iskenderova E.K. Iyt koncepti.....	65
Ismaylova Y. Baslawısh klass ana tili sabaqlıqlarındaǵı bir qatar mashqalalar.....	68
Исметов Р.А. Мәткәрім хожаның өмири хәм халыққа ислеген хызметлери.....	71
Жолымбетова Ш.А. Г.Дәўлетова шығармаларында теңеўлердиң стилистикалық қолланылыўы.....	72
Jumanazarova G.D. N.Dáwqaraev tulǵası ilinpazlar názerinde.....	75
Матжанова А.Ж. Бас қыймылы менен байланысly паралингвистикалық хәрекетлердеги сыпайылық.....	79
Нарбаева К.У. Қарақалпақ тилинде әскерий ислерге байланысly гөнерген сөзлердиң қолланылыўы.....	82
Narbayeva K.U. Qaraqalpaq tili orfografiyasınıń rawajlanıwınıń baspasózde, bilimlendiriwde orınlanıwı.....	85
Orazimbetov A.Q. Subyektiv modallıq mániniń ańlatılıw quralları hám usılları.....	86
Қанаатов Е.Е. Ибрайым шах ким болған?.....	87
Қосымбетова А.Е. Сағынбай Ибрагимов шығармаларында синтаксислик бирликлердиң поэтикалық хизмети.....	90
Қурбанов М.Д. Қарақалпақстан этноойконимлерин үйрениў мәселесине.....	92
Рзамуратова З. Қарақалпақ хәм түрк нақыл-мақалларындағы гендерлик көринислер.....	95
Сайманова А.М. Қурамында символлар бар фразеологизмлер (Қарақалпақ халық қосықлары мысалында).....	98
Шамшаддинова С.С. Үстирттеги базы бир жер-суў атамалары хаққында.....	100
Шынназарова С. Соматизмлик фразеологизмлердиң түркий тиллерде изертлениўи..	104
Шынназарова С. Ийгиликли иси исмине сай илимпаз.....	106
Толыбаев Х.Е. Көркем текстте топонимлердиң стильлик хызмети.....	111
	114

Утебаев М.Б. Этикет и магия в обычае «қолдан суў алыў».....	117
Утемуратова Ҳ. Тарийхый романда тил хәм стиль мәселелери.....	120
Утемуратова Ҳ., Жақсымуратова М.Қ. Образлар жаратыўдың базы бир мәселелери..	124
Хожаниязова Г.М. Қарақалпақларда өзара жәрдем дәстүрінде көрпеше тигиў кәдеси.....	126
Temirbaeva M. Verbal and adverbial sings of gerung in the current karakalpak language...	128
Даниярова Г.П. И.Юсупов лирикасында метафораның қолланылыў өзгешелиги.....	130
Berdimuratova G.A. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında kelin koncepti.....	132
Mustafaeva A.J. Feyildiń analitikalıq formasınıń jasalıwında janapaylardıń qollanılıwı.....	135
Ataniyazova G.S. Ízamurat Aybatov dramalarındaǵı syujet, konflikt, kompoziciya.....	136
Esemuratov A. Qaraqalpaq xalıq erteklerindegi konceptuallıq sıpatlamalar hám lingvomádeniy analizler.....	138
Сайтов А.Т. Голос другой эпохи: восприятие старшим поколением изменений в традициях и обычаях.....	141
Бекбергенова А.У. «Ер Зийўар» дәстанында теңеўлердің қолланылыўы.....	144
Bekbergenov H.U. Atlıqlardıń predmetlik mánisiniń ańlatılıwı.....	147
Mazmunı.....	150

ҒАРЕЗСИЗЛИК ДЭЎИРИ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕРИНИҢ АКТУАЛ МӘСЕЛЕЛЕРИ

филология илимлериниң докторы Нажимов Пердебай Аймановичтың
60 жыллығына бағышланған Республикалық илимий-әмелий конференция

МАТЕРИАЛЛАРЫ

*“ILIMPAZ” баспасы
Нөкис - 2021*

Бас редактор:

Альниязов А.И.

филология илимлериниң докторы, профессор

Таярлайшылар:

Бекбергенов Қ.А.

филология илимлериниң кандидаты

Бекимбетов А.М.

филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)

Басыўға рұхсат берилген ўақты 25.02.2021 ж. Формат – 60/84 ¹/₁₆.
“Cambria ” гарнитурасы. Офсет усылында басылды. Көлеми 4,5 б.т.
Нусқасы 100 дана. Буйыртпа №5-21/К

«Miraziz Nukus» ЖШЖ баспаханасында басылды
Өзбекстан Республикасы баспа сөз ҳәм хабар агентлигиниң
2018-жыл 16-майдағы № 11–3059 лицензиясы.

Pin kod: 9607